Bharatiya Shikshan Prasarak Sanstha, Ambajogai

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed

Internal Quality Assurance Cell

Criteria I : Curricular Aspects

Key Indicator-1.3: Curriculum Enrichment

1.3.1 : Institution integrates crosscutting issues relevant to Professional Ethics, Gender, Human Values, Environment and Sustainability in transacting the Curriculum

CROSSCUTTING ISSUES SUPPORTING DOCUMENTS

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

BSPS Sanstha

Swa.SawarkarMahavidyalaya,Beed

Name of the Teacher: Deshpande D.R.

Name of the Department: Botany

Paper/Course No and Name of the course	Semester	Curriculum Details	Cross cutting Issues present in the curriculum(Professional Ethics ,Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum)
B.Sc.S.Y Botany **Paper No .VIII** **Plant Ecology**	**III**	**Plant and environment** **Climatic factors** a) Light as an ecological factor, b)Temperature as an ecological factor c) Water as an ecological factor, physicochemical properties of water **Edaphic factor-**Soil formation - soil profile, physicochemical properties of soil, major soil types of India, soil erosion and soil conservation **Unit:2 Response of plants to water** Morphological, physiological and anatomical response of plants to water –hydrophytes, xerophytes, halophytes and epiphytes **2. Phytogeography:** Bio geographical regions of India, vegetation types of India Communitycharacteristics - frequency, density, life forms,biological spectrum **Ecosystem:** structure -biotic and abiotic components, food chain, food web	1 .Knowledge and importance of environmental factors. And their effect on plant growth. 2 .Introduce students with soil erosion and conservation methods. 3 . Study of different types of ecosysytems present in nature. 4. Creats Enviornmental consciousness

		Ecological pyramids, energy flow, biogeochemical cycles- nitrogen and phosphorus	
B.Sc .T.Y .Diversity of Angiosperms I	**V**	**Unit: 1** **1. Biodiversity** Definition, concept, origin and evolution**2. Types of biodiversity** Species, genetic, ecological, cropland and agricultural diversity;biodiversity in India; endemism and hot spots; threatened species, threats to biodiversity **3. Conservation of biodiversity** Major causes for loss of biodiversity, listing of threatened biodiversity; threatened categories – extinct, endangered, vulnerable, rare and indeterminate. Conservation measures: – ex-situ, and in-situ; biodiversity conservation in India	1.Information about concept of biodiversity , types, threats to biodiversity and conservation methods 2.Envornmental awareness

Teacher

HOD
Dept. of Botany
Swa Sawarkar College, Beed

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed.

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya B.S.P.S. Ambajogai, Beed

Details on institutional integrating cross cutting issues relevant to professional ethics, gender, human values, environment and sustainability into curriculum

BSP Sanstha

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed

Name of the Teacher: Dr. Shendge A. S.

Name of the Department: Chemistry

Paper/Course No. and Name of the course	Semester	Curriculum details	cross cutting issues present in the curriculum (professional ethics, gender, human values, environment and sustainability into curriculum)
CHEO 423: M.Sc. SY (Organic Chemistry) Green Chemistry	Forth	Synthesis of organic compound based on green methods	Environment and sustainability
Compulsory: Introduction to Indian Constitution	First	Introduction to Indian Constitution	Constitutional values

ASHendge

Teacher

HEAD
Department Of Chemistry
Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed

HOD

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.

Principal

CHEO-423: Laboratory course

06 Hrs/Week | **Credits: 4.5** | **Marks : 50**

(A) **Research project**

OR

(B) Synthesis based on Green Method
(C) Structure elucidation of organic compounds by spectral analyses.

B.S.P.S. Ambajogai Swa. Sawarkar Mahavidyalaya Beed

HEAD
Department Of Chemistry
Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

BSPS Ambajogai

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya Beed

Name of the Teacher Dr S M Bahegavankar

Name of the Department: Commerce

Paper/Course No and Name of the course	Sem.	Curriculum Details	Cross cutting Issues present in the curriculum(Professional Ethics ,Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum)
Paper VII Entrepreneurship development (B.com I)	I	1.Entrepreneur concept characteristics functions	All Deal with professional ethics
		2.Entrepreneurship concept characteristics functions importance challenge barriers of Entrepreneurship	All Deal with professional ethics
		3. Originating Theory of Entrepreneurship Economic Theory sociological theory 4 Types of Entrepreneurship Sociopreneur Edupreneur	All Deal with professional ethics
Paper VII Banking (B.com S Y)	III	1.An overview of banking industry	All Deal with professional ethics
		2.Commercial Banking	All Deal with professional ethics
		3.Reserve Bank of India 4Modern Banking in India	All Deal with professional ethics
Paper IV Business Regulatory Framework (B.Com T Y)	v	1The Indian Contract Act1872 2Special Contract 3Sale of Goods Act 1930 4 Consumer Protection Act 1986 5The Right To Information Act 2005	All deals with human values & Professional ethics
Paper Entrepreneurship Development II (B.Com F Y)	II	1 Market Research	It deals with develop reasoning ability & Professional ethics
		2 Innovation In Entrepreneurship	It deals with social values & Professional ethics
		3 Entrepreneurship in 21st Century	It deals with social values & Professional ethics
		4 New Trends in Entrepreneurship	It deals with social value & Professional ethics
Paper VII Insurance (B.com S Y)	IV	1 Introduction to Insurance	It deals with Human Values & Professional ethics
		2 Life Insurance	It deals with Human Values & Professional ethics
		3 General Insurance	It deals with Human Values & Professional ethics
		4 Insurance Agency	It deals with Professional ethics
		5 Recent Trends in Insurance Sector	It deals with Professional ethics
Paper Business Regulatory Framework II (B. com T Y)	VI	1 Negotiable Instrument Act 2002	It deals with Professional ethics
		2 Company Act 2013	It deals with Professional ethics
		3 The Securities And Exchange Board of India Act1992	It deals with Professional ethics
		4 Intellectual Property Rights	It deals with Professional ethics
		5 Concepts Of Miscellaneous Business Laws	It deals with Professional Ethics

Teacher

HOD

Principal

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed.

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

BSPS Ambajogai

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya Beed

Name of the Teacher: Dr. B. N. Deo

Name of the Department: Commerce

Paper/Course No and Name of the course	Sem.	Curriculum Details	Cross cutting Issues present in the curriculum(Professional Ethics ,Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum)
Paper lll Business and Industrial Economics (B.Com. I)	I	Characteristics , Significance and Scope of Business Economics , Objective of Business Firms	All deals with human values All Deal with professional ethics
		Indifference Curve , Consumer Equilibrium, Elasticity of Demand, Demand forecasting Methods	All deals with human values All Deal with professional ethics
		Market Structure SEBI, FEMA	All Deal with professional ethics
Paper V Business Organization and Management (B.Com I)	II	Small and medium Enterprises Liberalisation & Globalization Social Responsibility &Ethics	All Deal with professional ethics All deals with human values
		Forms of Business Organisation , International business, MNC	All Deal with professional ethics All deals with human values.
		Management Organisation Leadership, Motivation , Control, MM, FM.	All Deal with professional ethics All deals with human values All deals with Environment .
Paper Ill Cost Accounting (B.Com II)	I	Unit 1: Cost Accounting	All deals with Professional ethics
		Unit 2: Elements of Cost	It deals with Professional ethics
		Unit3: Material	It deals with Professional ethics
		Unit 4: Labour	It deals with Professional ethics
Paper Iv Cost Accounting (B.Com II)	II	Single or output costing Contract costing	It deals with Professional ethics
		Operating costing or service costing	It deals with Professional ethics
		Process costing	It deals with Professional ethics
		Reconciliation	It deals with Professional ethics
Paper III Auditing (B.com Ill)	III	Auditing Internal Check System	It deals with Professional ethics
		Vouching	It deals with Professional ethics
		Audit of Limited Companies	It deals with Professional ethics
		Auditor of Computerised System	It deals with Professional ethics
Paper III Direct Taxes (B.com Ill)	IV	Income from Salary	It deals with Professional ethics
		Income from House Property	It deals with Professional ethics
		Income from Business	It deals with Professional ethics
		Income from other .	It deals with Professional ethics

Teacher HOD Principal

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya Beed.

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

Swa. Sawarkar M... B.S.P.S. Ambajogai Beed.

BSPS Ambajogai

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya Beed

Name of the Teacher: Dr. R. T. Khandagale

Name of the Department: Commerce

Paper/Course No and Name of the course	Sem.	Curriculum Details	Cross cutting Issues present in the curriculum(Professional Ethics ,Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum)
Paper I Financial Accounting I (B.Com. I)	I	1.Book Keeping and Accountancy , Meaning, Scope, Classification	All Deal with professional ethics
		2. Depreciation: Annuity Method and Sinking Fund method and practical	All Deal with professional ethics
		3. Hire Purchase System and Installment System	All Deal with professional ethics
Paper III Financial Accounting I (B.Com. I)	II	1.Accounting Principles and Accounting standards	All Deal with professional ethics
		2. Accounting of Non Trading Concern	All Deal with professional ethics
		3.Departmental Accounting Branch Accounts	All Deal with professional ethics
Paper I Business Mathematics & Statistics I (B.Com I)	I	Introduction of statistics	It deals with human values & Professional ethics
		Primary data & Secondary Data Analysis	It deals with social values & Professional ethics
		Measures of Central Tendency	It deals with social values & Professional ethics
		Measures of Dispersion & Skewness	It deals with social values & Professional ethics
		Matrices	It deals with develop reasoning ability & Professional ethics
Paper I Business Mathematics & Statistics II (B.Com I)	II	Correlation	It deals with develop reasoning ability & Professional ethics
		Regression	It deals with social values & Professional ethics
		Index Number	It deals with the variation of Index, social values & Professional ethics
		Probability and expected value	It deals with develop reasoning ability, social value & Professional ethics
Paper III Corporate Accounting I (B.com II)	III	Issue and Forfeiture of Share, Re-issue of forfeited share	It deals with Human Values & Professional ethics
		Redemption of debentures	It deals with Human Values & Professional ethics
		Redemption of Preference share	It deals with Human Values & Professional ethics
		Final Account of Joint stock company	It deals with Professional ethics
		Profit prior to Incorporation	It deals with Professional ethics

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

Paper III Corporate Accounting II (B.com II)	IV	Amalgamation of Joint Stock Company	It deals with Professional ethics
		Absorption of Joint Stock Company	It deals with Professional ethics
		Reconstruction of Joint Stock Company	It deals with Professional ethics
		Accounts of Holding Company(with one Subsidiary)	It deals with Professional ethics
		Liquidation of Joint Stock Company	It deals with Professional ethics
Paper I Advanced Financial Accounting I B.Com III	V	Single Entry System	It deals with Human Values & Professional ethics
		Final Accounts of Banking Company	It deals with Human Values & Professional ethics
		Final Accounts of Insurance company	It deals with Human Values & Professional ethics
		Investment Accounts	It deals with Human Values & Professional ethics
Paper I Advanced Financial Accounting II B.Com III	VI	Indian Accounting Standard	It deals with Human Values & Professional ethics
		Farm Accounting	It deals with Social Values & Professional ethics
		Final Accounts of Local self Government	It deals with Social Values & Professional ethics
		Final Accounts of electricity Company	It deals with Professional ethics
		International Financial Reporting Standard	It deals with Human Values & Professional ethics
Paper VI MSME Management (Elective) B.Com III	V	MSME's Environment In India	It deal with Human Value, Gender & Professional ethics
		Setting up of MSME's	It deal with Human Value, Gender & Professional ethics
		Financial Management of MSME's	It deal with Human Value & Professional ethics
		Marketing & HR Management in MSME's	It deal with Human Value, social values & Professional ethics
		Institutional Assistance for MSME's	It deal with Professional ethics
Paper VI Advertising & Salesmanship (Elective) B.Com III	VI	Concept of Salesmanship	It deal with Human Value, Gender & Professional ethics
		Process of selling & Sales Promotion	It deal with Human Value, Gender & Professional ethics
		Advertising & Media of Advertising	It deal with Social Value, Gender & Professional ethics
		Advertising Media	It deal with Professional ethics
		Advertising Agencies	It deal with Social Values & Professional ethics

Teacher
(Dr. Khandagale R.T.)

HOD
(Dr. Khandagale R.T.)

Principal
Swa. Sawarkar Mahavidyalaya
Beed.

Details on Institutional Integrating Cross Cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

BSPS Ambajogai

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya Beed

Name of the Teacher : Dr. Rayalwar A.P.

Name of the Department : Commerce

Paper/Course No and Name of the course	Sem.	Curriculum Details	Cross cutting Issues present in the curriculum (Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum)
IT APPLICATION IN BUSINESS - I (B.Com. F.Y.)	I	All Topics of the Syllabus	All Deal with professional ethics
IT APPLICATION IN BUSINESS – II (B.Com. F.Y.)	II	All Topics of the Syllabus	All Deal with professional ethics
IT APPLICATION IN BUSINESS - III (B.Com. S.Y.)	III	All Topics of the Syllabus	All Deal with professional ethics
Goods and Service Tax Account - I (B.com. S.Y.)	III	All Topics of the Syllabus	All Deal with professional ethics
IT APPLICATION IN BUSINESS - IV (B.Com. S.Y.)	IV	All Topics of the Syllabus	All Deal with professional ethics
Goods and Service Tax Account - II (B.com. S.Y.)	IV	All Topics of the Syllabus	All Deal with professional ethics
IT APPLICATION IN BUSINESS - V (B.Com. T.Y.)	V	All Topics of the Syllabus	All Deal with professional ethics
Management Accounting - I B.Com. T.Y.	V	All Topics of the Syllabus	It deal with Human Values and Professional ethics
IT APPLICATION IN BUSINESS - VI (B.Com. T.Y.)	VI	All Topics of the Syllabus	All Topics of the Syllabus
Management Accounting – I B.Com. T.Y.	VI	All Topics of the Syllabus	All Topics of the Syllabus

Teacher HOD Principal

B.S.P.S.,Ambajoagi
Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed
Department of Computer Science
Cross Cutting Issue –B.sc First Year-2022 Pattern

Name : Shri Kale S.R
Paper Code : CMP111
Name of the Paper: Computer Fundamentals

Chapter-III- Internet ,World Wide Web and Computer Scecuirity

Computer security, **cybersecurity** (**cyber security**), or **information technology security** (**IT security**) is the protection of computer systems and networks from attack by malicious actors that may result in unauthorized information disclosure, theft of, or damage to hardware, software, or data, as well as from the disruption or misdirection of the services they provide.

The field has become of significance due to the expanded reliance on computer systems, the Internet and wireless network standards such as Bluetooth and Wi-Fi, and due to the growth of smart devices, including smartphones, televisions, and the various devices that constitute the Internet of things (IoT).

Cybersecurity is one of the most significant challenges of the contemporary world, due to both the complexity of information systems and the societies they support. Security is of especially high importance for systems that govern large-scale systems with far-reaching physical effects, such as power distribution,elections, and finance.

Head
Department of Computer Science
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya,
Beed.

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, B.S.P.S. Ambajogai, Beed.

B.S.P.S.,Ambajoagi

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed

Department of Computer Science

Cross Cutting Issue –B.sc First Year

Name : Shri Choudhari B.Y.

Paper Code : CMP112

Name of the Paper: Computer Fundamentals

IV Memory management

Memory management is a form of resource management applied to computer memory. The essential requirement of memory management is to provide ways to dynamically allocate portions of memory to programs at their request, and free it for reuse when no longer needed. This is critical to any advanced computer system where more than a single process might be underway at any time.

Several methods have been devised that increase the effectiveness of memory management. Virtual memory systems separate the memory addresses used by a process from actual physical addresses, allowing separation of processes and increasing the size of the virtual address space beyond the available amount of RAM.using paging or swapping to secondary storage. The quality of the virtual memory manager can have an extensive effect on overall system performance.

In some operating systems, e.g. **OS/360** and successors,[1] memory is managed by the operating system. In other operating systems, e.g. Unix-like operating systems, memory is managed at the application level.

Memory management within an address space is generally categorized as either manual memory management or automatic memory management.

Head
Department of Computer Science
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya,
Beed.

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya B.S.P.S. Ambajogai Beed.

BSPS Sanstha

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya Beed

Name of the Teacher: Dr S S Sasane

Name of the Department: English

Paper/Course No and Name of the course	Semester	Curriculum Details	Cross cutting Issues present in the curriculum(Professional Ethics ,Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum)
A course in communicative English B A/B.Sc/B Coml	I	POETRY 1. The Essence of Democracy - B R Ambedkar 2. Orpheus and Eurydice - William Byron Forbush 3. A tribute to the Budhha - Maharaja Sayajirao Gaekwad 4. Spoken English and Broken English -G.B Shaw 5. Sir Isaac Newton -Nathanial Howthorne POETRY 1. A Prayer to my Daughter -W B Yeats 2. The Toys -Covetry Patmore 3. Night of the Scorpion -Nissim Ezekiel	Humanism Professional ethics Human values Gender equality
	II	PROSE 1. ndia's Message to the world -Swami Vivekanand	Humanism Professional ethics Huma Environment

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

		2. Are the Rich Happy -Stephen Leacock 3. I have Dream -Martin Luther King Jr 4. Gold in the Graveyard -Anna Bhau Sathe POETRY 1. Stopping by Woods..-Robert Frost 2. The tiger and Deer -Shri Arbindo	and sustainability n values
A course in communicative English B A/B.Sc/B ComII	III	PROSE 1. Preamble Fundamental Rights and Fundamental Duties 2. How to Tell Stories -Mark Twain How much land does a man Need -Leo Tolstoy 3. he Doll House -Catherine Mansfield 4 Memorial Address to Education ...-Matatma Phule POETRY 1 O Captain! My Captain -Walt Whitman 2 The Leach Gatherer -William Wordsworth 3 Hope is the Thing with feathers -Emily Dickenson 3 The conversation on Magshar Night -Dalpat Chahvan 4 Money Madness -D H Lawrence	Humanism Professional ethics Human values
	IV	PROSE 1 Of Society and Civilization -Thomas Paine 2 My Greatest Olympic Prize Jesse Owens 3 The Pleasure of Ignorance -Robert	Humanism Professional ethics Human values Gender equality

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

		Lynd 4 The Lottery Ticket-Anton Chekhov 5 The Gift of Magi by O Henry POETRY 1 To my Daughter -Balamani Amma 2 Amalkanti -Narendranath Chakrabarti 3 Woman -Hira Bansode And the dream Bird -Sudhanya Tripura 4 Spring -Ezra Pound	
Paper VI - Literature in English II BAS Y	III	Types of Literature in English 1 Canadian Literature 2 Australian Literature 3 African Literature Drama 1 Strong Breed -Wole Soyinka	Humanism Professional ethics Human values Gender equality
Paper VII - Literature in English II	IV	Duchess of Malfi -John Webster Utopia -Thomas More	Humanism Professional ethics Human values Gender equality
Paper VIII-Postcolonial Literature	IV	Tomb of Sand -Geetanjali Shree	Humanism Professional ethics Human values Gender equality

Teacher

Dr S S Sasane

HOD

L G Bahegvankar

Principal

Dr Pritee Pohekar

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, B.S.P.S. Ambajogai, Beed.

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

BSPS Sanstha

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya Beed

Name of the Teacher: Dr. Doke A.T., Dr.Gaikwad J.R.

Name of the Department: Geography

Paper/Course No and Name of the course	Semester	Curriculum Details	Cross cutting Issues present in the curriculum(Professional Ethics ,Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum)
I Physical Geography	I st	Lithosphere	Understand the Earthquake precautions during earthquake and after the earthquake.
II Human Geography	-do-	Man and Environment relationship. Social Profile	Awareness about environment Ethics, Social groups of India and World.
III Geography of Landform	II nd	Evaluation of Landforms and Action of river, Glacier,Wind and Oceanic Waves.	To understand the importance of landforms and rivers, glaciar,Wind and ocean waves in our life.
VI Climatology	III rd	Role of Climate in Human life.	To understand the importance of climate in our life and awer about climate change.
VII Population Geography	-do-	Population growth, distribution, Composition and Migration	Create the sens about problems of over population.Create the approach to slow the population growth rate.
VII Oceanography	IV rth	Hydrosphere , Oceanic resources, psyical and chemical features	Oceanic water pollution, importance of oceanic resource.
IX Settlement Geography	-do-	Problems of Settlement	Spatial organization, Size and characteristics of settlement.
XII Geography of Environment	V th	Environment and man interrelation	Understand the importance of environment for survival of human beings.
XIV Agricultural Geography of India	VI	Agriculture and it's various aspects.	To understand the cropping pattern in India and Problems of Indian agriculture.
XV Geography of Natural Calamity	VI	Disasters management	To create the sense about disaster management
XVI Biography	VI	Ecological Aspects	ecosystem,importance

Teacher

Gaikwad J.R.

Dr. DOKE A.T.
HOD
Research Guide
Dept. of Geography
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya,Beed.

Principal
Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed.

लोकसंख्या भूगोल

डॉ. शंकरराव शेटे
डॉ. सुरेश फुले
डॉ. ओमप्रकाश शहापुरकर

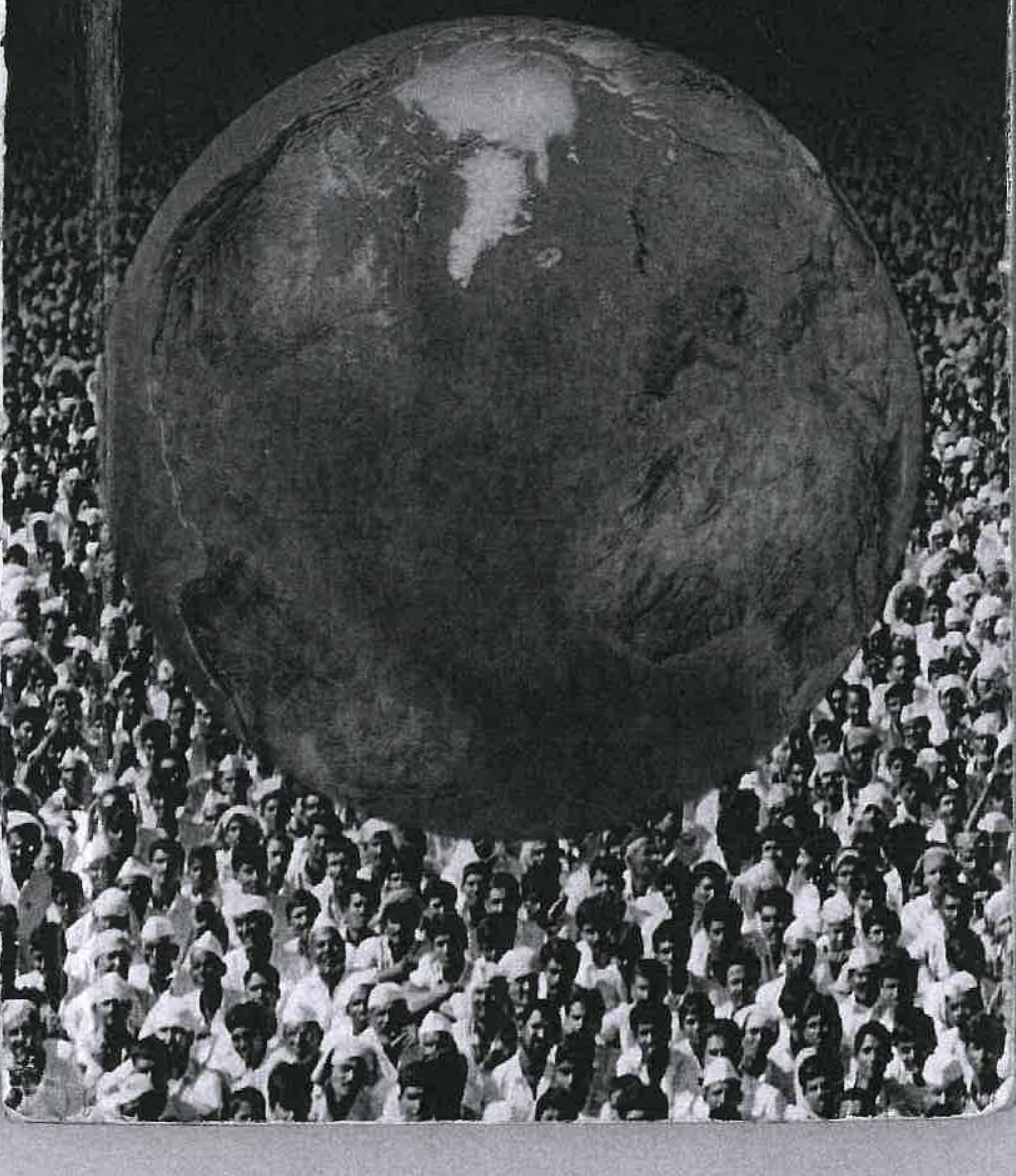

...rkar Mahavidyalaya, Bee...

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S. Ambajogai

अनुक्रमणिका

०१.	लोकसंख्या भूगोल : व्याख्या, स्वरुप व व्याप्ती	०१-२७
०२.	लोकसंख्या वाढ	२८-६२
०३.	लोकसंख्येचे अभिक्षेत्रीय वितरण	६३-९५
०४.	लोकसंख्येची रचना	९६-१४३
०५.	लोकसंख्या स्थलांतर	१४४-१७४
०६.	लोकसंख्या सिध्दांत	१७५-२०१
०७.	लोकसंख्या समस्या	२०२-२२७
०८.	लोकसंख्या धोरण	२२८-२५१

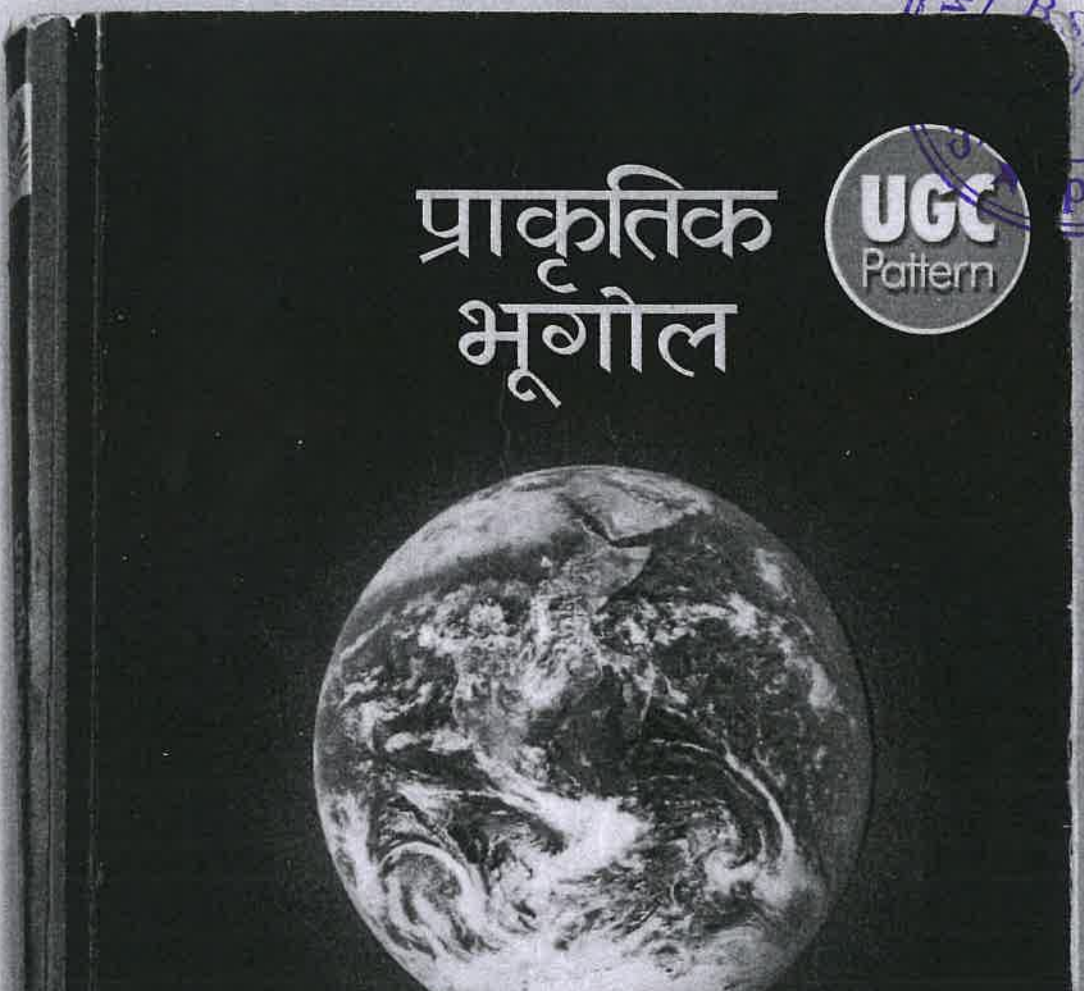

warkar Mahavidyalaya, Beed
B.S.P.S.
jogai

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S. Ambajogai

B. A. I.

PHYSICAL GEOGRAPHY - I

(Elements of Geomorphology)

Paper - I (Marks 75)

Unit - I The nature and scope of physical geography, Inter relation of physical Geography with other branches of Geography, the place of Geomorphology in physical Geography.

Unit - II Interior of the Earth, Wegner's theory of continental Drift, Isostasy, plate Tectonics, Earth movements : organic and epeorganic earth - quakes and volcanoes.

Unit - III Rocks : Origin, composition and Types.

Geological Time - scale, type of weathering.

Unit - IV Geomorphic agents and processes : erosion, transportation and deposition, Evolution of landscape, concept of cycle of erosion, interruption and cycle of erosion, Landforms produced by Fluvial, acolian and glacial processes.

Unit - V Application of Geomorphology in settlements, landuse, resource, evalution and enveironmental hazards.

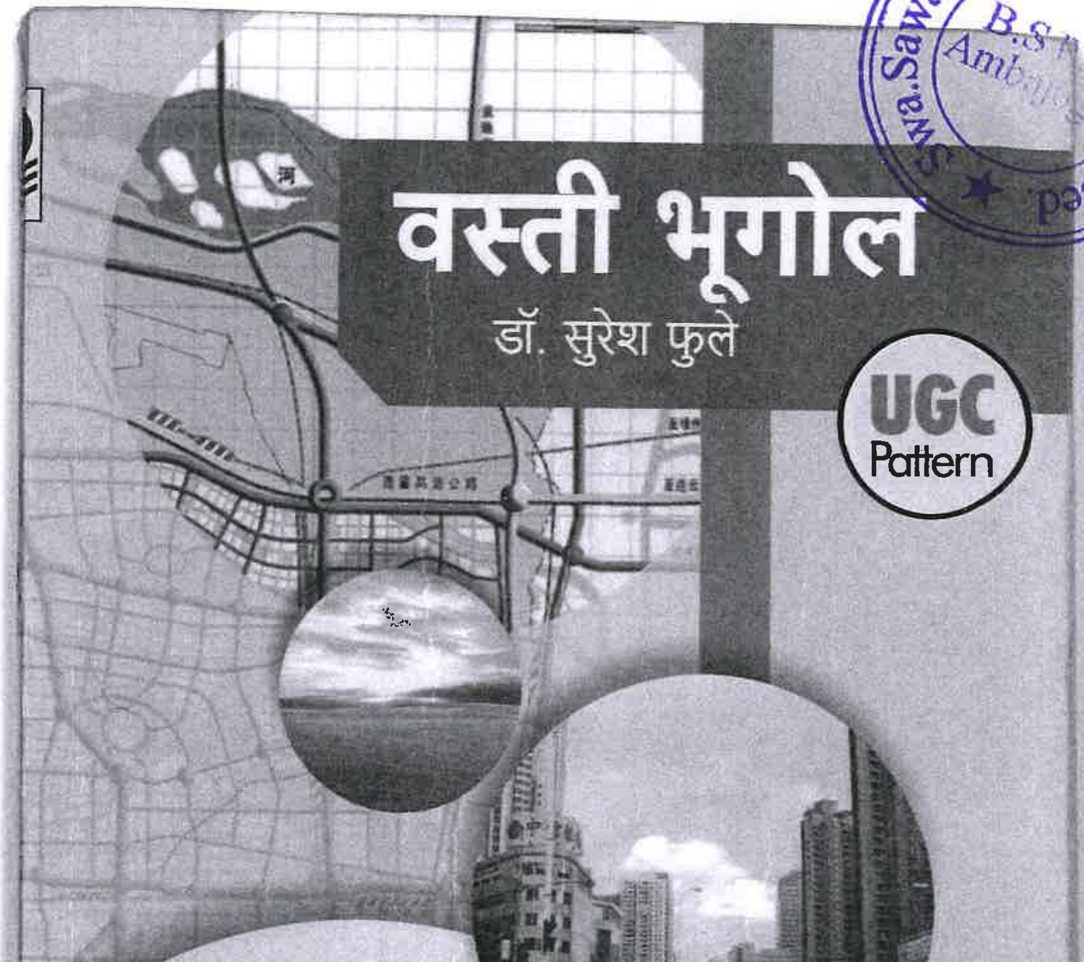

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed
B.S.P.S. Ambajogai

अनुक्रमणिका

प्रकरण १ वस्ती भूगोल : स्वरूप आणि व्याप्ती ... १ ते ८
वस्ती भूगोल : व्याख्या
वस्ती भूगोलाच्या अभ्यासाचे महत्त्व

प्रकरण २ मानवी वस्ती ... ९ ते २२
वस्तीचे प्रकार
ग्रामीण वस्ती व नागरी वस्ती
ग्रामीण व नागरी वस्तीतील फरक
ग्रामीण व नागरी वस्त्यातील सहसंबंध

प्रकरण ३ वस्तीची उत्क्रांती आणि विकास ... २३ ते ३३
ग्रामीण वस्त्याची उत्क्रांती
खेड्यांची वैशिष्ट्ये
वस्तीचा विकास
वस्ती विकासाच्या अवस्था

प्रकरण ४ ग्रामीण वस्तीचे स्थान ... ३४ ते ४६
स्थान, ठिकाण, स्थिती
वस्तीच्या स्थान निश्चितीवर परिणाम करणारे घटक
प्राकृतिक घटक, ऐतिहासिक घटक
सामाजिक घटक, सांस्कृतिक घटक

प्रकरण ५ ग्रामीण वस्तीचे प्रकार ... ४७ ते ६०
केंद्रीत वस्ती, विखुरलेली वस्ती
संमिश्र वस्ती, अपखंडित वस्ती
स्थानानुसार ग्रामीण वस्त्यांचे प्रकार

प्रकरण ६ ग्रामीण वस्तीची प्रारूपे ... ६१ ते ७४
नियोजित किंवा संयोजित ग्रामीण वस्त्या
नियोजित वस्तीचे फायदे-तोटे

प्रकरण ७ ग्रामीण वस्तीची कार्ये ... ७५ ते ८१
ग्रामीण वस्तीची प्रमुख कार्ये
शेती, खाणकाम, मासेमारी, लाकूडतोड
ग्रामीण वस्तीची इतर कार्ये
दुकानदारी, व्यापारी कार्ये, औद्योगिक कार्य, पर्यटन सेवा कार्य
धार्मिक कार्य, सांस्कृतिक कार्य, प्रशासकीय कार्य

प्रकरण ८ नागरी वस्ती ... ८२ ते ९४
नागरी वस्ती - व्याख्या
ग्रामीण वस्ती व नागरी वस्ती यातील भेद
नागरी वस्त्यांचे आकार
नागरी झालर क्षेत्र (Urban Fringe)
नागरी प्रभाव क्षेत्र (Umland & Hinterland)

प्रकरण ९ नागरी वस्ती वाढ आणि विकास ... ९५ ते १०३
नागरी वस्तीच्या वाढीवर व विकासावर परिणाम करणारे
घटक प्राकृतिक घटक, आर्थिक घटक, सामाजिक व
सांस्कृतिक घटक, राजकीय घटक नगरांच्या विकासाच्या अवस्था

प्रकरण १० नागरी वस्तीची कार्ये आणि वर्गीकरण ...१०४ ते ११९
प्रशासकीय कार्ये, संरक्षण कार्ये, व्यापारी कार्ये,
औद्योगिक कार्ये, धार्मिक व सांस्कृतिक कार्ये, क्रीडा,
आरोग्य प्रवर्तन व मनोरंजनात्मक कार्ये
नागरी वस्तीचे वर्गीकरण
स्थानानुसार, विकास क्रमानुसार, लोकसंख्येनुसार
कार्यानुसार, नगरांचे कार्यात्मक विभाग

प्रकरण ११ नागरीकरण : प्रक्रिया आणि समस्या ...१२० ते १४३
नागरीकरण म्हणजे काय?
नागरीकरणाचे टप्पे
जागतिक नागरीकरण
भारतातील नागरीकरण
नागरीकरणामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या

प्रकरण १२ नागरीकरण आणि नगरनियोजन ...१४४ ते १४७

- **संदर्भ ग्रंथ** ... १४८
- **लेखकाची इतर पुस्तके** ... १४९

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

wa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed
B.S.P.S. Ambajogai

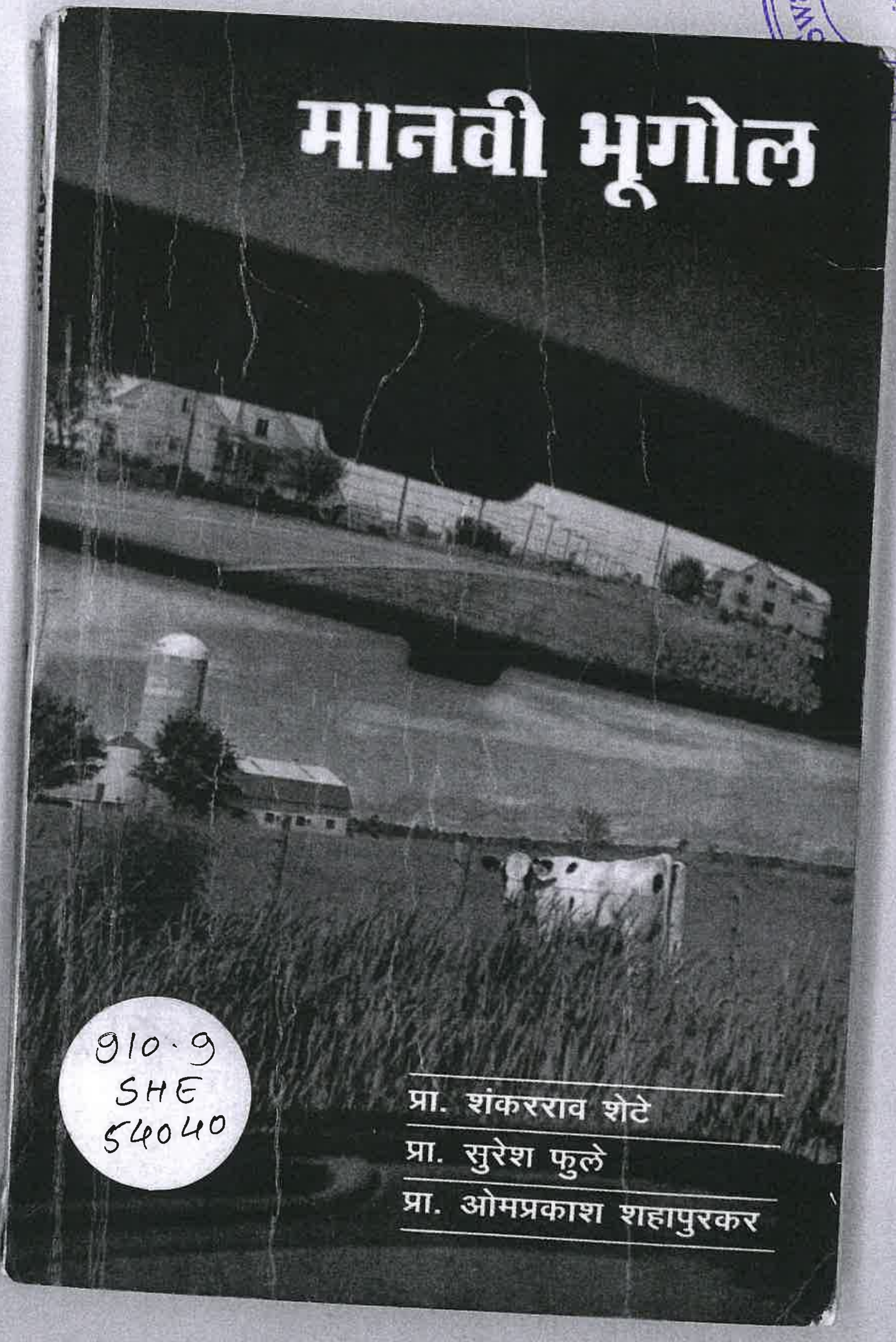

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed B.S.P.S. Ambajogai

Swami Ramanand Teerth Marathawada University, Nanded
Syllabus for B.A. II Year Geography
Title of the Paper : HUMAN GEOGRAPHY
Paper : III

Time : 3 Hours Marks : 75

1. Definition, Nature and Scope of Human Geography.
2. Evolution of humanbeings.
3. Human Relations :
   - i) Human relation to landforms.
   - ii) Human relation to climate
   - iii) Human relation to vegetation.
   - iv) Human relation to minerals.
   - v) Human relation to water bodies.
4. School of thoughts in Human Geography :-
   - i) Determinism or Environmentalism.
   - ii) Possibilism.
   - iii) Stop and Go Determinism.
5. Defferent approaches to Development.
   - i) Growth versus Distribution
   - ii) Agricultural versus industrial development
   - iii) Urban Versus Rural Development
   - iv) Capital Versus Labour intensive approach
   - v) Centralisation Versus Decentralisation
   - vi) Modern Versus Traditional
   - vii) Socio-Economic Versus Physical development
6. Human Occupations and their types :
   - i) Primary
   - ii) Secondary
   - iii) Tertiary
   - iv) Quartenery
   - v) Quinary
7. Human Settlements :
   - i) Origin of Settlements
   - ii) Location, Site and Situations of Settlements.
   - iii) Classification of settlements Rural-Urban
   - iv) Rural Settlement
     1. Functions of Rural Settlement
     2. Types and Patterns of Rural Settlement
     3. Planned rural Settlement.
8. Urban Settlement :
   - i) Factors affecting on Urban Growth.
   - ii) Urbanisation as a process.
   - iii) Functions of Urban Settlements
   - iv) Classification of Urban Settlements.
9. Urbanisation in India,
   Major Problems of Urbanisation in [illegible]

Details of Institution Integrating Cross Cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human Values, Environment and Sustainability into the Curriculum

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

Year 2022-2023

Name of the Teacher : **Dr. Rajendra Sonwane**
Name of the Department : **HINDI (UG)**
Total No. of Papers / Courses Taught in a Year : **05**

Paper/Course No. and Name of the Course	Sem.	Curriculum Details	Cross Cutting Issues Present in Curriculum (Professional Ethics, Gender, Human Values, Environment, Sustainability)
B.A. II Paper V - **कथेत्तर गद्य साहित्य &** Paper VII - **आधुनिक हिंदी कविता**	III & IV	**गद्य प्रभा - (सं.) डॉ. आलोक गुप्ता** 1) त्यागमूर्ति निराला - शिवपूजन सहाय 2) हुएन संग - आ रामचंद्र शुक्ल 3) भारतीय संस्कृति - डॉ. राजेदंर प्रसाद 4) विचारकों के सम्मुख एक नई समस्या - आ. नरेंद्र देव 5) जीवन का व्यवसाय - महादेवी वर्मा 6) फणीश्वरनाथ रेणू - नागार्जून 7) होली और ओणम - डॉ.एन.ई. विश्वनाथ अय्यर 8) वे बहादुरी से बिके - हरिशंकर परसाई 9) जौनपुर का एक असाधारण पुरूष - अमृतलाल नागर 10) सुख - काशीनाथ सिंह 11) नदीया गहरी नाव पुरानी - अमृतलाल वेगड 12) अम्लीय वर्षा - विश्वव्यापी खतरा - एन मणिवासकम	• Professional Ethics • Gender • Human Values • Environment • Sustainability

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

		गद्य गौरव - (सं.) डॉ. ई.रा. स्वामी 1) बनारसीदास चतुर्वेदी - हजारीप्रसाद द्विवेदी 2) रामवृक्ष बेनीपुरी - रिहाई 3) रामकुमार वर्मा - महात्मा गांधी 4) कन्हैयालाल मिठ प्रभाकर - शहादत की जिंदगी के तूफान में ! 5) महादेवी वर्मा - निराला भाई 6) अमृतलाल नागर - यशपाल बडा ठोस आदमी हैं 7) हरिशंकर परसाई - मुक्तिबोध 8) राजेंद्र यादव - मेरा हमदम, मेरा दोस्त कमलेश्वर 9) कृष्णा सोबतती - कौए की चोंच लपलपाती आग में क्यों झोंकी जाएगी	• Professional Ethics • Gender • Human Values • Environment • Sustainability
		चुनी हुई हिंदी की लंबी कविताएं - (सं.) गोविंद प्रसाद 1) आंसू - जयशंकर प्रसाद 2) सरोज स्मृति- सूर्यकांत त्रिपाठी निराला 3) भाषा की रात - मुक्तिबोध 4) अमर कोली - लीलाधर जुगडी 5) बैरागी आया है गांव - लीलाधर मंडलोई 6) एक शब्द तिनका - उदयप्रकाश	• Professional Ethics • Gender • Human Values • Environment • Sustainability
		भूमिजा- वैद्यनाथ मिश्र नागार्जून	• Gender • Human Values • Environment • Sustainability
B.A.III Paper XI - साहित्यशास्त्र-1 & Paper XV - साहित्यशास्त्र -2	V & VI	**साहित्यशास्त्र-1** 1) साहित्य का स्वरूप 2) साहित्य के तत्त्व 3) साहित्य प्रयोजन 4) साहित्य हेतु 5) शब्दशक्ति 6) रस विचार	• Professional Ethics • Human Values • Sustainability

		साहित्यशास्त्र-2 1) अलंकार विचार 2) छंद विचार 3) विधास्वरूप विवेचन 4) आलोचना - स्वरूप और भेद	• Professional Ethics • Human Values • Sustainability
B.Com. II **SL III -** **सामान्य हिंदी** **&** **SL IV -** **सामान्य हिंदी**	**III** **&** **IV**	**संप्रेषणमूलक व्यावसायिक हिंदी - (सं.) माधव सोनटक्के** 1) भाषा और भाषा शिक्षण 2) प्रयोजनमूलक भाषा और हिंदी 3) वाणिज्य व्यवसाय और हिंदी 4) व्यावसायिक संप्रेषण 5) निबंध लेखन	• Professional Ethics • Sustainability
		संप्रेषणमूलक व्यावसायिक हिंदी - (सं.) डॉ. माधव सोनटक्के 1) वाणिज्य व्यापार - लेखन पक्ष 2) बैंकिंग और हिंदी भाषा 3) लेखाकर्म और बही खाता लेखन 4) वाणिज्य व्यवसाय और मीडिया 5) व्यावसायिक अनुवादक	• Professional Ethics • Sustainability
Paper-X : **AADI TATHA MADHYAKAL IN HINDI SAHITYA KA IITIHAS (B.A.T.Y.)**	**V**	1. Hindi Sahityal Iitihas Lekhan Strot Yavam Paramapara 2. Aadikal 3. Bhaktikal 4. Ritikal	• Human Values • Professional Ethics
		Rachanakar Parichya	N.A.
Paper-XIV : **AADHUNIK HINDI SAHITYA KA IITIHAS (B.A.T.Y.)**	**VI**	KAVYA SAHITYA 1. Bhartendu Yugin Kavita 2. Dwivedi Yugin Kavita 3. Chayawadi Yugin Kavita 4. Pragatiwadi Yugin Kavita 5. Prayogwadi Kavita 6. Nayi Kavita 7. Samkalin Kavita 8. Dalit Aadiwashi Kavita	• Human Values • Professional Ethics
		GADHYA SAHITYA 1. Hindi Natak : Udbhav Aur Vikas	• Human Values • Professional Ethics

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

		2. Hindi Kahani Udbhav Aur Vikas 3. Hindi Upanyas : Udbhav Aur Vikas 4. Hindi Ekanki : Udbhav Aur Vikas 5. Hindi Jivani : Udbhav Aur Vikas 6. Hindi Atmakatha : Udbhav Aur Vikas	
		RACHANAKAR PARICHYA	N.A.
Paper : XII PRAKALP KARYA (B.A.T.Y.)	V & VI	Prakalp Karaya	N.A.
B.A. III Paper : IX **प्रादेशिक भाषा साहित्य**	V	1) शांती -वि.स. खांडेकर 2) मुनगे की फत्रियॉ- यशवंत जोशी 3) प्रेम या पशुवृत्ती - विभावरी शिरूरकर 4) आधान - वामन कृष्ण घोरपडे 5) समांतर रेखायें - कुसूमावती देशपांडे 6) कुत्ते -बी रघुनाथ 7) मनुष्य के दु:ख - गंगाधर गाडगील 8) ममी - आनंद यादव 9) कर्जमुक्ति - रावसाहेब बोराडे 10) जानवर - नागनाथ कोत्तापल्ले 11) लाल कीचक - भास्कर चंदनशिव	• Gender • Human Values
		पराया - लक्ष्मण माने अनुवादक - डॉ. दामोदर खडसे	• Gender • Human Values • Environment • Sustainability
B.A. I. **सामान्य हिंदी** & **द्वितीय भाषा हिंदी** Paper -I	I	**कथा द्वादशी** 1) पूस की रात - प्रेमचंद 2) ममता - जयशंकर प्रसाद 3) हार की जीत - सुदर्शन 4) तिसरी कसम - रेणू 5) दिप्टी कलेक्टरी - अमरकान्त 6) गुल की बन्नो - धर्मवीर भारती	• Professional Ethics • Gender • Human Values • Environment • Sustainability

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, B.S.P.S. Ambajogai, Beed.

		7) वापसी - उषा प्रियंदरा 8) दाग दीया सच - रमणिका गुप्ता 9) मानक वर्णमाला अंक लेखन 10) व्याकरणिक कोटिया 11) भाषा कौशल	
	II	**पद्य साहित्य** 1) सन्त नामदेव 2) सन्त कबीर 3) मीराबाई 4) रहीम 5) भूषण 6) माखनलाल चतुर्वेदी 7) सुदामा पकि 8) अटल बिहारी वाजपेयी 9) हिन्दी शब्द संपदा 10) अशुध्दिशोधन 11) पत्र लेखन 12) संगणक एवं इन्टरनेट में हिन्दी	• Professional Ethics • Gender • Human Values • Environment • Sustainability
B.Com I **सामान्य हिंदी-I** **(द्वितीय भाषा हिंदी)**	I	**कथा द्वादशी** 1) पूस की रात - प्रेमचंद 2) ममता - जयशंकर प्रसाद 3) हार की जीत - सुदर्शन 4) तिसरी कसम - रेणू 5) दिप्टी कलेक्टरी - अमरकान्त 6) गुल की बन्नो - धर्मवीर भारती 7) वापसी - उषा प्रियंदरा 8) दाग दीया सच - रमणिका गुप्ता 9) मानक वर्णमाला अंक लेखन 10) व्याकरणिक कोटिया 11) भाषा कौशल	• Professional Ethics • Gender • Human Values • Environment • Sustainability
	II	**पद्य साहित्य** 1) सन्त नामदेव 2) सन्त कबीर 3) मीराबाई 4) रहीम 5) भूषण 6) माखनलाल चतुर्वेदी 7) सुदामा पकि 8) अटल बिहारी वाजपेयी 9) हिन्दी शब्द संपदा 10) अशुध्दिशोधन 11) पत्र लेखन 12) संगणक एवं इन्टरनेट में हिन्दी	• Professional Ethics • Gender • Human Values • Environment • Sustainability

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

B.Sc. I सामान्य हिंदी-I (द्वितीय भाषा हिंदी)	I	**कथा द्वादशी** 1) पूस की रात - प्रेमचंद 2) ममता - जयशंकर प्रसाद 3) हार की जीत - सुदर्शन 4) तिसरी कसम - रेणू 5) दिप्टी कलेक्टरी - अमरकान्त 6) गुल की बन्नो - धर्मवीर भारती 7) वापसी - उषा प्रियंदरा 8) दाग दीया सच - रमणिका गुप्ता 9) मानक वर्णमाला अंक लेखन 10) व्याकरणिक कोटिया 11) भाषा कौशल	• Professional Ethics • Gender • Human Values • Environment • Sustainability
	II	**पद्य साहित्य** 1) सन्त नामदेव 2) सन्त कबीर 3) मीराबाई 4) रहीम 5) भूषण 6) माखनलाल चतुर्वेदी 7) सुदामा पकि 8) अटल बिहारी वाजपेयी 9) हिन्दी शब्द संपदा 10) अशुध्दिशोधन 11) पत्र लेखन 12) संगणक एवं इन्टरनेट में हिन्दी	• Professional Ethics • Gender • Human Values • Environment • Sustainability
B.A. I. ऐच्छिक हिन्दी Paper - II आधुनिक कविता Paper - II	I	**आधुनिक कविता** 1) भारतेन्दु हरिश्चंद्र - दोहे 2) सन्त तुकडोजी - भजन 3) सुभद्राकुमारी चौहान - वीरों का केसाहो वसन्त 4) बच्चन -प्याला 5) नागार्जुन - प्रेत का बयान 6) दुष्यन्तकुमार -चीथडे हिन्दुलाल 7) ओमप्रकाश वाल्मिकी- बस्स बहुत हो चुका * **राहुल खंडकाव्य**	• Professional Ethics • Gender • Human Values • Environment • Sustainability
B.A. I ऐच्छिक हिन्दी Paper - IV मध्ययुगीन कविता	II	**पद्य परिमल** 1) सन्त नामदेव 2) सन्त कबीर 3) सन्त रैदास 4) जायसी 5) सूरदास 6) सन्त मीराबाई	• Professional Ethics • Gender • Human Values • Environment • Sustainability

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, B.S.P.S. Ambajogai ★ Beed.

		7) रहीम 8) सन्त तुकाराम 9) बिहारी 10) धनानंद	

Dr. Sonwane R.T
(Asst. prof)

B.S.P.S Ambajogai
Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyala,
Beed.

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

BSPS Sanstha

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya Beed

Name of the Teacher: Dr Patil V M

Name of the Department: History

Paper/Course No and Name of the course B.A	Semester	Curriculum Details	Cross cutting Issues present in the curriculum(Professional Ethics ,Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum)
Paper no. 1st	Semester 1st	Chapter no.2 Shivaji Mughal Relations and coronation of shivaji	Humans values
Paper no.3rd	Semester 2nd	Chapter no.2 3rd battle of Panipat	Professional ethics

Teacher
Dr. Patil V.M.

HOD
Dr. Kurude S.S.

Principal
Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed.

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

BSPS Sanstha

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya Beed

Name of the Teacher: Dr. Kurude s.s.

Name of the Department: History

Paper/Course No and Name of the course	Semester	Curriculum Details	Cross cutting Issues present in the curriculum(Professional Ethics ,Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum)
B.A. paper no. II	I	History of modern Maharashtra (1818-1905)	Professional ethics Gender Human values
B.A. paper no. IV	II	Twentieth century Maharashtra (1905-1960)	Professional ethics Gender
B.A.Paper no.V	III	History of early India (UP to BC 300)	Professional ethics
B.A.Paper no.X	V	History of Indian National movement (1885 -1947)	Professional ethics
B.A. paper no.XIII	VI	Fields of history	Professional ethics
B.A. paper no.XV	VI	History of marathvada	Gender Human values
B.A. paper no. VII	IV	History of India (BC300 -AD 650)	Human values

Teacher

HOD
Dr. Kurude S.S.

Principal
Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed.

Sem – I paper – I

स्त त्याच्या तीन बायका जिवंत होत्या. त्यापैकी
जीकडून मारली गेली तर सकवारबाई शाहूबरोबर
कुळांशी शिवाजी महाराजांनी नातेसंबंध जोडले
महाराजांचे कूळ कनिष्ठ होते; आपल्या कुळास
ध कुळांशी नातेसंबंध जोडले असे विधान करणे
भाग होता. **शिवाजी महाराजाचे चरित्रलेखक**
यांच्या या सोयऱ्यातील नावे तशी फार मोठ्यांची
ा जोडलेल्या नात्यांपेक्षा स्वत:च्या पराक्रमावरच

ात आहे? शिवाजी महाराजांना राष्ट्रपुरुष म्हणता
शोधली पाहिजेत. शिवाजी महाराजांचे मोठेपण हे
ा आकारावर निश्चित करता येणार नाही. त्यांनी
जल्ह्यांच्या परिभाषेत पाहिले तर ३-४ जिल्ह्यांपेक्षा
ठेपण त्यांनी मराठी माणसाच्या मनात स्वराज्याच्या
ठी माणसाची अस्मिता जागी केली, स्वराष्ट्रप्रेम-
राष्ट्रीय चळवळीत शिवरायांचे नाव अभिमानाने पुढे
यासाठी शिवाजी महाराजांचे नाव घेतले गेले यातच
मात्य यांनी शिवाजीच्या कर्तबगारीचे वर्णन करून
र्व शिवाजीच्या माध्यमातून घडून आलेली ईश्वरी
आहे. इ. स. १९२८ साली मद्रास येथील भाषणात
ी शिवाजीबद्दल म्हटले होते, "शिवाजीचे सर्व
ाजही आपणास जसेच्या तसे स्वीकारण्यास हरकत
इतिहासकारांचे मत निष्कर्ष सर्वमान्य व्हावे असे
क्षण करून निर्णय घेतला तरी शिवाजी अचूकपणे
सून येते. त्यांच्या समकालीन काळापुरतेच नव्हे तर
युगाच्या काळात ते एखाद्या चकाकत्या ताऱ्याप्रमाणे

ात, "आत्मसन्माने व प्रतिष्ठेने जगण्याचा नवीनच
ढला." **न.द. फाटक म्हणतात,** शिवाजी महाराजांचे

शी होती शिवशाही' या ग्रंथात शिवाजी महाराजांच्या
लीन अस्सल कागदपत्राच्या आधारे उकलून दाखविले

Shivaji and His times. chapter No. 4

Swami Sawarkar Mahavidyalaya B.S.P.S. Ambajogai ★ Beed.

आहेत. शिवाजी राजे हे केवळ लष्करशहा नव्हते तर 'बहुतजनासी आधारू' असे 'श्रीमंत योगी' रचनात्मक कार्य करणारे, काळाच्या पुढे जाणारे मुत्सद्दी राजे होते हे त्यांच्या धोरणात्मक पत्रांवरून दिसते असे अ. रा. कुलकर्णी म्हणतात.

आधी केले व मग सांगितले अशी शिवरायांची नीती असल्याने त्यांच्या साथीदारांत सैनिकात, अधिकाऱ्यांत एक प्रकारचा आत्मविश्वास निर्माण झाला होता. त्यांची सर्व धोरणे प्रजेच्या हिताशी निगडीत होती. त्यामुळे लोकांचे तंटे सोडविणे, जनतेवर जुलूम करणारांना कठोर शासन करणे, याबाबत ते दक्ष होते. लोकांचा राजा अशीच त्यांच्याबद्दल लोकांची भावना होती. बंगाली इतिहासकार यदुनाथ सरकार म्हणतात, शिवाजीसारख्या राजाचे चरित्र सतत प्रेरणादायी असते.

इ) शिवशाहीचे मूल्यमापन -

एखाद्या राजाच्या किंवा राज्याच्या कार्याच्या मूल्यमापनाचा एक निकष असा की, जमा होणारी संपत्ती ही लोककल्याणासाठी किती खर्च केली. **डॉ. अ. रा. कुलकर्णी, 'शिवकालीन महाराष्ट्र'** या ग्रंथात म्हणतात, "मराठी राज्याचा व्यय व्यवस्थेचा विचार केला तर आपल्याला असे म्हणता येईल की, जी काही उपलब्ध संपत्ती होती तिचा विनियोग शिवाजीच्या राज्यात लोककल्याणासाठी होत असे."

शिवाजी राजाने वतने खालसा केली असे म्हटले जाते; पण ते इतिहासाला धरून नाही. वतनदाराने आपले कर्तव्य चोखपणे बजावले नसेल तर काही काळापुरती वतने जप्त केल्याची उदाहरणे आहेत. प्रसंगी ते वतनदारास लेखी पत्राद्वारे त्याच्या कर्तव्याची जाणीव करून देत. शिवाजीराजाने रोहिल खोऱ्याच्या सर्जावर जेधे-देशमुखाला एका आज्ञापत्राद्वारे त्याच्या कर्तव्याची जाणीव करून दिली. शिवाजी महाराजांनी वतन ही परंपरागत संस्था नष्ट करण्याऐवजी त्यांचा आपल्या राष्ट्रउभारणीच्या कार्यासाठी उपयोग करून घेतला. वतनसंस्थेची मुळे समाजात खोलवर रुजलेली होती. त्या संस्था पूर्णपणे नष्ट करणेही शक्य नव्हते. वतनदारांविरुद्ध लोकांनी समूहाने उठाव केले असे घडत नव्हते. वतनदारी नष्ट व्हावी अशी समाजाची मागणी नव्हती. या सर्व बाबी वतनविषयक धोरण निश्चित करताना शिवाजीराजांनी विचारात घेतल्या होत्या. वतनविषयक धोरणावरून त्यांचा धोरणीपणा, व्यवहारचातुर्य लक्षात येते.

शिवकाळात पूर्वपरंपरेप्रमाणेच शेतीला 'काळी आई' म्हणत. शेतीच्या उत्पन्नावरच गावचे अधिकारी, मिरासदार, बलुतेदार उपरे यांचे जीवन अवलंबून असे. शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य निर्मितीचे काम हाती घेतल्याने लष्करी पेशा हा मुख्य पेशा होता. मोरलँड हे आर्थिक इतिहासकार म्हणतात, "सर्वसाधारणपणे लोकसंख्येच्या ३० टक्के लोक सैन्यात होते." या विधानात अतिशयोक्ती वाटते; पण हा आकडा एकूण लोकसंख्येत १५ टक्के एवढा नक्कीच असेल असे वाटते. तरुण मनुष्यबळ लष्करी सेवेत गुंतल्याने शेतीत तरुण मनुष्यबळाची गरज निर्माण होणे साहजिक होते. शेती व

शेतीचे प्रश्न याची शिवरायांना उत्तम जाण होती. बैलजोडी विकत घेण्यासाठी, शेतीच्या उपकरणांसाठी, बी-बियाणांसाठी शेतकऱ्यांना पैसा उपलब्ध करून द्यावा असे आदेश शिवरायांनी अधिकाऱ्यांना दिले होते. शेतकरी सुखी तर राजा सुखी, शेतकरी गरीब तर राजा गरीब, राजा गरीब तर राज्य गरीब हे शिवरायांनी पक्के ओळखले होते म्हणूनच शेतकऱ्यांना आर्थिक साहाय्य करण्याचे त्यांचे धोरण होते. आजच्याप्रमाणे त्या काळातही अवर्षण, टोळधाड, अवर्षण, उदराकडून पिकांचे नुकासन हे प्रश्न होतेच; पण याशिवायही युद्धजन्य स्थिती जी कायम स्वरूपी होती त्याचा शेतीच्या उत्पादनावर परिणाम होई. पण **शिवाजीराजांनी लष्करी सेवेतील आपल्या अधिकाऱ्यांना लेखी कळवले होते,** "युद्धजन्य वा इतर स्थितीत शेतकऱ्यांच्या पिकांची हानी-नुकसान होऊ देऊ नये. असे नुकासन झाले तर कुणबी उपाशी मरतील, त्यांचा तळतळाट लागेल. मोगली मुलखात जे घडते तेच मराठी मुलखात घडते असे जनतेला वाटेल." विशेषत: युद्धमोहिमेच्या काळात शेतकऱ्यांची उभे पिके नष्ट होत; त्यांची घरे लुटली जात; पण हे घडू नये याबाबत शिवाजी महाराज हे अत्यंत दक्ष होते. कोणत्याही कारणास्तव रयतेने गाव सोडून जाऊ नये याबाबत काळजी घेतली जाई. युद्धाच्या काळात रयतेचे रक्षण करणे हे परगण्याच्या वतनदारांचे आद्य कर्तव्य मानले जाई. लावणीच्या काळात शेतकऱ्याला कसलीही तोशीस होता कामा नये असा शिवरायांचा आदेश होता. एखाद्या शेतकऱ्याच्या नावावर थकबाकी असली तरी लावणीच्या काळात त्याला कसलाही तगादा करू नये अशी अधिकाऱ्यांना ताकीद होती. अधिकाऱ्याने आपल्या कक्षेत येणाऱ्या सर्व मुलूखाची पाहणी करून रयतेच्या गरजा जाणून घेतल्या पाहिजेत व रयतेला आवश्यकतेप्रमाणे आर्थिक साहाय्य केले पाहिजे असा शिवरायांचा दंडक होता. अधिकाऱ्यांनी कचेरीत बसून काम न करता गाव फिरून शेतकऱ्यांना भेटून त्यांच्या गरजा जाणून घ्याव्यात व त्याप्रमाणे योजना करावी असे सुचविले होते. शेतीस पाणीपुरवठा व्हावा म्हणून बंधाऱ्याच्या कामातही शिवरायांनी लक्ष घातले होते. पण प्रो. इरफान हबीब यांनी तसेच पाश्चिमात्य प्रवासी डॉ. जॉन फायर यांच्या वृत्तांताचा आधार देऊन मराठी राज्यात शेतकऱ्यांवर जुलूम होत होता असे विधान केले आहे. मराठेशाही ही एक सामंतशाही होती, शिवाजी हा एक जमीनदाराचा पुत्र आणि त्याने निर्माण केलेल्या राज्याचे स्वरूप सरंजामशाहीसारखे होते आणि अशा राज्यात रयतेची, जनतेची पिळवणूक अनिवार्य असते असा सू[र] अनेक मार्क्सवादी विचारसरणीच्या बुद्धिवंतात-विचारवंतात दिसतो; पण तो मान्य करता येत नाही.

डॉ. अ. रा. कुलकर्णी म्हणतात, "शिवाजी हा एकाच वेळी जनतेचा व वतनदारांचा राजा होता. वतनदारांना त्यांनी वेळोवेळी त्यांच्या कर्तव्याची जाणीव करून दिली होती. शिवपूर्वकाळात वतनदाराचा जो मनमानी कारभार चालला होता त्यास शिवाजीराजां

ण होती. बैलजोडी विकत घेण्यासाठी, शेतीच्या
ऱ्यांना पैसा उपलब्ध करून द्यावा असे आदेश
तकरी सुखी तर राजा सुखी, शेतकरी गरीब तर
र हे शिवरायांनी पक्के ओळखले होते म्हणूनच
त्यांचे धोरण होते. आजच्याप्रमाणे त्या काळातही
पिकांचे नुकासन हे प्रश्न होतेच; पण याशिवायही
ो त्याचा शेतीच्या उत्पादनावर परिणाम होई. पण
आपल्या अधिकाऱ्यांना लेखी कळवले होते,
च्या पिकांची हानी-नुकसान होऊ देऊ नये. असे
ील, त्यांचा तळतळाट लागेल. मोगली मुलखात
असे जनतेला वाटेल.'' विशेषत: युद्धमोहिमेच्या
होत; त्यांची घरे लुटली जात; पण हे घडू नये
दक्ष होते. कोणत्याही कारणास्तव रयतेने गाव
तली जाई. युद्धाच्या काळात रयतेचे रक्षण करणे
व्य मानले जाई. लावणीच्या काळात शेतकऱ्याला
ा शिवरायांचा आदेश होता. एखाद्या शेतकऱ्याच्या
गीच्या काळात त्याला कसलाही तगादा करू नये
धिकाऱ्याने आपल्या कक्षेत येणाऱ्या सर्व मुलूखाची
न घेतल्या पाहिजेत व रयतेला आवश्यकतेप्रमाणे
शिवरायांचा दंडक होता. अधिकाऱ्यांनी कचेरीत
तकऱ्यांना भेटून त्यांच्या गरजा जाणून घ्याव्यात व
े होते. शेतीस पाणीपुरवठा व्हावा म्हणून बंधाऱ्याच्या
ोते. पण प्रो. इरफान हबीब यांनी तसेच पाश्चिमात्य
तांताचा आधार देऊन मराठी राज्यात शेतकऱ्यांवर
आहे. मराठेशाही ही एक सामंतशाही होती, शिवाजी
े निर्माण केलेल्या राज्याचे स्वरूप सरंजामशाहीसारखे
ा, जनतेची पिळवणूक अनिवार्य असते असा सू
बुद्धिवंतात-विचारवंतात दिसतो; पण तो मान्य करता

ात, ''शिवाजी हा एकाच वेळी जनतेचा व वतनदारांचाही
ठेवेळी त्यांच्या कर्तव्याची जाणीव करून दिली होती.
ननमानी कारभार चालला होता त्यास शिवाजीराजाने

पायबंद घातला. शिवकाळात राजा-वतनदार-रयत यांचे परस्परसंबंध सहकार्याचे होते. परस्परांच्या अधिकारकक्षांचा आदर करणारे होते.''

'लूट नाही तर पगार नाही' हा शिवाजीराजाचा दंडक होता; शिवाजीराजाचे सैनिक हे नंगेफकीर, उपाशी व पुंड होते व ते केवळ लुटीवर जगत होते, हे डॉ. जॉन फ्रायर या ब्रिटिश प्रवाशाचे मतही चुकीचे आहे. सारा वसुलीचे निश्चित नियम होते; शिवाजीच्या राज्यात जनतेचे शोषण होत होते किंवा ३/४ जमीन पडीक होती हे डॉ. फ्रायरचे मतही चुकीचे आहे. मराठ्यांच्या मोहिमा या केवळ लूटमारीसाठीच होत्या. मराठी सत्तेचे अस्तित्व हे या लूटमारीवरच अवलंबून होते, असे म्हणणे चूक आहे. स्वराज्यनिर्मितीच्या उद्योगात रयत व वतनदार यांना गुंतवण्याचे काम शिवाजी महाराजांनी केले.

विजापूर दरबारी नोकरी करणाऱ्या मराठ्यांनी बुडणाऱ्या आदिलशाहीचा मोह सोडावा; त्यांनी स्वराज्यनिर्मितीच्या कार्यात सहभागी व्हावे असे शिवाजी महाराजांना वाटत होते. यासंदर्भात मालोजीराजे घोरपडे यांना शिवरायांनी मार्च १६७७ मध्ये लिहिलेले पत्र उपलब्ध आहे. (शिवकालीन पत्रसारसंग्रह खंड २, पत्र १९०१) हे पत्र वाचल्यानंतर शिवरायांचा दृष्टिकोन, धोरणीपणा व मुत्सद्देगिरी लक्षात येते.

शिवाजी महाराज हे धर्माने हिंदू होते; पण त्यांनी स्थापन केलेले राज्य हे धर्मराज्य नव्हते. ते निष्ठावंत हिंदू असले तरी राजा म्हणून ते सहिष्णू होते. आपल्या राज्यातील लोकांचे योगक्षेम धर्म, जात, पंथ याचा विचार न करता ते पाहत असत. त्यांचा सेनापती नेताजी पालकर हा काही अमिषामुळे मुसलमान झाला व मोगलांच्या चाकरीत रुजू झाला.

शिवाजी महाराजांनी व्यापारविषयक धोरण धूर्तपणे आखले होते. शिवकाळात कोकणातील एक प्रमुख व्यवसाय म्हणजे मिठाचे उत्पादन. शेतीव्यवसाय सांभाळून शेतकरी मीठ तयार करत. आपल्या राज्यातील मिठाच्या व्यवसायाला त्यांनी संरक्षण दिले. पोर्तुगिजांच्या ताब्यातील प्रदेशातून जे मीठ स्वराज्यात गेले होते त्यावर जबर जकात बसवली. स्वराज्याचा आर्थिक पाया भक्कम करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.

दक्षिण पातशाही (विजापूरची आदिलशाही) ती राखली पाहिजे हे त्यांचे धोरण होते. मोगल सरदार दिलेरखानने जेव्हा विजापूरला वेढा दिला (इ.स. १६७९) तेव्हा विजापूरच्या कुतुबशाहीस त्यांनी मदत केली. त्यामुळे दिलेरखानास माघार घ्यावी लागली. यासंदर्भात त्यांनी आपला भाऊ व्यंकोजी यास लिहिलेले पत्र मुळातच वाचण्यासारखे आहे. या पत्रावरून शिवरायांची दूरदृष्टी, मुत्सद्देगिरीवर प्रकाश पडतो.

शिवछत्रपतींनी निर्माण केलेले राज्य हे काही केवळ धर्मावर आधारित नव्हते. धर्मसत्ता व राजसत्ता या दोन्ही सत्ता त्यांनी स्वतंत्र ठेवल्या होत्या. प्रशासनात धर्माचा हस्तक्षेप होणार नाही याची त्यांनी काळजी घेतली होती. शिवाजी महाराज निष्ठावंत

Savarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

चारित्र्याची निर्मिती यावर भर दिला होता. त्यांनी कनिष्ठ वर्गातील व अस्पृश्य जातीतील लोकांना जवळ केले. भक्ती चळवळीतील बहुतांश संत कनिष्ठ वर्गातील होते. भक्ती चळवळीने जन्मजात श्रेष्ठत्वाच्या कल्पनेवर हल्ले केले. हिंदू धर्मात सुधारणा करून इस्लाम धर्माच्या मुकाबल्यात हिंदू धर्म मजबूत करणे आणि हिंदू व मुसलमान ऐक्याची भावना निर्माण करणे ही दोन भक्ती चळवळीची उद्दिष्टे होती.

भक्ती चळवळीतील बहुतांश संत स्वतःच्या उपजीविकेसाठी दुसऱ्यावर अवलंबून नव्हते हे विशेष होय. कबीरांनी आयुष्यभर विणकाम केले. रविदास पादत्राणे बनवत होते. बहुतांश संतांचे वैयक्तिक जीवन कष्टमयच होते. काहींचा शेती व्यवसाय होता.

कर्ममार्ग, ज्ञानमार्ग व भक्तिमार्ग हे मार्ग मोक्षमार्ग आहेत. त्यापैकी भक्तिमार्गावरच मध्ययुगीन संतांनी भर दिला होता. भगवंताजवळ गेल्याने दुःखाची निवृत्ती आणि अखंड आनंदाची प्राप्ती या गोष्टी एकाच वेळी होतात. परमेश्वराच्या जवळ गेल्याने भक्ताच्या ठिकाणी देवाचे गुण, कर्म व स्वभाव प्रकट होऊ शकतात. परमेश्वराची स्तुती, प्रार्थना किंवा उपासना यांनी भक्ताचे आत्मबल वाढते. मग तो कोणत्याही दुःखांना, संकटांना घाबरत नाही, कठीण प्रसंगीही त्याचे धैर्य विचलित होत नाही असे भक्ती संप्रदाय सांगतो.

भक्ती ही भक्ताच्या अंतःप्रेरणेतून प्रकट होते. भक्तीच्या सर्व अंगांत भक्ताला पावन करणारी शक्ती असते. सर्व वैष्णव संप्रदाय हे भक्तिप्रधान संप्रदाय आहेत.

भक्ती चळवळीतील प्रमुख संत :

भक्ती चळवळीतील आचार्य परंपरा -

१) शंकराचार्य
२) रामानुजाचार्य
३) निम्बकाचार्य
४) वल्लभाचार्य
५) माधवाचार्य
६) रामानंद

भक्ती चळवळीतील संतपरंपरा

१) संत कबीर
२) दादू
३) नानक
४) चैतन्यप्रभू
५) नामदेव
६) तुकाराम
७) रोहिदास

9619

sem – III p.5 . chapter. No. 5. दिल्ली सल्तनतचा इतिहास. 9669
History of Delhi saltanat 1200–1526

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed
B.S.P.S. Ambajogai

ा. त्यांनी कनिष्ठ वर्गातील व अस्पृश्य जातीतील
ील बहुतांश संत कनिष्ठ वर्गातील होते. भक्ती
ानेवर हल्ले केले. हिंदू धर्मात सुधारणा करून
मज़बूत करणे आणि हिंदू व मुसलमान ऐक्याची
ळवळीची उद्दिष्टे होती.

स्वत:च्या उपजीविकेसाठी दुसऱ्यावर अवलंबून
मर विणकाम केले. रविदास पादत्राणे बनवत होते.
यच होते. काहींचा शेती व्यवसाय होता.

हे मार्ग मोक्षमार्ग आहेत. त्यापैकी भक्तिमार्गावरच
वंताजवळ गेल्याने दु:खांची निवृत्ती आणि अखंड
ी होतात. परमेश्वराच्या जवळ गेल्याने भक्ताच्या
ट होऊ शकतात. परमेश्वराची स्तुती, प्रार्थना किंवा
ा. मग तो कोणत्याही दु:खांना, संकटांना घाबरत
ालित होत नाही असे भक्ती संप्रदाय सांगतो.

प्रकट होते. भक्तीच्या सर्व अंगांत भक्ताला पावन
दाय हे भक्तिप्रधान संप्रदाय आहेत.

त :

ि परंपरा -

परा

८) शंकरदेव
९) मीराबाई
१०) चंडिदास
११) एकनाथ
१२) तुलसीदास
१३) सूरदास
१४) नरसी मेहता

महाराष्ट्रातील भक्ती चळवळ

१) ज्ञानदेव
२) सोपानदेव, निवृत्तिनाथ, मुक्ताबाई
३) नामदेव
४) गोरा कुंभार
५) सेना न्हावी
६) सावता माळी
७) नरहरी सोनार
८) संत जनाबाई
९) चोखामेळा
१०) एकनाथ
११) तुकाराम

१) रामानुजाचार्य (इ.स. १०६० ते ११३८) : भक्तिमार्गाच्या चळवळीतील पहिले प्रर्वतक म्हणून ते ओळखले जातात. त्यांचे शिक्षण कांजीवरम व श्रीरंगम येथे झाले. ते वैष्णवपंथीय होते. यादव प्रकाश यांच्या हाताखाली त्यांचे शिक्षण पूर्ण झाले. रामानुजाचार्य यांनी कर्ममार्ग, ज्ञानमार्ग व भक्तिमार्ग हे मोक्षप्राप्तीचे ३ मार्ग सांगितले. सगुण ब्रह्मांची प्राप्ती करण्यासाठी त्यांनी भक्तिमार्गाचा स्वीकार करा असा उपदेश केला. परमात्मा व आत्मा हे वेगवेगळे आहेत असे प्रतिपादन करणारे ते पहिले भक्तिमार्गी संत आहेत. कोणतीही अपेक्षा न ठेवता कर्म केल्यास अंत:करण शुद्ध होते. ईश्वराला शरण जा म्हणजे ईश्वर त्यांची रक्षा करील असा विचार त्यांनी मांडला होता. त्यांच्या अनुयायांत सर्व जातींचे लोक होते. त्यांनी ७०० वैष्णव मठांची स्थापना देशातील विविध भागांत केली होती. ईश्वर हा सृष्टीचा निर्माता, सर्वशक्तिशाली व सर्वव्यापी आहे असे ते म्हणत. होयसळ राजाचा भाऊ विठ्ठलदेव याला रामानुजाचार्यांनी वैष्णव पंथाची दीक्षा दिली होती. ईश्वराचे ध्यान व भक्ती केल्याने तो प्रसन्न होऊ शकतो अशी त्यांची शिकवण होती.

रामानुजाचार्यांचे प्रसिद्ध ग्रंथ - वेदार्थसंग्रह, वेदांतसार, वेदांत दीप, गद्य त्रय, गीताभाष्य, श्रीभाष्य -

४) यशोदा पांडुरंगी. ५) पारमहांसिक ब्राह्मधर्म. ६) आत्मचरित्र. ७) शिशुबोध. ८) मराठी लघुव्याकरण. ९) धर्मविवेचन (इ.स. १८४३). १०) 'यमुना पर्यटन' या बाबा पद्मनजी यांनी लिहिलेल्या कादंबरीला दादोबा पांडुरंग यांनी पुनर्विवाहविषयक संस्कृत लेख लिहिला होता.

Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.B.S. Ambajogai

मराठी भाषेबद्दल त्यांना अपार प्रेम होते म्हणूनच त्यांनी शास्त्रशुद्ध व्याकरण लिहून भाषेच्या उद्धाराचे कार्य केले. त्यांचे धर्मविषयक विचार किती उदात्त होते. हे त्यांनी लिहिलेल्या ग्रंथावरून दिसते. 'पारमहंसिक ब्राह्मधर्म' हा तर्खडकरांचा केवळ २० कविताबद्ध ग्रंथ आहे व त्यात त्यांनी पुढील उपदेश केला होता.

१) जातिभेद सोडा. २) अभिमान सोडा. ३) सर्वांशी बंधुभावाने वागा. ४) निराकार ईश्वराची पूजा करावी.

'धर्मविवेचन' या ग्रंथातही त्यांनी पुढील उपदेश केला होता -

१) नीतिपूर्वक सप्रेम ईश्वरभक्ती हाच धर्म आहे.

२) प्रत्येक मनुष्यास विचारस्वातंत्र्य आहे.

तर्खडकर यांच्या अंगी धैर्य व निर्भीडपणा नसावा. त्याच कारणामुळे आपल्या मतांच्या प्रसारासाठी त्यांनी विशेष प्रयत्न केले नाहीत असे दिसते. ते सहिष्णू, सात्त्विक, रसिक होते.

४) लोकहितवादी (गोपाळ हरी देशमुख)

गोपाळ हरी देशमुख हे त्यांच्या मूळ नावापेक्षा 'लोकहितवादी' या नावानेच अधिक प्रसिद्ध आहेत. गोपाळरावांचे घराणे हे मूळचे रत्नागिरी जिल्ह्यात पावसचे होते. त्यांच्या घराण्याकडे १२ गावांची देशमुखी होती. गोपाळ हरी देशमुख यांचा जन्म १८ फेब्रुवारी १८२३ रोजी झाला. त्यांची मुंज त्या काळच्या पद्धतीनुसार ६ व्या वर्षी व विवाह लगेच ७ व्या वर्षी झाला. त्यांचे शिक्षण पुण्याच्या बुधवार पेठेतील मराठी शाळेत झाले; पण इंग्रजी शिकल्याशिवाय गत्यंतर नाही अशी खात्री झाल्याने त्यांनी खासगीरीत्या इंग्रजी भाषेचा अभ्यास सुरू केला. इ.स. १८४४ मध्ये दक्षिणेतील सरदारांच्या एजंटांच्या ऑफिसात दरमहा ७७ रु. रु. पगाराची ट्रान्सलेटरची नोकरी त्यांना लागली. ९ वर्षे ते याच कामावर होते व ही नोकरी पुण्यात होती. १८५२ नंतर ते जज म्हणून मुंबई प्रांतात विविध ठिकाणी (वाई, सातारा, सुरत, अहमदनगर, ठाणे, अहमदाबाद, नाशिक) त्यांनी नोकरी केली. सुमारे ३५ वर्षे त्यांनी सरकारी नोकरी अत्यंत निष्ठेने व चोखपणे केली. अहमदाबादला

सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत भाग घेऊन केली. जवळकर १९३० नंतर गांधीवादाकडे झुकले होते. त्यांनी 'तेज' या साप्ताहिकातून गांधी व काँग्रेस यांचा सतत पुरस्कार केला. १९३४ मध्ये अण्णासाहेब लठ्ठे यांनीही काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला. अनेक ब्राह्मणेतर पत्रकारानी म. गांधींजीच्या स्वातंत्र्यचळवळीचा पुरस्कार केला. जी ब्राह्मणेतर चळवळ काँग्रेसपासून दूर होती, स्वातंत्र्य चळवळीलाच आव्हान देत होती ती आता राष्ट्रीय चळवळीत विलीन झाल्याने मुंबई प्रांतात काँग्रेसचे बळ, सामर्थ्य वाढले.

राजर्षी शाहू छत्रपती -

आधुनिक महाराष्ट्राची जडणघडण करण्यात म. फुले, राजर्षी शाहू, भाऊराव पाटील, महर्षी कर्वे, वि.रा. शिंदे, डॉ. आंबेडकर यांचा सिंहाचा वाटा आहे. **वि.रा. शिंदे यांनी राजर्षी शाहूंबद्दल म्हटले होते,** "शाहूराजा नुसता मराठा नव्हता, ब्राह्मणेतरही नव्हता. तो नवयुगातला सर्वांगपूर्ण राष्ट्रपुरुष होता .... तो महाराष्ट्राच्या विकासाचा एक मोठा स्वाभाविक तरंग होता हेच जास्त खरे." कानपूर येथील अखिल भारतीय कुर्मी क्षत्रिय जातीय परिषदेत १९१९ मध्ये शाहू महाराजांना 'राजर्षी' ही पदवी दिली होती.

राजर्षी शाहूंचे मूळ नाव यशवंत. जन्म इ.स. १८७४ मध्ये कागलचे जहागीरदार व कोल्हापूर संस्थानचे रिजंट आबासाहेब घाटगे यांच्या पोटी झाला. कोल्हापूर संस्थानचे राजे चौथे शिवाजी यांच्या मृत्यूनंतर कोल्हापूरच्या गादीवर कोणी वारस नव्हता. म्हणून राजर्षी शाहूंना कोल्हापूरच्या संस्थानिकाच्या विधवा पत्नी महाराणी आनंदीबाईला दत्तक दिले. १८८४ मध्ये दत्तक विधी झाला. त्यानंतर राजकोट व धारवाड येथे त्यांचे शिक्षण झाले. फ्रेजर या इंग्रजी शिक्षकाच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांचे शिक्षण झाले. शाहू हे शरीराने धिप्पाड होते. त्यांची उंची ५ फूट ११ इंच होती. १८८१ मध्ये ते १७ वर्षाचे असताना बडोद्याचे गुणाजीराव खानविलकर यांची मुलगी लक्ष्मी हिच्याशी त्यांचा विवाह झाला तेव्हा लक्ष्मीचे वय केवळ ११ वर्षांचे होते.

२ एप्रिल १८९४ रोजी त्यांचा राज्याभिषेक विधी झाला. तेव्हापासून मृत्यूपर्यंत (६ मे १९२२) एकूण २८ वर्षे ते कोल्हापूर संस्थानाचे ते राजे होते. पूर्वी १९ एप्रिल ते ६ जून १८९४ पर्यंत पन्हाळ्यावरच त्यांचा मुक्काम होता. या मुक्कामात त्यांनी ३०० जुन्या प्रकरणांचा निकाल देऊन टाकला. प्रारंभीच्या २ वर्षांत अनेक लोककल्याणकारी निर्णय त्यांनी घेतले. त्यांनी प्रारंभीच्या २ वर्षांत पुढील योजना अमलात आणल्या.

१) वेठबिगारी पद्धत बंद केली.
२) कोल्हापूर रेल्वे स्टेशनजवळ 'शाहुपुरी' ही नवी वसाहत वसविली.
३) गुळाची नवीन बाजारपेठ सुरू केली.
४) राजाराम कॉलेजमध्ये पदवीपर्यंत पूर्ण शिक्षण मिळण्याची व्यवस्था केली.

८) संस्थानाबाहेरील स्त्रीशिक्षणास त्यांनी सढळ हाताने आर्थिक मदत केली. हिंगणे येथील महिला आश्रमास ५०० रु. देणगी दिली होती.

९) कृष्णाबाई केवळकर या मुलीस मुंबईच्या ग्रँट मेडिकल कॉलेजमध्ये शिक्षणासाठी मदत केली. एवढेच नव्हे तर २०० रु. पगारावर त्यांची कोल्हापूरच्या सरकारी इस्पितळात नेमणूक दिली.

१०) शाहूंना उच्चशिक्षणापेक्षा बहुजनांच्या सक्तीच्या व मोफत शिक्षणात अधिक रस असल्याने त्यांनी कोल्हापूरचे राजाराम महाविद्यालय बंद करण्याचा निर्णय घेतला तेव्हा त्यांच्यावर टीका झाली. जून १९१९ पासून राजाराम हायस्कूल व राजाराम कॉलेज या दोन्ही संस्था आर्य समाज प्रतिनिधी सभेकडे चालविण्यासाठी दिल्या होत्या.

११) पुणे येथील शिवाजी एज्युकेशन सोसायटी व अमरावती येथील डॉ. पंजाबराव देशमुख यांची शिक्षण संस्था यासही राजर्षी शाहूंची प्रेरणा व सहकार्य होते. अखिल भारतीय मराठा शिक्षण परिषदेच्या खामगाव येथे २७ डिसेंबर १९१७ रोजी भरलेल्या अधिवेशनात अध्यक्ष या नात्याने केलेल्या भाषणात म्हटले, सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाची हिंदुस्थानला अत्यंत आवश्यकता आहे. हे मत आग्रहपूर्वक विस्ताराने मांडले.

१२) राजर्षि शाहूंनी प्रसंग व गरजेनुसार पुढील शाळा काढल्या होत्या. १) पुरोहितशाळा, २) युवराज शाळा, ३) पाटील शाळा, ४) उद्योग शाळा, ५) संस्कृत शाळा, ६) सत्यशोधक शाळआ, ७) सैनिकी शाळा, ८) बालवीर शाळा, ९) डोंबारी मुलांची शाळा, १०) कला शाळा.

राजर्षी शाहू व अस्पृश्योद्धार

राजर्षी शाहू गादीवर आले तेव्हा (१८९४) कोल्हापूर संस्थानमध्ये महार, मांग, ढोर चांभार या अस्पृश्य समाजाची संख्या १ लाखाएवढी होती. अस्पृश्यांच्या शिक्षणाची गरज त्यांना वाटे. त्यांनी अस्पृश्योद्धारासाठी पुढील पावले उचलली.

१) अस्पृश्यांसाठी असलेल्या स्वतंत्र शाळेच्या संख्येत त्यांनी वाढ केली. ते सत्तेवर आले तेव्हा ५ शाळा होत्या. १९१७ मध्ये त्यांची संख्या २७ झाली.

२) खासगी खर्चातून ३ व दरबारी खर्चातून ४ अशी एकूण ७ वसतिगृहे त्यांनी चालविली. खासगी खर्चातून सोनतळी स्टेशन, बंगला व रूकडी ही ३ वसतिगृहे चालविली होती. पंढरपूर, नागपूर, नाशिक येथे असलेल्या अस्पृश्यांच्या वसतिगृहास त्यांनी भरीव आर्थिक सहकार्य केले होते.

३) अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना फी माफीची सवलत त्यांनी दिली.

४) राजाराम हायस्कूल व राजाराम कॉलेजमध्ये अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना मुक्त प्रवेश देण्याची भूमिका त्यांनी घेतली. या विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी खास शिष्यवृत्ती

Swa. Savarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

राजर्षी शाहू व स्त्री संरक्षणाचे कायदे :

राजर्षी शाहूंनी स्त्रियांच्या नैसर्गिक हक्कांचे संरक्षण करणारे कायदे पास केले व स्त्रियांची समाजाकडून व कुटुंबाकडून होणारी पिळवणूक थांबविण्याचा मोठा प्रयत्न केला. १९१७ मध्ये राजर्षी शाहूंनी आपल्या संस्थानात विधवांच्या पुनर्विवाहास कायदेशीर मान्यता देणारा कायदा संमत केला. १९१९ मध्ये कोल्हापूर इलाख्यातील विवाहसंबंधी कायदा पास केला. त्यातील एका कलमानुसार विवाहकाली पुरुषाचे वय १८ तर स्त्रियांचे वय १४ असावे अशी तरतूद होती. स्त्रीशी क्रूरपणाचे वर्तन करण्यास प्रतिबंध करणारा कायदा त्यांनी पास केला. एकूण ११ कलमांच्या या कायद्यान्वये स्त्रीला क्रूरपणाची वागणूक देणाऱ्या अपराध्यास ६ महिने कारावास व २०० रुपयापर्यंत दंड देण्याची तरतूद कायद्यात होती. घटस्फोट व वारसा कायदा त्यांनी पास केला. त्यानुसार सर्व वर्णांच्या अनौरस संततीला जनक बापाच्या मिळकतीत वारसा हक्क दिला गेला. या कायद्याचे दुसरे कलम पतित स्त्रियांच्या उद्धारासंबंधी आहे. देवदासी प्रथा प्रतिबंध कायदा पास केला होता. वरील प्रकारचे क्रांतिकारक कायदे ब्रिटिश भारतातही अद्याप अस्तित्वात आले नव्हते. त्या काळात शाहू महाराजांनी हे क्रांतिकारक कायदे पास केले. शाहूंनी स्त्रियांच्या उद्धाराचा केवळ विचार मनात आणला असे नव्हे तर प्रत्यक्ष कृतीही केली. राजाराम कॉलेजमध्ये शिकणाऱ्या मुलींना हे मोफत शिक्षण देण्याचाही निर्णय त्यांनी घेतला होता. आपली विधवा सून इंदुमतीदेवीला त्यांनी शिक्षण देण्याची व्यवस्था केली होती.

राजर्षी शाहू व मुस्लिम समाज :

राजर्षी शाहू हे हिंदू मुस्लिम ऐक्याचे पुरस्कर्ते होते. हिंदू-मुस्लिम यांच्यात सलोखा वाढावा म्हणूनते सतत प्रयत्नशील होते. सर्व धर्म सारखेच महत्त्वाचे आहेत. म्हणून निरनिराळे धर्म पाळून ईश्वराजवळ पोहोचणाऱ्या लोकांनी तरी परस्परांचा द्वेष का करावा? हा प्रश्न ते विचारतात. एकसंध राष्ट्रउभारणीच्या कार्यात धर्म आड येऊ नये असे ते आग्रहपूर्वक सांगत. मुसलमानांच्या अनेक देवस्थानांना त्यांनी उदार मनाने व उदार हातांने मदत केल्याचे अनेक दाखले त्यांच्या कारकीर्दीत दिसून येतात. मुस्लिम समाजातील कवी चित्रकार, गायक, पैलवान अशा गुणीजनांच्या गुणांचा गौरव करून त्यांना उदार राजाश्रय दिला होता. अल्लादियाखाँ हे त्यांचे दरबारी गायक होते. शाहीर लहरी हैदर जे पोवाडे, लावण्या म्हणत त्यांना त्यांनी आश्रय दिला होता. आबालाल रहमान यांची सरकारी शाळेत चित्रकला शिक्षक म्हणून नेमणूक केली होती. मल्लविद्येच्या क्षेत्रातही त्यांनी मुस्लिम समाजातील कित्येक पैलवानांना आश्रय दिला होता. मुस्लिम विद्यार्थ्यांसाठी मुस्लिम बोर्डिंग त्यांनी सुरू केले होते. कुराण या मुस्लिमांच्या पवित्र धर्मग्रंथांचे मराठी - भाषांतर करण्याची योजनाही त्यांनी राबविली होती. पण त्यांच्या अकाली मृत्यूमुळे ते काम पूर्ण झाले नाही. कोल्हापूर स्वांतत्र्यपूर्व काळात व नंतरही हिंदू-मुस्लिम यांच्यात झगडे झाले नाहीत, याचे श्रेय राजर्षी शाहूंनी हिंदू-मुस्लिम समाजात जो सलोखा व एकोपा निर्माण केला त्यास जाते.

Swarkar Mahavidyalaya, B.S.P.S. Ambajogai, Beed

तसेच क्लेशदेणेही अयोग्य अशी वारकरी पंथाची मध्यममार्गी भूमिका होती. शरीर हे आत्म्याचे निवासस्थान असल्याने शरीरास मुक्त आहार घेऊन हरिचिंतनाचे भक्तिप्राप्तीचे साधन म्हणून पाहावे असे हा संप्रदाय सांगतो. शरीर हे भूतदयेचे व परोपकाराचे माहेर आहे. म्हणून शरीराची योग्य ती काळजी घ्यावी. वारकरी पंथाने मठ, महंत, शिष्य, निर्माण केले नाहीत जगावर न रागवता या पंथातील संतांनी लोकांनिंद्येचे आघात सहन केले. महानुभाव पंथाच्या तुलनेत वारकरी पंथातील संताचे चारित्र्य आदर्श व नितिसंपन्न होते.

वारकरी संप्रदायाची कामगिरी :-

वारकरी संप्रदायाने 'भगवंद्‌गीता' व भागवत ग्रंथ पूज्य मानले आहे. यामध्ये सांगितलेली प्रेमभक्ती ही व्यक्ती व समाजाच्या जीवनात उदय होऊन योग्यरीतीने विकसित व्हावी हेच या संप्रदायाचे उद्दिष्ट्ये आहे. वेदाबद्दल आदर बाळगूनही त्यांच्यातील उणिवा संतानी दाखवल्या. वेदाहून गीता श्रेष्ठ आहे. असे प्रतिपादन ज्ञानेश्वरांनी केले. वारकरी संप्रदायांनी भ्रामक व कल्पनेवर आधारलेल्या आचाराचा व साधनेचा निषेध केला. विद्ववतेच अवडबंर न माजवता समाजातील अंधश्रद्धा, भोळसरपणा, खोटी अंधश्रध्दा, लक्षावधी शुद्रातिशुद्रांना आत्मोद्धराची प्रेरणा दिली. समाजात बधुंभाव निर्माण केला. संसार सोडावयाचा नाही व त्यातच सर्वस्वी बुडावयाचेही नाही. तर ईश्वर स्मरणात अनासक्तीने सर्व व्यवहार करवायचे हे सूत्र वारकरी संतांनी शिकवले आहे. धर्माच्या नावाखाली अंध आचारणावर व दांभिकतेवर टीका केली आहे. सद्‌गुणाचा आदर्श कसा असावा याचे धडे दिले. वेदकालीन प्रवृत्तीमार्ग व उपनिषदातील निवृत्तीमार्ग यांचे अंधानुकरण न करता त्यातील सारभूत गोष्टी या पंथाने स्वीकारल्या. कर्मकांडावर हल्ला केला. जीवनाचा खरा व सर्वश्रेष्ठ धर्म भक्तीचा जिव्हाळा असणे हाच आहे.

या संप्रदायाने प्रपंच करून आध्यात्म करायचे त्यासाठी भक्ती करायची. अंत:करण शुद्ध ठेवायचे, फार संपत्ती व पैसा मिळवायचा नाही. व्यवसायात सचोटीपणा, प्रमाणिकपणा असला पाहिजे ही भावना जनसामान्यामध्ये रुजविली. परमेश्वराच्या भक्तीनेच मानवाला उन्नतीची मार्ग प्राप्त होऊ शकतो. परंपरागत धर्मशास्त्रात कर्मे चुकविण्यास विविध प्रायश्चिते सांगितली आहे. संतांनी जाती भेद मोडण्याची चळवळ केली नाही. तर समाजातील उच्च-नीच भावना काढून टाकण्याचा प्रयत्न केला. गं. बा. सरदार संत वाङ्‌मयाची सामाजिक फलश्रुती या ग्रंथात म्हणतात. "शास्त्रप्रमाण्यास व जातिय वर्ण्याव्यवस्थेला धक्का न

B.S.P.S. Swami Ramanand Teerth... Mahavidyalaya, Ambajogai, Beed

मिशन आदी सुधारणा चळवळींचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे; त्याचा परिचय आपण करून घेऊ.

अ) **ब्राह्मो समाज : राजा राममोहन रॉय** - ब्राह्मो समाज किंवा ब्रह्मसभा (The Soeicty of God) या संस्थेच्या स्थापनेने हिंदू धर्मातील पहिल्या सुधारणा चळवळीची सुरुवात झाली. मुख्य म्हणजे ही सुधारणावादी संस्था पाश्चात्य विचारांनी प्रभावित झालेली होती. ब्राह्मो समाजाचे संस्थापक राजा राममोहन रॉय हे होते. ज्यांना भारतातील सुधारणा चळवळीचे व प्रबोधनाचे जनक मानले जाते.

राम राममोहन रॉय (१७७४ ते १८३३) हे हिंदू, मुस्लिम, सुफी, बौद्ध या तत्त्वज्ञानाचे अभ्यासक होते. ईश्वर एकच असून मूर्तिपूजा निरर्थक आहे अशी त्यांची धारणा विविध धर्मांचा अभ्यास केल्यानंतर झाली होती. एकेश्वरवादावर त्यांचा ठाम विश्वास होता. राममोहन रॉय हे हिंदू धर्म सुधारणावादी होते. तसेच विश्वधर्माचे ते समर्थक होते. सर्व धर्मांच्या अभ्यासामुळे त्यांना कोणत्याही एका धर्माचे विशेष आकर्षण राहिले नव्हते. इस्लाम धर्मातील एकेश्वरवाद या तत्त्वाचा त्यांच्यावर प्रभाव होता. रॉय यांनी मानवधर्माचा पुरस्कार केला.

हिंदू धर्माप्रमाणे ख्रिस्ती धर्मातील दोषांवरही रॉय यांनी परखडपणे टीका केली. हिंदू धर्मातील अनिष्ट चालीरीती व कर्मकांड यांचा त्वरित नाश होऊन धर्मसुधारणांना प्राधान्य दिले पाहिजे असे त्यांचे मत होते. धार्मिक, ग्रंथांच्या अभ्यासाप्रमाणे मॉंस्टेस्क्यू, व्हॉल्टेअर, थॉमस पेन इ. पाश्चात्य विचारवंतांच्या आधुनिक विचारांचाही त्यांचा गाढा अभ्यास होता.

इ. स. १८१४ पर्यंत ईस्ट इंडिया कंपनीत राममोहन रॉय यांनी नोकरी केली. इ. स. १८१६ मध्ये त्यांनी आत्मीय सभेची स्थापना केली. १८१८ पासून त्यांनी सतीप्रथेविरुद्ध लढा दिला. याची दखल शेवटी लॉर्ड बेंटिक याने घेऊन सती बंदीचा कायदा १८२९ मध्ये केला. पाश्चात्य ज्ञानविज्ञान भारतात यावे म्हणून त्यांनी इंग्रजी शिक्षणाचे जोरदार समर्थन केले. त्यासाठी १८१० मध्ये कलकत्ता येथे हिंदू कॉलेज व १८२६ मध्ये वेदांत कॉलेजची स्थापना केली. समाज सुधारणेसाठी 'संवाद कौमुदी' हे वृत्तपत्र चालविले; तसेच 'बंगाल हेरॉल्ड' हे वृत्तपत्रही सुरू केले.

ब्राह्मो समाजाची स्थापना व तत्त्वे :

राजा राममोहन रॉय हे कलकत्ता येथे असताना त्यांचा युनिटरीयन मिशनऱ्यांशी संबंध आला. तेव्हा त्यांनी ख्रिस्ती धर्माचा सखोल अभ्यास केला. १८२७ मध्ये त्यांनी ब्रिटिश इंडिया युनिटरीयन मंडळाची स्थापना केली. यापूर्वी स्थापन केलेली आत्मीय सभा व युनिटरीयन मंडळ यांचे एकीकरण करून २० ऑगस्ट १८२८ रोजी त्यांनी ब्राह्मो समाजाची स्थापना केली. ब्राह्मो समाज म्हणजे ईश्वरी समाज होय.

१८३० मध्ये ब्राह्मो समाज मंदिराची उभारणी करण्यात आली. या मंदिरात कोणत्याच मूर्तीची प्रतिष्ठापना करण्यात आली नव्हती. एका परमेश्वराच्या उपासनेसाठी

Swarkar Mahavidyalaya B.S.P.S. Ambajogai

२. अशोक - कलिंग युद्ध व धार्मिक धोरण :

सम्राट अशोक (इ.स.पू. २७२ ते इ. स. पू. २३६) बिंदुसाराच्या मृत्यूनंतर सम्राट अशोक हा मौर्य साम्राज्याच्या सत्तेवर आला. मौर्यांच्या साम्राज्यातीलच नव्हे तर संपूर्ण इतिहासात सम्राट अशोकाचे स्थान श्रेष्ठ दर्जाचे आहे. अशोकाला भारताच्याच नव्हे तर जगाच्या इतिहासातील एक श्रेष्ठ राजा या शब्दांत युरोपियन इतिहासकारांनी गौरविले आहे. **एच. जी. वेल्स यांनी अशोकाचे मूल्यमापन** ''इतिहासाच्या पानापानांवर व परिच्छेदा परिच्छेदांतून गर्दी करून असणाऱ्या लक्षावधी राजांच्या नावांमध्ये अशोकाचे नाव एखाद्या तळपत्या ताऱ्यासारखे चकाकते आहे'' असे केले आहे.

सम्राट अशोकाच्या अभ्यासासाठी विपुल साधने आतापर्यंत उपलब्ध झाली आहेत. सम्राट अशोकाचे शिलालेख, स्तंभलेख याशिवाय बौद्ध, जैन या धर्मांच्या ग्रंथांतही त्याची विपुल माहिती आहे.

सम्राट बिंदुसारने अशोकाला अवंती प्रांतांची राजधानी उज्जैन येथे राज्यपाल म्हणून पाठवले होते. राज्यपाल म्हणून त्याने उत्कृष्ट काम केले. त्याचा भाऊ सुशीम हा तक्षशिला प्रांताचा राज्यपाल होता. सुशीमच्या अकार्यक्षम व अयोग्य कारभारामुळे जनतेने त्याच्याविरुद्ध जे बंड केले ते सम्राट अशोकाने सत्तेवर येण्यापूर्वीच बिंदुसारच्या आदेशानुसार मोडून काढले. त्यामुळे तक्षशिला प्रांताचे राज्यपालपदही बिंदुसारने अशोकाकडे दिले.

'दिव्यावदान' या बौद्ध ग्रंथानुसार बिंदुसारला १६ राण्या व १०१ पुत्र होते. सर्वांत वडील मुलगा सुशीम व सर्वात छोटा अशोक. बिंदुसारच्या मृत्यूनंतर ज्येष्ठ पुत्र सुशीम हा सिंहासनारूढ झाला; पण अशोकाने त्याच्या ९९ भावांना ठार मारले व मगधची गादी बळकावली. 'दीपवंश' व 'महावंश' या दोन ग्रंथांतही हीच कथा आहे. सिंहली इतिहासकारांच्या मते, अशोकाला ९९ भाऊ होते व त्याने सर्व भावांचा वध करून मगधची गादी बळकावली. बौद्ध ग्रंथातील ही कथा इतिहासकारांना मान्य नाही. इतिहासकरांच्या मते, अशोक हा प्रारंभी क्रूर, कपटी होता हे दाखवण्यासाठी ही दंतकथा बौद्ध ग्रंथात लिहिली आहे. अशोकाच्या एकाही शिलालेखात अशोकाने त्याच्या बंधूंचा खून केला असा उल्लेख नाही. बिंदुसारला ९९ पुत्र असणे हे पूर्णतः खोटे आहे. त्यामुळे बौद्ध साहित्यातील प्रस्तुत कथानकही निश्चितच खोटे आहे. अशोकाचे राज्यारोहण इ. स. पू. २७२ मध्ये झाले तर राज्याभिषेक इ.स.पू. २६९ मध्ये झाला. अशोकाच्या राज्याभिषेकाला चार वर्षे उशीर का झाला यासंबंधी माहिती बौद्ध ग्रंथात आली आहे. या चार वर्षांच्या काळात सत्तेसाठी भावाभावांत संघर्ष झाला असावा व भावांचा निःपात करण्यात हा काळ गेला असावा.

Shri Sawarkar Mahavidyalaya, Beed
B.S.P.S.
Ambajogai

BSPS Sanstha

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya Beed

Name of the Teacher: Dr. Talkhedkar Suwarna Prashant

Name of the Department: Home Science

Cross Cutting of Department

Sr. no	Class	Paper	Paper	cross cutting issues
1	B.A.F.Y	I -Family Resource Management	Resource Management, Money Management, Consumer Education	Social Values, Environment and Sustainability.
		II-Food and Nutrition	Food , Nutritional, significance of Different Food Group, Nutrition, Nutrients	Gender, Human, Social Values, Environment and Sustainability.
		Food and Nutrition (Practical)	Weights & measure of raw & cooked foods, Market price,Planning & Preparation from food recopies ,nutrient rich recipe, Survey regarding, food packaging, labeling	Gender, Human, Social Values,
2	B.A.F.Y	III-Human Development (Infancy and Childhood)	Human Development, The beginning of new Life, Period of infancy to early childhood, Childhood Problems	Gender, Human, Social Values, Environment and Sustainability.
		IV-Textile and Clothing (Clothing Constriction)	Textile Fiber, finishing process methods, clothing construction, Embroidery	Gender, Human, and Sustainability.
		Textile and Clothing (Practical)	Basic stitches,Fabric Painting, Drafting, Cutting and stitching of the garments.	Gender, Human, Social Values, Environment and Sustainability.
3	B.A.S.Y	V-Extension Education	Extension Education, Extension Models and Method, Community Organization, Social Problems	Gender, Human, Social Values
		VI-Textile and clothing (Garment Designing and Printing)	Dyeing & printing, clothing management, Care of household clothing	Gender, Human, Social Values, Environment and Sustainability.
		Textile and Clothing (Practical)	Cloth Painting, Construction of Garments	Gender, Human, Social Values, Environment and Sustainability.

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S Ambajogai

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya,
Beed.

4	B.A.S.Y	VII-Child Development (Late Childhood and Adolescent)	Late Childhood, Parent and child relationship. Characteristics, developmental task, Problems in adolescence	Gender, Human, Social Values
		VIII-Food and Nutrition	Digestive system, Energy,Meal planning, Food preservation, Food poisoning	Gender, Human, Social Values and Sustainability.
		Food and Nutrition(Practical)	Planning and Preparation of diets, Salad Decoration, Food Preservation, Food Aduleration	Human, Social Values, Environment and Sustainability.
5	B.A.T.Y	IX-Marriage and Family Dynamics	Marriage and Family Dynamics, Adjustments, Parenthood, and family crisis,Laws related to women	Gender, Human, Social Values and Sustainability.
		X-Housing and Interior Decoration	Housing, Lighting and Ventilation, Furniture Arrangement, Home Furnishing	Gender, Human, Social Values, Environment and Sustainability.
		Housing and Interior Decoration (Practical)	Draw a House plan, Making curtan, Preparation of any decorative article	Social Values, Environment and Sustainability.
		XI-Nutritional Management in Health and Disease.	Healthand Nutrition,Food habits,Diet Therapy,Dietary management,	Gender, Human, Social Values, Environment and Sustainability.
		Nutritional Management in Health and Disease(Practical)	Planning and preparation of therapeutic & modified Diet, preparation of diet, Regional cookery	Gender, Human, Social Values, Environment and Sustainability.
		XII-Project Work	Selection of research Topic,, Significance of the project , Objectives of the project.	Gender, Human, Social Values, Environment and Sustainability.
6	B.A.T.Y	XIII-Human Development (Adulthood,& Old age)	XIII-Human Development (Adulthood,& Old age)	Gender, Human, Social Values
		XIV-Fundamentals of Art and Design	Introduction to foundation of Art, Colour Scheme, Flower Arrangement,	Gender, Human, Social Values, Environment and Sustainability.
		Fundamentals of Art and Design (Practical)	Color Schemes, Material used for flower arrangement, Floor Decoration, Preparation of Accessories for interior Decoration	Gender, Human, Social Values, Environment and Sustainability.
		XV-Communication Process in Home Science	Communication Process in Home Science Methods Communication, Leadership	Gender, Human, Social Values, Environment and Sustainability.
		Communication Process in Home Science (Practical)	Preparation and write up of Audio Visual Aids, Preparation of PowerPoint Presentation	Gender, Human, Social Values, Environment and Sustainability.
		XVI-Project Work	Selection of research Topic,, Significance of the project , Objectives of the project, writing of research project, Data analysis & project writing	Gender, Human, Social Values, Environment and Sustainability.

HEAD
Department of Home Science
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S Ambajogai

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed.

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHWADA UNIVERSITY, AURANGABAD.

SYLLABUS OF

B.A. First and Second **Year**

Semester First to Fourth

(with minor changes)

(Home Science)

(EFFECTIVE FROM – 2014 & onwards)

Structure Plan of B.A. F.Y. & S.Y.

HOME SCIENCE PAPERS

According to Credit System

Class	Semester	Paper	Title of the Paper	Total Marks	No. Of Credit	Total No. Of Periods Per Week
B.A. F.Y.	I Semester	I	Family Resource Management	30	4	60
	Do	II	Food and Nutrition	30	4	60
	Do		Food and Nutrition (Practical)	40	4	120
B.A. F.Y.	II Semester	III	Human Development (Infancy and Childhood)	30	4	60
	Do	IV	Textile and Clothing Construction	30	4	60
	Do		Textile and Clothing (Practical)	40	4	120

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHWADA UNIVERSITY, AURANGABAD.

Name of the Course:		**B.A. I. Home Science**
Semester	**:**	**I**
Paper No. & Title	**:**	**I-Family Resource Management**
Credit	**:**	**04**
Total Marks	**:**	**30**
Workload Perweek	**:**	**4 (50 minutes / lecture)**

OBJECTIVES

1) To enable students to understand the family resources.
2) To acquire knowledge about, the management process.
3) To develop the ability to improve the work within less time & fatique.
4) To understand the ability how to make household budget to each income group.

Unit – I **Credit - I·5**

1. Introduction to management, Definition and significance.
2. Definition family resource management.
3. Process of family resource management planning controlling and evaluation.
4. Factors enhancing management process.
5. Obstacles in improving of management.

Unit – II Factors motivating management. Credit – I - 5

1. Value – importance, source, classification and characteristics.
2. Goals – Definition. Types.
3. Standards – Definition and classification.
4. Decision making – steps and types
5. Resources – Types and characteristics

Unit – III Money Management **Credit – 5**

A.
1. Concept of family income
2. Types of Income
3. Importance of budgets
4. Types of budget
5. Specimen of household budget
6. Steps in household budgeting

B. Saving and investment

a) Meaning and objectives of savings and investments.

b) Types of saving – Banks, post, Insurance, provident fund, pension.

Unit – IV Consumer Education & work simplification

Credit – 5

a) Consumer education :

i) Definition of consumer

ii) Problems of consumer

iii) Right and responsibilities of consumer

iv) Consumer protection Act 1986

v) Consumer education

b) Work Simplification

i) Definition and importance

ii) Mundel's law of changes

iii) Fatique and avoidance of fatique

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHWADA UNIVERSITY, AURANGABAD.

Name of the Course:		**B.A. I. Home Science**
Semester	:	**I**
Paper No. & Title	:	**II – Food & Nutrition**
Credit	:	**04**
Total Marks	:	**30**
Workload Perweek	:	**4 (50 minutes / lecture)**

OBJECTIVES

Students will acquire knowledge in the following fields.

1) Role of food and functions of nutrient.
2) Different sources and deficiencies of nutrients.
3) Students can improve the nutritional quality of food and nutrition.

Credit (1.0)

Unit – I Food

a. Concept of food
b. Definition of food, balanced diet, optimal diet, deficient diet.
c. Functions of food – Physiological, psychological, cultural, social.
d. Classification of food groups by different methods.

1.0

Unit – II Nutritional significance of –

Creals, pulses, oil seeds, vegetables, fruits, milk & milk products, meat, fish and eggs, sugar & jaggary, Spices and condaments.

1.0

Unit – III – Nutrition –

a. Definitions of Nutrition, Nutrients, Recommended Dietary Allowances (RDA) Health and Malnutrition.

Unit – IV – Nutrients – 1.0

a. Classification - 1. Macro Nutrients - Proteins, Carbohydrates, Fats and Water

2) Micro Nutrients – Vitamins and minerals

i. Water Soluble Vitamins – B_1, B_2, B_3, Folic Acid, Vit. C

ii) Fat Soluble Vitamins – A,D,E,K.

iii) Minerals - Calcium, Phosphorous, Iron & Iodine.

B. A. F. Y. – I- Sem.

(Practical)

Foods and Nutrition Marks 40

Contents of the practicals :

1. Weights & measure of raw & cooked foods.
2. Market price of raw & processed food.
3. Planning & preparation of recepies from food groups. (Cereals, Pulses, Vegetables & Fruits, Oil seeds, Milk & Milk products)
4. Planning & Preparation of nutrient rich recipe, for higher, middle & lower income group (Calori, Protein, Fat, Iron, Calcium, Vit-A/Carotene, B_1, B_2, B_3)
5. Survey regarding food packaging, labeling of different food products.

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHWADA UNIVERSITY, AURANGABAD.

Name of the course	**:**	**B.A. I- Home Science**
Semester	**:**	**II**
Paper No. & Title	**:**	**III - Human Development (Prenatal Development and early Childhood Development)**
Credit	**:**	**4**
Total Marks	**:**	**30**
Workload per week	**:**	**4 (50 Minutes per lecture)**

OBJECTIVE:-

1. To study the meaning & scope of Human Development.
2. To understand the importance of prenatal development.
3. To know the adjustmental problems of infancy.

Unit 1- Introduction to Human Development Credit – I

a. Meaning, Definition, Importance and scope of Human Development.

b. Stages of Human Development.

c. Growth and Development- Definition of Growth and Development, Difference between growth and Development, Principles of Growth and Development, Factors influencing on growth and Development.

Unit- II The beginning of new Life. **Credit-1**

a. Reproductive system of male and Female, Conception, Sex determination.

b. Preparation for parenthood.

c. Prenatal development- Signs and symptoms, stages of prenatal development, prenatal care.

d. Factors affecting parental development.

e. Stages of birth process, Types of birth

f. Postnatal care of mother and baby.

Unit- III. Period of infancy to early childhood (6 years) 1.0

a. Definitions, characteristics and reflexes.

b. Adjustments during infancy, milestones, factors affecting development during infancy.

Physical Growth and development, motor, development, cognitive development, language

development, social development, development of different senses, sensory and perceptual development.

c. Developmental tasks of infancy and childhood.

d. Importance of early stimulation.

Unite- IV: Childhood Problems. **Credit-1.5**

a. Child rearing practices – Types and Effects on personality development.

b. Behavioral problems in early childhood – Thumb-sucking, Bed Wetting, temper tantrum.

Sessional Work (Any one)

1. A visit to pediatric ward/Private children Hospital having modern Medical facilities.

OR

A visit to maternity Hospital to know about the possibility of complications during delivery.

2. Case study of a pregnant Women.

OR

Case study of a lactating mother.

REFERENCES:

1. Hurlock E.E., "Child Growth & Development", McGrowth Hill Co.
2. Harris A.C., "Child Growth and development"
3. Cole M and Lole S, " Development of Child" New York, Scientific American Books.
4. Date and Akhani, "Child Development" Kitab Mahal.
5. M. Ganorkar, "An approach to child development", Supustika Prakashan, Indore.
6. Elizabeth & Hurlock, "Child Development, McGraw Hill Kogausha Ltd.
7. Dr. Mullick Pramila, "A Text book, of Home Science, Khalyani Publications New Delhi.
8. प्र. शंत प्र. ब्लोले, प्र. अष्ठुत्रे, बाल विकास निळकंठ बुक्स, पुणे.
9. प्र. प्रियंवदा लाठकर मातृकला व बालविकास विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
10. डॉ. ज्योती गायकवाड, बालविकासशास्त्र श्री. मंगेश प्रकाशन, औरंगाबाद.
11. डॉ. नलिनी वऱ्हाडपांडे बालविकासशास्त्र पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
12. धते पन्ना आखानी बालविकासाची मूलतत्वे किताब महल.
13. प्रा. सुरेखा मराठे, डॉ. पूष्पा भाग्यवंत मानव वैकासिक मानसशास्त्र, औरंगाबाद.
14. प्रा. बोरुडे आर. आर. वैकासिक मानसशास्त्र, औरंगाबाद.

15. झुनूकर कुसूम मातृकला महाराष्ट्र विद्यापिठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, पूणे.

16. कांडलकर लिना मानव विकास विद्या प्रकाशन, नागपूर.

17. शिरवाडकर बाळाची पहिली सहा वर्षे, मॅजेस्टीक प्रकाशन.

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHWADA UNIVERSITY, AURANGABAD.

Name of the course	**:**	**B.A. I- Home Science**
Semester	**:**	**II**
Paper No. & Title	**:**	**IV - Textiles and clothing**
	:	**(Clothing Construction)**
Credit	**:**	**4**
Total Marks	**:**	**30**
Workload per week	**:**	**4 (50 Minutes per lecture)**

OBJECTIVE:-

1. To enable students for proper choice of fabrics.
2. To impart knowledge regarding textile and clothing.
3. To impart creative and technical skills in clothing construction.
4. To enable students to develop skills in embroidery.
5. To encourage entrepreneurship.

Unit – I: Textile Fiber **Credit – I**

a. Introduction and Tabular classification of textile fibers, Primary and Secondary properties of fibers.

b. Primary Properties - Length and Width, Tenacity, Flexibility Cohesiveness, Uniformity.

c. Secondary Properties- Luster, Moisture absorption, and regain, elasticity, Thermal behavior, resistance to

environment, resistance to sunlight, resistance to micro organism, affinity to dyes.

Unit – II: Finishes: Introduction to finishing process.

a) **Finishing Process**

b) **Finishing methods:** **Credit – I**

I. Physical finishes- Singeing, brushing, napping, shrinking, tendering, calendaring,

II. Chemical finishes – Mercerising, Bleaching, water resistance and water repellent, flame retardant, antipilling.

c) Special finishers: Wrinkle resistance

Unit – III. Principles of clothing construction. Credit–1.5

a. Taking body measurements (Horizontal & Vertical)

b. Drafting and making paper pattern

c. Preparation of Cloth for layout and cutting

d. Basic elements in clothing construction

   i. Seams- plain, corded, hemming, circular French and flat fell.

   ii. Types of fullness- Frills, Trucks, Gathers, Darts, Pleats.

   iii. Sleeve- Plain Puff and bell.

iv. Neckline- Plain, High, Boat.

v. Collar- Flat, peterpan, Stand and Turtle neck.

vi. Trimming materials

Unit- IV Fundamentals of Embroidery Credit .5

a. History of embroidery.

b. Rules of Embroidery.

c. Principles of design.

d. Selection of design, color combination and threads used for embroidery.

e. Methods of tracing the design.

B.A. I YEAR
IInd Semester
Practical - Textile and clothing

CONTENT OF PRACTICAL Marks-40

I. Preparation of Samples.

i. **Basic stitches – Running, Hemming, slip stitches and back stitch Hand Embroidery stitches (Any Ten)**

II. **Fabric Painting:-**

- Preparation of handkerchief with painting (Any five)
- Frame making (any one)

III. **Preparation of the following item.**

a. Saree kit.

b. Mobile cover (Either stitched / knitted).

c. Small Travelling kit / pouch for pen, pencil etc.

IV. **Drafting, Cutting and stitching of the garments.**

1. Garment for infant: Yoke Zabla
2. Garment for preschool children – Self-help
3. Kitchen apron/Traveling bag.

REFERENCES:

1. Anna Jacab, " Art of sewing" UBS publications, New Delhi.
2. Brij Bhusan Janila, "The Craft of Weavers, the constume and textiles of India," D E Tarapora Valla on and comp. Pvt. Ltd. Bombay.
3. Bane A, " Tailoring" McGras Hill publication, New York.
4. Dantyagi S, " Fundamentals of Textiles and Care", Orient Longman Ltd. New Delhi.
5. Deulkar D. "Household Textiles and Laundry work", Atma and Sonds. New Delhi 1985.
6. Gupta, Garg and Saini, "A Text book of Clothing and Textile", Kalyani Publishers, New Delhi.
7. G.K. Ghosh and Shukal Ghosh, "Indian Textile – Past and present", APH publishing Corporation New Delhi.
8. Isaqel B.W., "Textile fabrics and their relation" prentice Hill inc Englewood ciffs.
9. Mehata J.R, "Handicrafts of India," Tarapore Walla House of Books, Mumbai.
10. Mullick Pramila, "A Textbook of Home Science," Kalyani P7ublishers, New Delhi.

11. Needle Craft by Readers Digest – A complete guide to sewing Association Inc. New York, New Delhi.

12. Saviti Pandit, " Manual for Children", McGraw Hill company New York.

13. Murphy, "Testile Finishing", Abhishek Publications, Chandighadh.

14. आढाव विमल वस्त्रशास्त्र महाराष्ट्र विद्यापिठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, नागपूर.

15. डॉ. वैरागडे, प्रा. अनिल अग्रवाल वस्त्रशास्त्र संकल्पना व फॅशन डिझाईनिंग विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.

16. प्रा. सुनिता काळे पवार वस्त्र पवन प्रकाशन, प्रभणी.

17. प्रा. वर्षा घाटपांडे, प्र. विनता कुलकर्णी वस्त्रशास्त्राची मुलतत्वे निळकंठ मुक्स, पूणे.

18. डॉ. क्षमा लिमये वस्त्रशास्त्राची रुपरेषा शेठ पब्लिशर्स प्रा.लि. मुंबई.

19. डॉ. इंदिरा खडसे वस्त्रशास्त्र परिचय हिमालया बुक्स प्रा.लि. मुंबई.

20. प्रभावती पूरत भरतकला.

21. झारापकर शिवणकला भाग १ व २ नवनीत पब्लिकेशन्स, मुंबई.

22. गायत्री वर्मा कटाई-सिलाई-थेअरी एशियान पब्लिकेशन्स, मुंबई.

PATTERN OF HOME SCIENCE PRACTICAL EXAMINATION

B.A. First Year

Time : 3 Hours **Total Marks : 80**

MARKS DISTRIBUTION FOR Annual PRACTICAL EXAMINATION

1	Planning of nutrient rich recipes for three income groups	10
2	Preparation of given recipe	10
3	Write-up & cost calculation	10
4	Drafting, cutting & stitching of garment	15
5	Record Book	20
6	Related Activities (Report writing of visit / case study)	05
7	Accessories (Article related to Embroidery or painting)	10
	TOTAL	**80**

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHWADA UNIVERSITY, AURANGABAD.

Name of the course	**:**	**B.A. II- Home Science**
Semester	**:**	**III**
Paper No. & Title	**:**	**V - Extension Education**
Credit	**:**	**4**
Total Marks	**:**	**30**
Workload per week	**:**	**4 (50 Minutes per lecture)**

OBJECTIVE:-

1. To understand the meaning, importance and need of Home science Extension Education
2. To Impart knowledge of extension Education.
3. To understand the process of communication in development work.
4. To get acquainted with the terms in extension approaches and models.

Unite- I **Cridit-1.5**

a. Extension Education – definition of education, types of education, definition of extension education, difference between formal and extension education, origin, scope, objectives, fields, principles and essential links in the chain of rural development in extension education.

b. Home Science extension – Fields of Home Science, Scope objectives, philosophy, role of home Science extension worker in the field of development, essential qualities needed by extension worker.

Unit- II: Extension Models and Method **Cridet-1**

Models – Technology innovation, transfer model, Social Education Model, indigenization model, Social action, empowerment, participation model, combination Model.

Methods – Individual contact methods group contact methods and mass contact methods.

Unit – III Community Organization **Credit – 1.5**

a. Community development – Definition, Concept and objectives of community development, Brief history of Community development.

b. Role of Government, N.G.O. Universities and rural development authorities.

Unit IV - Social Problems:

Meaning Importance of Social Problems, unemployment, poor health and sanitation.

Community Organization, Objectives, Principles and methods.

Social Activities – (Any one)

1. Preparation of Teaching/ Learning materials- Charts/posters/ pamphlets/flash cards/folders.
2. Visit to different areas: (any one) Slum/Rural/ICPS/PHC
3. Report Writing on (any one)
    1. Visit to NGO/ Aganwadi
    2. Case study or Reputed self help group working in the fields of self employment.
    3. Visit to village.

REFERENCES: -

1. Arvindra Chandra, Anyupama Shah and Uma Joshi, "Fundamentals of Teaching Home Science", Sterling Publishers Pvt. Ltd. New Delhi.
2. Dahma O.P. and Bhatnagar O.P., "Education and Communication for Development", Oxford and B.N. Publishing Co., New Delhi.
3. G.L.Ray, "Extension Communication and Management."
4. Dr. Prem Sunder, "Principles of Educational System.
5. Chandrakaran M, Senthid Kunal and P.S. Swathilakshami, "Extension Education what and what not" RBSA Publishers. Jaupur.
6. Devdas R.P., "Methods of Teaching Home Sceince", Natinla Conce of Education and Research and Training, New Delhi.
7. Reddy A.A., "Extension Education", Shri Laxmi press.
8. Rathor U.S., Dhakar S.D., Chouhan M.S. Ohja, S.v. "Handbook of Extension Education" Agro Tech Publishing Academy, Udaipur.
9. Singh K, "Rural Sociology," Prakashan Kundera, Lucknaw.

10. Ganguli B.N., "Social Development" Sterling Publisher, new Delhi.

11. Supe S.V., "An Introduction to extension Education" Oxford and IB publishing company New Delhi.

12. प्रा. बाबा तिजारे सामुदायिक विकास आणि विस्तार शिक्षण महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निमिती मंडळासाठी विद्या बुक्स, औरंगाबाद.

13. डॉ. उज्वला वैरागडे प्रा. विद्यूलता मूळे, सामुदायिक विकास आणि विस्तार शिक्षण महाराष्ट्रा विद्यापीठ ग्रंथ निमिती मंडळासाठी विद्या बुक्स, औरंगाबाद.

14. प्रा. फरकाडे सा. गोंग गृहविज्ञान विस्तार विद्या प्रकाशन नागपूर.

15. प्रा. चंद्रशेखर लाख सामुदायिक विकास आणि विस्तार शिक्षण श्री. गणेश प्रकाशन, नागपूर.

16. शोपान सूपे विस्तार शिक्षण.

17. प्रा. सूधा काळदाते आधूनिक भारताच्या सामाजिक समस्या.

18. डॉ. धो. काचोळे ग्रामीण समाजशास्त्र.

19. प्रा. बनसोडे पी.एल. व चराटे एस.जी. भारतीय समाजिक समस्या.

20. प्रा. डॉ. खडके भारतीय समाजिक समस्या.

21. विजय कविमंडन व गंगाधर कराळे (अनुवादक) ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टीकोन.

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHWADA UNIVERSITY, AURANGABAD.

Name of the course	:	**B.A. II- Home Science**
Semester	:	**III**
Paper No. & Title	:	**VI - Textiles and clothing**
	:	**(Garment Designing and Printing)**
Credit	:	**4**
Total Marks	:	**30**
Workload per week	:	**4 (50 Minutes per lecture)**

OBJECTIVE:-

1. To impart knowledge about the basic principles of design and painting.
2. To enable students to know about important aspects of clothing.
3. To impart knowledge about wardrobe planning.
4. To impart knowledge regarding selection of clothes for different age group, texture and fabric.

Unit- I Introduction to dyeing: **Credit – 1.5**

1. Classification and types of dyes.
   a. Natural dyes – Plant, animal, and Mineral

b. Synthetic dyes – acid, Direct, Basic, Mordant, Vat, Sulpher, Azoic and Napthol dyes.

2. Dyeing Methods – Stock dyeing, Yam dyeing and piece dyeing.

Unit-II Printing: **Credit - .5**

a. Introduction

b. Household Printing Methods- tie & Dye, Batik, Block & screen printing.

Unit-III Introduction to clothing management.

a. Importance of clothing.

b. Psychological aspects of clothing.

c. Wardrobe planning.

d. Clothing requirement for different age groups - infancy, toddler, preschool children, school going children, teenage, adult age old age.

Unit- IV: Care of household clothing. **Credit- 1**

a. Factors in influencing selection of household clothing.

b. Renovation of garments. Darning, Patch work.

c. Storage of different clothes.

B.A. II YEAR

III – SEMESTER

Practical **Textile and Clothing**

Marks – 40

I. Knitting - 4 different types of weaves (2x2 inches)

II. Printing - a) Tie and dye (any 5)

b) Block Printing

c) Batik.

III. Elements of Sleeves- Plain, bell and puff.

IV. Construction of Garments

1. Skirt (1/4 size) Umbrella/ pleated.

2. Diaper (any one type)

3. Child Short (1/4 size)

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHWADA UNIVERSITY, AURANGABAD.

Name of the course	:	**B.A. II- Home Science**
Semester	:	**IV**
Paper No. & Title	:	**VII – Child Development**
	:	**(Late Childhood and Adolescent)**
Credit	:	**4**
Total Marks	:	**30**
Workload per week	:	**4 (50 Minutes per lecture)**

OBJECTIVE:-

1. To appreciate the sequential stages of development during late childhood.
2. To understand the behavioral problems during Late childhood.
3. To aware the need and skills to be developed for self improvement.
4. To know the development and behaviors during adolescence.

Unite – I Late Childhood. **Credit – 2.0**

a. Definition, characteristics and developmental tasks.

b. Factors affecting development.

c. Developments: Physical, motor, social, emotional, Language, Cognitive, moral, play, interests.

d. Behavioral problems in late childhood, stealing, lying, nail biting, Temper tantrum, Day dreaming.

Unit- II Parent and child relationship. **Credit- .5**

a. Importance and effects of personality development.

b. Discipline - Significance, methods, rewards and punishment.

Unit– III Adolescence: **Credit – 1.5**

a. Characteristics, developmental task, Physical changes, social development and emotional maturity.

b. Trends in adolescent's thinking, interests, relationship with parents and teachers.

Unit – IV

Problems in adolescence : Family & School.

Behavioral problems, juveniles delinquency, child labour.

Sessional Activities: (Any one)

1. Visit to Remand Home (Report writing)
2. Case study of Behavioral problems.
3. Survey of Adolescent's interests.
4. Preparation of scrap book regarding child labour.

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHWADA UNIVERSITY, AURANGABAD.

Name of the course	**:**	**B.A. II- Home Science**
Semester	**:**	**IV**
Paper No. & Title	**:**	**VIII – Food and Nutrition**
Credit	**:**	**4**
Total Marks	**:**	**30**
Workload per week	**:**	**4 (50 Minutes per lecture)**

OBJECTIVE:-

1. To gain acquaintance with human gastro intestinal tract.
2. To understand the concept of an adequate diet and importance of meal planning.
3. To know the different methods of food preservation.
4. To be aware of the effect of food poisoning and food adulteration.
5. To gain the knowledge about the nutrient needs for various age groups.

Unite – I Digestive system (With illustration) Credit - .5

a. Digestion of food – Carbohydrates, proteins and fats.

b. Functions of endocrine glands.

Unite - II Energy.

a. Definition, Energy requirement.

b. Factors affecting on energy requirement, and BMR

c. Methods of measuring value of food. Calorimeters.

Unite – III Meal planning

a. Importance of meal planning.

b. Factors affecting on meal planning.

c. Principles of planning a balanced diet.

d. Menu planning for the different economic level and different age groups. Weaning food, Baby hood. Early and late childhood, adolescence, adulthood and old age.

Unite – IV Food preservation **Credit - .5**

a. Concept & Principles of food preservation

b. Methods of food preservation.

Unite – V Food Poisoning **Credit – 1**

a. Effect of food poisoning and their precautions.

b. Food Toxins, Food hygiene

c. Food adulteration. Identifying methods, adulterants used.

Food law and Consumer Law.

B.A. II YEAR - IV SEMESTER

PAPER

Practical **Food and Nutrition**

Marks – 40

I Planning and Preparation of diets for different age groups at different socioeconomic levels in relation to specific nutritional requirement.

1. Pregnancy.
2. Lactation.
3. Weaning Food.
4. Preschool.
5. School going.
6. Adolescents.
7. Adult
8. Old age.

II. Salad Decoration – Demonstration and practice.

III. Food Preservation – Jam, Jellies, Sauce and Ketchup.

IV. Food Adulteration – Demonstration to identify the adulterants used in food.

Sessional Activities (Any One)

1. Visit to food industry / Bakery / Adulteration Department (Report Writing)
2. Case study of five children about their Behavioral problems.
3. Caste study of five children about their Behavioral problems.
4. Observation of school Tiffin's of middle school children (minimum 05)

PATTERN OF HOME SCIENCE PRACTICAL EXAMINATION

B.A. Second Year

Time : 3 Hours **Total Marks : 80**

MARKS DISTRIBUTION FOR Annual PRACTICAL EXAMINATION

1	Drafting, cutting and Stitching of 1/4th garment	15
2	Planning, preparation and calculation and write-up of day's diet for any one age group (Pregnancy, Lactation, Weaning Food, Preschool, School going, Adolescents, Adult, Old age).	25
3	Record Book	20
4	Related Activities	10
5	Accessories (Related to textile such as knitting, printing or construction)	10
	TOTAL	**80**

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHWADA UNIVERSITY, AURANGABAD.

B. A. THIRD YEAR

HOME SCIENCE

Nighat
Dr. Nighat Sultana M.B
Chairman, BOS in
Home Science

(EFFECTIVE FROM – 2015 ONWARDS)

DR . BABASAHEB AMBEDKAR MARATHWADA UNIVERSITY AURANGABAD

Home Science Curriculum Structure and scheme of evaluation for B.A V & VI Semester with effective from 2015-2016.

Paper Numbers	Name of the Paper	Scheme of teaching (periods/weak)				Scheme of evolution		
		Theory	Practical	Total Period	Total Credits	Theory	Practical	Marks
IX	Marriage & Family Dynamics	4	-	4	4	30		30
X	Housing & Interior Decoration	4	-	4	4	30		30
Practical	Housing & Interior Decoration	-	4	4	4	-		-
XI	Nutritional Management in health & disease	4		4	4	30		30
Practical	Nutritional Management in health & disease-	4	4	4	-			-
XII	Project Work	4	-	4	4	-		-
	Total of V Semester	**16**	**8**	**24**	**24**	**90**		**90**

HOME SCIENCE, SEMESTER VI

Paper Number	Name Of the Paper	Schemes of teaching				Scheme of evolution		
		Theory	Practical	Total Periods	Total Credits	Theory	Practical viva-ice	Total
XIII	Human Development (Adulthood & Old age)	4	-	4	4	30		30
XIV	Fundamentals of art and design	4		4	4	30		30
Practical	Fundamentals of art and design	-	4	4	4	-	80	80
XV	Communication Process in Home science	4	-	4	4	30	-	30
Practical	Communication Process in Home science	-	4	4	4	-	80	80
	Project Work	4	-	4	4	-	60	60
	Total of semester VI	16	8	24	24	150	160	310

B.A.T.Y. (HOME SCIENCE SYLLABUS)

Class	Semester	Paper	Title of the Paper	Total Marks
B.A. IIIrd Year	V Semes.	IX	**Subsidiary :-** Marriage and Family Dynamics.	30
	--//--	X	Housing and Interior Decoration.	30
	--//--	Practical	Housing and Interior Decoration.	-
	--//--	XI	**Main :-** Nutritional Management in Health and Disease .	30
	--//--	Practical	Nutritional Management in Health and Disease .	-
	--//--	XII	**Project Work**	-
	VI Semes	XIII	Human Development.(Adulthood and Oldage)	30
	--//--	XIV	Fundamentals of Art and Design.	30
	--//--	Practical	Fundamentals of Art and Design.	80
	--//--	XV	**Main :-** Communication Process in Home Science	30
	--//--	Practical	Communication Procession in Home Science	80
	--//--	XVI	Project Work.	60
			Total Marks	**400**

Note :

Compulsory excursion tour in the field of Nutrition / Textile / Interior Decoration will carry Ten (10) marks from any sessional activity respectively.

Name of the Course : **B.A. III Year Home Science**

Semester : **Vth**

Paper No & Title : **IX - Marriage and Family Dynamics.**

Total Marks : **30**

Work load per week : **4 Periods (50 min./Lect.)**

OBJECTIVES-

1. To understand the merits & demerits of marriage and family system
2. To be aware about the areas of adjustments in marriage and family.
3. To share knowledge about the laws related to women, marriage and family.
4. To develop awareness about counseling.

Unit – I Marriage **Credit (1.0)**

1. Definitions and functions of marriage.
2. Types of marriage – Arranged, Love, registered. Its advantages and disadvantages.
3. Readiness for marriage - Physiological and Psychological economical and social.
4. Factors to be considered for mate selection (Focus of on Scientific approval)

Unit - II Family **(1.0)**

1. Definitions and functions of family
2. Types of family- Joint, nuclear.
3. Families with – Special child, single child, girls child, adopted child, no child - single parent.

4. Changing forms of family, Surrogacy.
5. Role of husband and wife- traditional and modern.
6. Stages of family life cycle.

Unit - III Adjustments, Parenthood, and family crisis (1.0)

1. Adjustments in marriage and family, financial, sexual, in-laws, career, religious and social.
2. Parenthood- Need of parenthood & its importance.
3. Family planning- Need and methods.
4. Family Crisis- Concept, Causes, Divorce, Severe and prolonged illness, unemployment and Death.

Unit - IV (a) Laws related to women, Marriage and family (1.0)

1. Hindu marriage act, special marriage act.
2. PCPNDT Act, family violence act.
3. Sexual harashmejnt at work place (Vishakha), dowry, and child marriage.

(b) Counselling

Scope, definition, importance.

1. Premarital, post marital, family, and vocational counseling.

Sessional Activities (Any one).

1. Visit to family court and report writing.
2. Visit to remand Home and Report writing.
3. Visit to counseling centre and Report writing. At school level / primary health centre.
4. Preparation of scrab book on laws related to women and children.
5. Visit to marriage Bureau & Report writing.

References :

1) Hurlock E.B. "Adolescent Development", MC Grave Book Company, INC, 1978.
2) Hansa Seth. 'Juvenile Delinquency'.
3) Kapadia K.M., "Marriage and family in India", Oxford University, Press, Bombay.
4) Landis J.T. and Landis M.G. Personal Adjustment, Marriage and family, Prentice Hall international INC 1975.
5) Rao P. & Rao V. N. (1982) Marriage, The family and women in India, New Delhi, Vikas Publications.
6) Coser Rose (1975) The family, its structures and functions. Macmilliaon Publication, New York.
7) Guppy G. R. (1976) Family and social change in modern India. New Delhi, Vikas Publishing.
8) Srinivasan K. Mukerji E. "Dynamics of population and family welfare, Bombay, Himalaya Publishing House.
9) Jain S. C., The Law relating to marriage and Divorce, Surjeet Book Depot, Delhi.
10) 15. Sharma B. K., Divorce Law in India, Deep and Deep, New Delhi.
11) 16. Akhtar Naseem, "Family Law on Divorce and Judicial Separation".

12) प्रा.पवार, प्रा. चौधरी, समुपदेशन मानसशास्त्र, प्रशांत पब्लिकेशन्स, पुणे.

13) चांदवसकर नलिनी, "किशोरावस्था" महाराष्ट्र विद्यापीठ निर्मिती मंडळ, १९८२, नागपुर.

14) प्रा. बोरुडे, प्रा.कुमठकर, प्रा.देसाई, सौ. शीला गोळविलकर, वैकासिक मानसशास्त्र, पुणे विद्यार्थी गृह, प्रकाशन, पुणे.

15) प्रा. हिरवे, प्रा. तडसरे, "वैकासिक मानसशास्त्र" फडके प्रकाशन, कोलहापुर.

16) घोंगे आणि फरकाडे, विवाह आणि कौटुंबि संबंध, विद्या प्रकाशन, नागपुर.

17) पी.डी. हरसुले, हिंदू विवाह व घटस्फोट कायदा, मुकुंद पब्लिकेशन, पुणे.

Name of the Course : **B.A. III Year Home Science**
Semester : **Vth**
Paper No & Title : **X - Housing and Interior Decoration**
Total Marks : **30**
Work load per week : **4 Periods (50 min. / Lect.)**

OBJECTIVES

1. To recognize the role of housing in integrated development.
2. To know the essentials of Interior decoration.
3. To study the landscape designing and its application.

Unit I – Housing **Credit (1.5)**

1. Introduction & functions.
2. Factors to be considered for selection of site – location, physical features, soil condition, cost, service & safety, legal aspects.
3. Structural planning of the house – Principle of House Planning, Interior space planning and Kitchen lay out.
   Types of House Plan – Location plan, elevation plan, cross section plan and floor plan.
4. Introduction to basis of Vastushashtra.
5. Building and finishing material.
6. The institution providing funds for Housing – Banks, LIC, Finance co-operation and provident fund.
7. Finance available from – B.

Unit II – Lighting and Ventilation. **(1.0)**

1. Importance, Types, Selection and Arrangement of lighting.
2. Lighting for different areas – local, specific and decorative.
3. Importance and types of ventilation.

Unit III – Furniture Arrangement. **(1.0)**

1. Selection and principles of furniture arrangement.
2. Arrangement of Furniture in different Rooms – Drawing/ Living room, Bedroom, and Kitchen.
3. Multipurpose furniture arrangement.

Unit IV – Home Furnishing - Curtains. **(0.5)**

Types and selection,

Floor covering – rugs and carpets

Types, selection & care

References :

1. Morton R., "Home and its furnishing".
2. Anna Hong Rutl, Home and its Furnishing.
3. Coney and Stepenson C.M., How to decorate and light your home.
4. Stella S. Sounderraj, A Text book of Household Arts.
5. Lewis – Decorating the home.
6. डॉ. लिमये, गृह व्यवस्थापन व गृह कला, विकास प्रकाशन, रुईकर मार्ग, नागपुर.
7. डॉ. नुजहल सुलताना, गृह सजावट व गृह कला, ज्ञान प्रकाशन, औरंगाबाद.
8. डॉ. वैरागडे, प्रा. लाठकर, प्रा. मुळे, आधुनिक गृहव्यवस्थापन, विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद.
9. डॉ. वैरागडे, प्रा. लाठकर, प्रा. मुळे, आधुनिक गृह सजावट आणि आंतरिक सजावट.
10. दत्तात्रेय ओगले, वास्तुशास्त्र सहस्य, सीमॉन कम्प्युटर्स, पुणे.

11. वेळकर रा. "गृहसजावट", किलेस्किर प्रेस, पुणे.

12. डॉ. सुनंदा वंस, डॉ. रजनी बेहरे, गृहव्यवस्थापन व आंतरिक सजावट.

13. डॉ. गोडसे – शिवदे, सजावटीतील सप्तरंग.

B.A. T.Y. (V - SEMESTER)

PRACTICAL

Housing and Interior Decoration

Marks - 40

Unit I - Draw a House plan for different economic groups – lower, lower middle, middle, middle higher, high income group.

Unit II - Preparation of any decorative article.

Unit III - Making curtain samples criss cross, ruffled, three pleated, American decorative, curtain, Glass curtain modern decorative curtain.

Name of the course : **B.A. III Year Home Science**
Semester : **Vth**
Paper No & Title : **XI – Nutritional Management in Health and Diseases.**
Total Marks : **30**
Work load per week : **4 Periods (50 min./Lect.)**

OBJECTIVES

This course will enable the students;

1. To know the principles of diet therapy.
2. To understand the role of dietician.
3. To understand the modifications of normal diet for therapeutic purpose.

Unit I : Health and Nutrition **Credit (0.5)**

1. Definition of health and nutrition
2. Dimensions of health and nutrition.
3. Dietary pattern of different regions and Communities.

Unit II : Food habits. **(1.5)**

1. Concept and meaning of food habits.
2. Factors affecting on food habits - Regional, economical, environmental, socio, cultural, Psychological & religious.
3. Effect of industrialization, urbanization work pattern, mass Media & food habits on health.

4. Food Hygiene & Sanitation :

General Principles of food hygiene.

Hygiene and sanitation in food sector :

General hygiene practices for commodities, equipment and work area.

Unit III : Diet Therapy. **(1.5)**

1. Objectives & principles of diet therapy.
2. Modification of normal diet.
3. Modification in consistency : clear fluid, diet, fluid, soft diet.
4. Modification in texture : High fiber & low fiber diet.
5. Modification in nutrients : High protein and low protein diet, High calorie & low calorie diet.

Unit IV : Dietary management &nutritional requirements in Common ailments **(0.5)**

1. Diarrhea
2. Constipation
3. Jaundice
4. Under weight & over weight
5. Viral fever

B.A. T.Y. (V - SEMESTER)

PRACTICALS

Nutritional Management in Health and Diseases

Marks – 40

1. **Planning and preparation of therapeutic & modified Diet.**
   1. Clear fluid diet.
   2. Fluid diet.
   3. Soft diet.
   4. Bland diet
   5. High protein diet.
   6. High fiber diet.
   7. Low fiber diet.
   8. Low calorie & low fat diet.

2. **Planning and preparation of diet in common ailments.**
   1. Diarrhea
   2. Constipation
   3. Jaundice
   4. Overweight
   5. Under weight
   6. Fever

3. **Regional cookery** – Famous Gujarati, Punjabi, South Indian. (One sweet dish & one dish other than sweet)

References Books

1. V.K. Kaushik, "Reading in Food, Nutrition and Dietetics," Vol. I, II, III, Book Enclave, Jaipur.
2. Robinson C.H. etal (1986) "Normal and Therapeutic Nutrition", 17th Ed., Macmillian Publishing Co.
3. Williams S.R. (1989) "Nutritional and Diet therapy", 4th ed. C.V. Masby Co.
4. Anrita F.P. (1983) "Clinical Dietetics and Nutrition 3rd Ed. 4th Impression", Oxford University Press.
5. Swaminathan M.S. (1985). "Essentials of foods and Nutrition, Vol. II, Bapplo Publication".
6. Joshi Shubhangini (1992) "Nutrition and dietetics", Tata McGraw Hill, Pub. Co. New Delhi.
7. Food hazards and food hygiene : Seema Yadav Amol Publication Pvt. Ltd. 4374/4B Ansari road Daryaganj, New Delhi – 110002.
8. Textbook of home management hygiene and physiology : Neeru Garg : Kalyani Publishers Hoili Rajinder Nagar, Ludhiyana – 141008.
9. केळकर शांता, आरोग्य आणि आहार शास्त्र, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
10. डॉ. लेले सरला, आहार मिमांसा, नागपुर प्रकाशन.
11. डॉ. मोळवणे मंजुषा, आहारशास्त्र, कैलाश प्रकाशन, औरंगाबाद.
12. प्रा. शोभा वाघमारे नाईक, पोषण व आहार – विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
13. डॉ. मिनाश्री नारणेकर : पोषण आणि स्वास्थय, विश्व पब्लिशर्स व डिस्ट्रीब्युटर्स, औरंगाबाद.
14. प्रा. फरकाडे प्रा. गोंगे, पोषण आणि आहारशास्त्र, पिंपळापुरे ॲन्ड कं. पब्लिशर्स, नागपुर.
15. डॉ. आशा देऊसकर, मानवी पोषण आहारशास्त्राची मुलतत्वे विद्या प्रकाश नागपुर.
16. डॉ. इंदिरा खंडसे, अन्नशस्त्र हिमालय पब्लिर्शस हाऊस, नागपुर.
17. प्रा.पी.के. कुलकर्णी, आरोग्य व समाज, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.

18. प्रा. डॉ. स्नेहा महाजनी, आहारशास्त्राची मुलतत्वे, गुणवंत, प्रिंटर्स, नागपुर.

19. प्रा. शोभा वाघमारे, आहार व पोषण – पिंपळापुरे प्रकाशन, औरंगाबाद.

Name of the course : **B.A. III Year Home Science**

Semester : **VIth**

Paper No & Title : **XIII – Human Development (Adulthood, & Old age)**

Total Marks : **30**

Work load per week : **4 Periods (50 min./Lect.)**

OBJECTIVES :

1. To understand the nature of developmental pattern in adulthood & old age.
2. To know different aspects in adulthood.
3. To gain knowledge regarding adjustments during adulthood.

Unit - I Early Adulthood (age 18 to 40 yrs) **Credit (1.0)**

1. Stages of adulthood, characteristics of early adulthood.
2. Developmental tasks and adjustments in early adulthood.
3. Changes in interests- physical appearance, cloths, money, material possession, and recreation, social.
4. Vocational adjustments-selection of vocation, stability in vocation, adjustment to work and achievements.

Unit - II Middle adulthood/ Middle age (age 40 to 60 yrs) (1.0)

1. Characteristics, developmental tasks.
2. Adjustments to physical changes, social and mental changes, interest, vocational adjustments.
3. Menopausal syndrome.
4. Achievements.

Unit - III Late adulthood/Old age (age 60 to death) (1.0)

1. Characteristics, developmental tasks.
2. Adjustments to physical changes- changes in functions, sensory changes, sexual changes, prolonged illness.
3. Changes in motor, mental abilities.
4. Changes in interests, emotional behavior, social status.

Unit - IV – Adjustment to different areas : (1.0)

1. Adjustments to retirement
2. Adjustment to changes in relationship with a spouse and offspring's.
3. Govt. & non Government agencies working for elderly.

Sessional Activities : (Any One)

1. Visit to old age home & report writing.
2. Visit to family court & report writing.
3. Study of problems and adjustment during old age (survey of Ten sample).
4. Preparation of scrap book on laws related to family, marriage and women.

References :

1. Craig G. C. (1999) Human Development, New Jercy, Prentice Hall.
2. Bhatia M. S., 'Aging and Society' Arays's book centre, Udaipur.
3. Desai K.G. Aging in India, Tata Institute of social sciences, Bombay.
4. Sinha J. M. P. 'Problems of Aging', Classical Publishing Company, New Delhi.
5. Sati P. N. "Retired and Aging People", Mittal Publishers, Delhi.
6. Gandhi, A. B., The Law of Maintenance of Wives, Children and parents in India, Milan Law Publishers, Bombay.
7. डॉ. बोरुडे आर.आर. वैकासिक मानसशास्त्र प्रा. प्रियंदा लाटकर, मानव विकास, विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद.

Name of the Course : **B.A. III Year Home Science**
Semester : **VIth**
Paper No & Title : **XIV - Fundamentals of Art and Design**
Total Marks : **30**
Work load per week : **4 Periods (50 min. / Lect.)**

OBJECTIVES

1. To understand elements and principles of art and design.
2. To apply various colours, harmonies in designs.
3. To develop skill in creating design and making art objects.

Unit I : Introduction to foundation of Art. **Credit (1.0)**

1) Design – Definition, types – structural and decorative.
2) Element of Art / Design – Line, form, light, space and pattern.
3) Principles of Art – Harmony, Balance Proportion, rhythm and emphasis.

Unit II : The Colour. **(1.5)**

1. Dimension of colour – Hue, value, intensity.
2. Classification of colour – primary, secondary tertiary etc.
3. Colour wheel – Warmness and coolness of colour.

B. Colour Scheme :

1. Types of colour schemes.
2. Colour schemes for different rooms, Drawing room, Bed room, Kitchen, and Dinning room, Children's room etc.

C. Computer aided colour scheme.

Unit – III : Flower Arrangement (1.0)

1. Definition, history material used in flower arrangement.
2. Types of flower arrangement traditional, modern, Japanese, Dry arrangement, floating arrangement
3. Use of art principles in flower arrangement.
4. Accessories

Unit – IV : Floor Decoration (Rangoli) (0.5)

a) Cultural importance of Rangoli.

b) Types of rangoli – Dotted, Using five finger (Sanskar Bharti), grains, flowers and leves, Alpana.

References :

1) The house and Art's of its design – Kennedy.
2) Home and its furnishing – Anna H. Rutt.
3) How to decorate and light your home - Coonev and Stephenson.
4) Home art and it's furnishing – Marfom R. Wiley Eastern Pvt. Ltd. New Delhi.
5) Dr. Chitale M.J., Foundation of Art and design manual – Co-ordinator, SNDT College of Home Science, Karve Road, Pune.
6) गृह सजावट – केळकर रा. (किर्लोसकर प्रेस, पुणे)
7) गृह व्यवस्थापन व गृह कला -- डॉ. लिमये (विकास प्रकाशन नागपुर)
8) गृह व्यवस्थापन आणि आंतरिक सजावट -- डॉ. वसू – मेहेरे (साईनाथ प्रकाशन नागपुर)
9) गृह व्यवस्थापन आणि डॉ. इंदिरा खडसे, गृह कला – हिमालय पब्लिशिंग.
10) डॉ. मुनशी, डॉ. जटार -- गृह व्यवस्थापन, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपुर.
11) डॉ. नुजहत सुलताना, गृह सजावट व गृह कला, ज्ञान प्रकाशन, औरंगाबाद.
12) प्रा. फरकोंड - गोंगे – कौटुंबिक संसाधनाचे व्यवस्थापन व गृह सजावट, पिंपळापुरे ॲण्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपुर.
13) प्रा. प्रियंवदा लाठकर -- संस्कृतिचा वारसा रंगावली.
14) सौ. प्रियदर्शनी अरविंद वझे -- सुलभ रंगावली (सौ. आशा शशिकान्त आवटी सुलभ प्रकाशन ३८ मुकुंद मॅन्शन रामडे, दादर मुंबई - २८)

B.A. T.Y. (VI – SEMESTER)
PRACTICAL
Fundamentals of Art and Design

Marks - 40

1) Colour Schemes :

a) Classification of colour and colour wheel.

b) Different types of colour schemes.

c) Use of colour scheme in different rooms i.e. Drawing, Bed room and Kitchen.

2) Flower Arrangement :

a) Material used for flower arrangement .

b) Types of arrangement-oriented, modern, Japanes, Dry.

c) Demonstration on different types of garland and bouquets and floral decoration.

d) Use of fresh / artificial flowers in interior decoration.

3) Floor Decoration :

Types of Rangoli : Dotted, Sanskar Bharti, Grains, Flower & Leaves, Alpana

Modern Rangoli : Using – wooden bhoosa, marbal chipes Kardi Bhoosa, salt and crystals

4) Preparation of Accessories for interior Decoration.

Name of the Course	**: B.A. III Year Home Science**
Semester	**: VIth**
Paper No & Title	**: XV - Communication Process in Home Science**
Total Marks	**: 30**
Work load per week	**: 4 Periods (50 min. / Lect.)**

OBJECTIVES :

1. To understand the role of communication in development.
2. To know the process of communication and effects of media.
3. To develop the skills in the students about the use of communication methods and media.
4. To enable the qualities of leadership in the students.
5. To know the importance of programme, planning, implementation of programme and evaluation.

Credit

Unit I – Concept of Development and Communication (1.0)

1. Nature, Scope and Functions of Communication.
2. Principles and Patterns of Communication.
3. Importance and use of ICT in the process of Home Science Communication
4. Factors that help or hinder communication.
   (Barriers in Communication, Useful things in Communication)

Unit II – Communication Process **(1.0)**

1. Communication Process.
2. The Communication Process Model.
3. Rule of Five.
4. Use of Channel to Transmit the Message.
5. The Receiver.
6. Communication Noise.
7. The important 'e' is communication.

Unit III – Methods Communication **(1.0)**

1. Individual – interview, personal consultation.
2. Small Group – Role Play, Demonstration.
3. Mass communication – Printing Material, Audio Visuals.
4. Use & Importance of methods of communication in Home Science.

Unit IV – Leadership. **(1.0)**

1. Concept, importance and characteristics.
2. Qualities of Leader.
3. Functions of leadership in development.
4. Role of leadership in development of community.

References :

1. Dr. Anjali Ghanekar – Communication Skills for Effective Management.
2. बा. बा. तिजारे – संप्रेषन
3. डॉ. वैशगडे, मुळे – सामदायिक विकास व विस्तार शिक्षण, विद्याबुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद.
4. फरकाडे गोंगे – गृहविज्ञान विस्तार – विद्या प्रकाशन, रईकर रोड, महल, नागपुर.
5. डॉ. नरेंद्रमारवाडे व डॉ. सदाशिव सरकटे – मराठी भाषा विकास संवधृन व भाषिक कौशल्य, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
6. जे.व्ही. विलानिलम अनुवाद – रौलासोमण, अधिक प्रभावी संवाद – व्हावसायिकांसाठी नेमके मार्गदर्शन जयमंड पब्लिकेशन्स, १६९१, शांकरप्रसाद टिळक रोड - ३०, कौ. टौ. सो.
7. प्रा. वि. दि. तडसरे, प्रा. पाटील डाके व इतर, समाजिक मानसशास्त्र IInd Edition, फडके प्रकाशन, दुरध्वानी प्लॉट नं. ९८/४, कोल्हापुर.

Sessional Activities. **(Any One)**

1. Programme planning for Home Science Extension.
2. Visit to Pachayat Samittee & Report Writing.
3. Community Development Schemes.

B.A. T.Y. (VI - SEMESTER)

PRACTICAL

Communication Techniques in Home Science

Marks - 40

1. Preparation and write up of Audio Visual Aids.

2. Preparation of the following teaching aids. (A4 Size)

   Folder / chart / poster / flash cards / C.D. / educational games / educational soft toys / pictures / puppets / cartoons / models.

3. Preparation of PowerPoint Presentation on any topic related to subject.

SYLLABUS OF B.A (Semester - V and VI)
Project Work with effective from 2015 -16

Notes:

1. Students should write a project any one of following topics in his/her own hand writing.
2. Students should Submit project report at the time of presentation duly signed by the department .

- Malnutrition
- Food Adulteration
- Dietary fiber
- Herbal Medicines
- Deficiencies Disorders – Anemia, Cardiovascular problems, Diabetes Mellitus, Ulcer, Kidney Problem.
- Dietary patterns of different region and communities
- Nutritional problems of community
- Divorce
- Marital Conflicts
- Behavioural Problems
- Old age Problems
- Vastushastra
- New trends in application of colour schemes

- Event Management
- Innovative flower Arrangements
- Problems in Menopause
- Functional foods
- Fast food
- Viral Disease and its managements -swine flew, Dengu, Chicken Gunia & any other.
- Women's Problems

ANNUAL PRACTICAL EXAMINATION PATTERN OF B.A. IIIrd YEAR (SUBSIDERY)

Total Marks = 80

Q.1 House Plan. **15**

Draw a House Plan for any one economic group – Lower, lower middle, middle, high income group.

Q.2 Curtain **15**

Making a curtain sample – criss cross / ruffled / three pleated, (American Decorative curtain, glass curtains, modern decorative curtain, cafë curtain)

Q.3 Colour Schemes

Colour schemes for any one room i.e. Drawing / Bed room / Kitchen room-Analogues / Complimentary / Double complimentary / Triad complimentary.

Q.4 Flower Arrangement / Rangoli (Any One) **05**

- Traditional / modern /Japanes / Dry flower arrangement.

OR

- Dotted / Sanskar Bharti / Flower and leaves / Wooden bhoosa / Salt and Crystals Rangoli.

Q.5 Record Book **20**

Q.6 Sessional Activities **10**

ANNUAL PRACTICAL EXAM PATTERN FOR
B.A. T.Y. HOME SCIENCE (MAIN)

Q.1. Plan and prepare the following given therapeutic and modified diet in common ailments. (Any One)

Clear diet / Fluid / Soft / Bland / High protein / High fibre / Low fiber / Low Calorie / Low fat diet.

Diarrheal / Constipation / Jaundice / Overweight / Underweight / Fever.

Planning	10
Preparation and Presentation	10
Calculation and Nutritive Value	10

Q.2. Prepare the following any one teaching aids. (A4 Size)

Folder / Chart / Poster / Flash Card / C.D. / Educational games / Educational Soft toys / Pictures / Puppets / Cartoons / Models.

Selection of the text matter	10
Preparation and presentation	10

Q.3. Record Book	**20**
Q.4. Sessional activities	**10**

-=**=-

॥ केल्याने होत आहे रे । आधि केलेचि पाहिजे ॥

भारतीय शिक्षण प्रसारक संस्था अंबाजोगाई

स्वा. सावरकर महाविद्यालय बीड.

मराठी विभाग.

CROSS-CUTTING 2018-2023

Crosscutting Issues	Department	Class	Paper Name	chapter name	Topic/ Theme
Professional Ethics	मराठी	प्रथम वर्ष opt पे I	अभंग अविष्कार	संत ज्ञानेश्वर , संत नामदेव, संत गोरा कुंभार, संत सेना न्हावी, संत चोखा मेळा,संत जनाबाई,संत एकनाथ, संत तुकाराम	संताच्या चळवळीने तत्कालीन समाजाच्या पारलौकिक कल्याणाची भूक शमवून समाजात समता, सदाचार रुजविला. सर्वच संतानी धर्मसुधारक आणि समाजसुधारक म्हणून कार्य केले.कविता ही समाजाच्या कळवळ्याचे आणि समाजोद्धाराचे एक साधन होती.
Gender		प्रथम वर्ष opt पे I	निवडक मराठी आधुनिक कविता	ना.धो.महानोर, अनुराधा पाटील, इलाही जमादार, प्रज्ञा दया पवार, श्रीकांत देशमुख, सौमित्र, व कल्पना दुधाळ.	व्यक्ती आणि समाज या दोन्ही स्तरावरील मानवी संवेदनशीलतेला अस्वस्थ करणाऱ्या समकालीन वास्तवाचे अंतरंग उसवणारी काव्यात्मक अभिव्यक्ती या कवितांच्या केंद्रस्थानी आहे. भोवतालचे भावविश्व त्याची पडझड, विस्कटलेपण,मानुसपणाचा झगडा, स्त्रीत्वाचा आत्मशोध, कृषजिन्य संस्कृती व जगण्याला व्यापणाऱ्या महानगरीय जाणीवा
Human Values	मराठी	द्वितीय वर्ष opt पे IV	आधुनिक मराठी वाङ:मयाचा इतिहास	धार्मिक प्रबोधानाच्या चळवळी, महात्मा फुले निबंधमाला	धार्मिक प्रबोधानाच्या चळवळीने समाजातून जागृत झाले. तत्कालीन मराठी जनतेत राष्ट्राभिमान, स्वदेश, स्वधर्म, स्वभाषा विषयी जागृती निर्माण करण्यात आली. फुलेंनी बहुजन समाजाच्या उद्धारासाठी लढा उभारला.मानव मुक्तीचे नवे पर्व सुरु झाले. स्त्रीशिक्षण पाया रचला. स्त्री पुरुष समानता, अस्पृशता निवारणाचे कार्य.
	मराठी	द्वितीय वर्ष opt पे VII	आधुनिक मराठी वाङ:मयाचा इतिहास	नाट्यवाङ:मय स्वरूप,काव्य,चरित्रे,आत्मचरित्रे.	नाटकाच्या मधून तत्कालीन, सामाजिक प्रश्नांचा उहापोह, स्त्रियांचे प्रश्न, त्यांची उकल, जुन्या चालीरीतेचे दुष्परिणाम, फार्स,स्वातंत्र्य समता बंधुता यांचा उद्घोष.
	मराठी	द्वितीय वर्ष SL पे III & IV	गद्यपद्य व उपयोजित आकलन मराठी	चिपाड, मिरगीपेर, गायरान, भूक, पाचटाच्या मुलुखाले, छत्रपती शिवाजी महाराज कार्य व स्वरूप, बिरसा, निष्कर्ष, मरणान डाव साधला	माणूस व माती ,पाणी उत्कट नाते निसर्ग हसला तरच माणूस हसतो, ग्रामीण जीवन, दैनंदिन सुखदुखे, हळवे क्षण, तीव्र स्वर या सर्वांचे माती पाणी व माणूस यांच्याशी नाते. शिवरायांनी

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

				नशिबान हात दिला.	वृक्ष संवर्धन व जलाशयाचे महत्व प्रतिपादन केले.
Human Values	मराठी	तृतीय वर्ष पे.X	भाषा विज्ञान	भाषेची वैशिष्ट्ये, मानव व प्राणी, भाषेतील फरक, भाषेच्या विविध बोली व त्याचे स्वरूप.	मराठीच्या विविध बोली हे प्रमाण भाषेचेच एक सर्वांग सुंदर रूप आहे. बोलीचे रूप जाणून घेवून त्याचा आदर करावा. बोलीत किंवा भाषेत श्रेष्ठ कानिष्टत्व मानू नये. सर्व बोली म्हणजे भाषा भगिनी आहेत.
		तृतीय वर्ष पे.XIV	व्याकरण आणि निबंध	वाड:मयीन निबंध लेखन.	निबंधाच्या विविध विषयांमधून मानवी मूल्यांचे संस्कार करता येतात.
Enviornment & Sustainability	मराठी	तृतीय वर्ष पे.XI	मध्ययुगीन मराठी वाड:मयाचा इतिहास.	वारकरी संप्रदाय व त्यांचे कार्य	संत रामदास स्वामींनी जलाशय उपवनाचे महत्व प्रतिपादन केले आहे.
		तृतीय वर्ष पे.XV	मध्ययुगीन मराठी वाड:मयाचा इतिहास.	संत ज्ञानेश्वर,संत जनाबाई, संत रामदास, सावता माळी, नरहरी सोनार.	वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे, संत तुकाराम, मोरोपंतांच्या केकावालीचे सौंदर्य, शाहिरी रचनेतील निसर्ग सौंदर्य, समाज जीवन दर्शन, लोकजागरण लोकरंजन समन्वय.

Teacher,
Marathi Department.

H.O.D.
Marathi Department.

Dr. Sopan M. Survase
Associate Professor & Head
Department of Marathi
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed
B.S.P.S. Ambajogai

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya B.S.P.S. Ambajogai Beed.

BSPS Sanstha

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya Beed

Name of the Teacher: Dr. Sopan Survase

Name of the Department: Marathi Opt.Paper-II& III.

Academick Year 2022-2023

Paper/Course No and Name of the course	Semester	Curriculum Details	Cross cutting Issues present in the curriculum(Professional Ethics ,Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum)
B.A.F.Y .Opt.Mar.Paper.II निवडक कथा(कथार्थ)	SEM I	निवडक कथा(कथार्थ)	
	I	1.मला नको जा बायको. 2.चैत्र. 3.पानबळी. 4.अल्पभूधारक. 5. शल्य. 6. जाणीव. 7.शिक्षण बोंब मारतय' 8. मेंदूची बाळ. 9.रडणारी म्हातारी संध्याकाळ. 10. विद्रोह.	• Gender,Human Values. • Human Values. • ProfessionalEtichs,Human Values. • Gender,Human Values. • Gender,Human Values • Human Values • Scientific Approch,Profession al Etichs. • Human Values.
B.A.F.Y .Opt.Mar.Paper.III निवडकललित	SEM II	निवडकललित गद्य(ललितगंध)	

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

गद्य(ललितगंध.			
		1. पैस. 2. गांधी आमचा कोण लागतो? 3. विघ्न संतोषी. 4. महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यास पत्र. 5. वन्यजीव निरीक्षणाची किमया. 6. औरंगाबाद: महाराष्ट्रातील दिल्ली. 7. अरण्यातील आत्मभान. 8. आपली फुलण्याचीही आणि फुलवण्याचीही क्षमता ओळखू. 9. यशवंतराव: साधे, सुसंस्कृत,मायाळू! 10. बा शेतकऱ्या उठ!-	• Human Values. • Human Values, Professional Etichs. • Human Values. • Environmental. • Human Values. • Human Values. Sustainability. • Human Values, Professional Etichs. • Human Values. • Human Values.

Teacher

HOD

Dr. Sopan M. Survase
Associate Professor & Head
Department of Marathi
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed

Principal

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya B.S.P.S. Ambajogai Beed

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

BSPS Sanstha

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya Beed

Name of the Teacher: Dr. Sopan Survase

Name of the Department: Marathi FY SL

Academic Year 2022-2023

Paper/Course No and Name of the course	Semester	Curriculum Details	Cross cutting Issues present in the curriculum(Professional Ethics ,Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum)
B.A.F.Y SL ..Mar.Paper. I भारतीय भाषा मराठी-भाग-1	SEM I	मायबोली-भाग १.	
	I	**पद्य विभाग-** 1) वचन. 2) इयें मऱ्हाठिचिये नगरी. 3) अवघा रंग एक झाला. 4) पतित तू पावना. ५) बाजार. ६) चित्त शुध्द तरी. ७) चंदनाचा संग लाधलिया वृक्ष. ८) फटका. ९) तयास मानव म्हणावे का? १०)आम्ही कोण. ११) देव दिसला,देव कुठे? १२) फुलराणी. **गद्य विभाग-** मराठी ग्रंथकार	• Human Values. • Human Values. • ProfessionalEtichs,Human Values. • Gender,Human Values. • Gender,Human Values • Human Values • Scientific Approch,Professional Etichs. • Human Values.

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya B.S.P.S. Ambajogai Beed.

		सभेस पत्र. स्त्री -पुरुष तुलना. शील व सौजन्य. कला व जीवन. डोळे	• Gender,Human Values. • ProfessionalEtichs,Human Values.
B.A.F.Y .SL.Mar.Paper.II भारतीय भाषा मराठी-भाग-2.	SEM II	मायबोली-भाग २.	
		पद्य विभाग- 1. या झोपडीत माझ्या. 2. प्रार्थना . 3. भीमा, तुझ्या मताचे. 4. सांगा कसं जगायचं? 5. आल्या जुळून तारा. 6. समाधान. 7. जीवनाचा शोध घेताना. 8. शिकवण. 9. कळा सोसतांना. 10. जीवाचा आटापिटा. 11. बाप म्हणायचा. 12. युद्ध. **गद्य विभाग-** ज्ञात -अज्ञात अहिल्याबाई होळकर. खोप. बिनदरदी. क्लोरोफिल. निश्चळ डोंगरगाव, प्रेमळ माणसं. लॉरी बेकर.	• Human Values. • Human Values, Professional Etichs. • Human Values. • Environmental. • Human Values. • Human Values. Sustainability. • Human Values, Professional Etichs. • Human Values. • ProfessionalEtichs, Human Values. • Human Values. • Human Values . • Professional Etichs. • Environmental Values. • Human Values, Professional Etichs.

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

Teacher

HOD

Dr. Sopan M. Survase
Associate Professor & Head
Department of Marathi
Swa Sawarkar Mahavidyalaya, Beed

Principal

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed

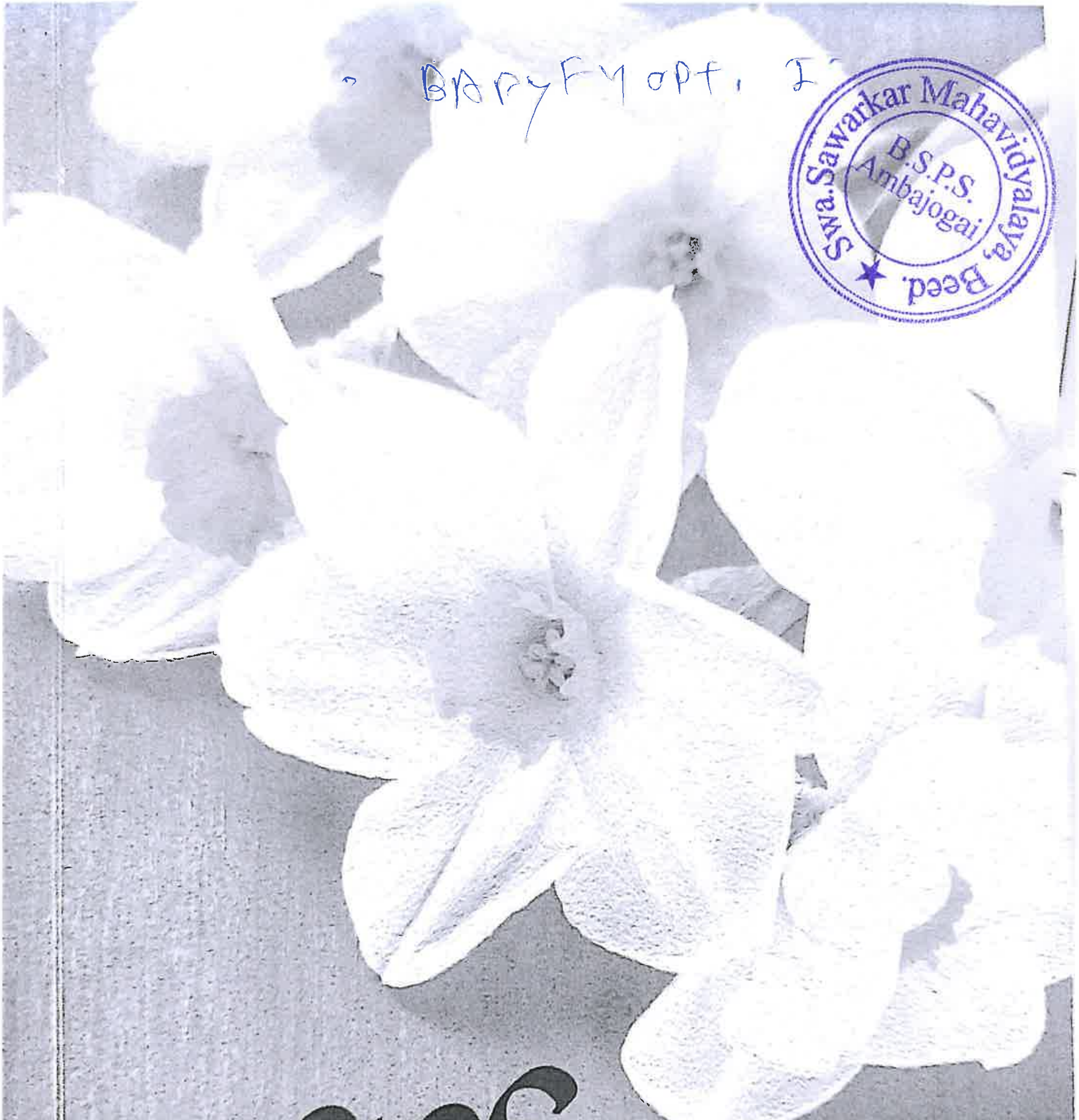

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S. Ambajogai

कथार्थ

निवडक कथा

संपादन

मराठी अभ्यास मंडळ

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

Scanned with OKEN Scanne

१ आकाश

- बी. रघुनाथ

भगवान रघुनाथ कुलकर्णी (१९१३ -१९५३) - जन्म परभणी जिल्ह्यातील सातोना येथे. मराठवाड्यातील निजामी राजवटीचे अन्याय, अत्याचाराचे प्रभावी चित्रण त्यांच्या वाङ्मयातून साकारते. कथा, कविता, कादंबरी आणि ललित गद्य या वाङ्मय प्रकारातून लेखन. 'साकी', 'फकिराची कांबळी', 'आकाश', 'छागल' आणि 'काळी राधा' हे त्यांचे कथासंग्रह 'ओ', 'हिरवे गुलाब', 'जगाला कळलं पाहिजे', 'उत्पात', 'म्हणे लढाई संपली', 'बाबू दडके' आणि 'आडगावचे चौधरी' या कादंबऱ्या. 'आलाप आणि विलाप', 'पुन्हा नभाच्या लाल कडा' इ. त्यांचे लेखन प्रसिद्ध आहे.

मित्रा, तुला प्रेमकथा पाहिजे आहे, होय ना? तुझी मागणी पुरविण्यासाठी मी माझं सामर्थ्य पणाला लावण्यास तयार आहे. माणसात या वेळी अनेक अनुभूतींची कमलं विकसित झाली आहेत. अनेक कल्पनावर्तुळं संचल होऊ लागली आहेत. अनेक सुखकारक आणि दु:खमूलक प्रसंगांच्या आठवणीचा कलरव चालू आहे. प्रथम हा प्रसंग सांगावा की ती अनुभूती शब्दांत गुंफून टाकावी, या कल्पनांनी रंग-प्रकाशाचे झोत फुलवावे की त्या व्यक्तीच्या चित्रणाच्या मिषानं तुझे पुन:प्रत्यय मोहरून टाकावे, संवादी सहानुभावानं तुझ्या तृप्तीला हिसळून टाकावं की असमाधानाला आग लावून द्यावी, अशा तऱ्हेचा मनाचा गोंधळ उडाला आहे.

ठीक आहे. एक ताजा प्रसंग सांगतो पाहा, तुझ्या रसिकतेला तो रमणीय वाटतो का ते.

हैदराबादहून दुपारी तीन-साडेतीनला निघणाऱ्या गाडीला, दोनशे मैलांच्यावर प्रवास करण्यासाठी एक स्वतंत्र डबा जोडला जातो. प्रवासाचा मला आधीच कंटाळा, तशात गाडी पाहिली की ते काळंभोर, कर्कश शिटी वाजविणारं इंजिनचं धूड आपल्या अंगावर चाल करून तर येत नाही ना, किंवा दारांतून लोंढ्यानं पडणाऱ्या अथवा भांडखोर आणि आक्रमक आवेशानं चढणाऱ्या उतारूंच्या डोंगराखाली आपण चेंगरून तर जात नाही ना, अशा कल्पनेनं कित्येक वेळा मी फार बेचैन होऊन गेलो आहे. हैदराबादी गुंतलेल्या एका सरकारी कामाच्या जोरकस निमित्तानं मला माझ्या खुराड्याबाहेर खेचलं. जाताना काही अपघात झाला नाही. सरकारी काम आटोपलं.

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, B.S.P.S. Ambajogai, Beed.
Scanned with OKEN Scanner

२ मला नको जा बायको !

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya B.S.P.S. Ambajogai

- प्र. के. अत्रे

प्रल्हाद केशव अत्रे (१८९८-१९६९)- आचार्य अत्रे हे महाराष्ट्राचे अत्यंत आवडते विनोदी लेखक व प्रभावी नाटककार होते. त्याचप्रमाणे कवी, विडंबनकार, प्रभावी वक्ते, निर्भीड पत्रकार व चित्रपट निर्माते म्हणून प्रसिद्ध आहेत. संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीचे एक अध्वर्यू. शिक्षणतज्ज्ञ अशा अनेक पैलूंनी ते सर्वांना परिचित आहेत. त्यांनी निर्मिलेल्या 'श्यामची आई' या चित्रपटास राष्ट्रपतीपदक प्राप्त. १९४२ मध्ये नाशिक येथे झालेल्या मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष.

'साष्टांग नमस्कार', 'भ्रमाचा भोपळा', 'घराबाहेर', 'लग्नाची बेडी', 'मी उभा आहे', 'कवडीचुंबक', 'उद्याचा संसार', 'तो मी नव्हेच' इत्यादी गाजलेली नाटके. 'झेंडूची फुले' हा विडंबन कवितांचा संग्रह. 'मराठी माणसे- मराठी मने' हा स्फुट लेखसंग्रह आणि 'मी कसा झालो' व 'कऱ्हेचे पाणी' ही आत्मचरित्रपर पुस्तके प्रसिद्ध .

वाचकांना हसविणारे आणि कारुण्याने हेलावून टाकणारे वाङ्मय त्यांनी निर्माण केले. जीवनातील सौंदर्य, भव्यतेचे व नावीन्याचे आकर्षण ते निसर्गाच्या माध्यमातून व्यक्त करतात.

हास्यजत्रा - या संग्रहातून

मोरया जन्माला आला आणि त्याचे वडील वारले. तरी पण तो आईचा एकुलता एक मुलगा होता म्हणून आईने त्याला फार लाडात वाढवले. मोरया पहिल्यापासूनच अर्धवट होता. त्याच्या डोक्यात अक्कल घालायला देव विसरला की काय कुणास ठाऊक! कोणाशी कसे वागावे किंवा कोणाशी कसे बोलावे, हे त्याला मुळी कळतच नसे. त्यामुळे त्याला बाहेर कुठे पाठवायची सोय नसे. आळीतली मुले त्याच्या मागे लागत आणि त्याची हुर्यो करीत. म्हणून त्याला आईने शाळेतच पाठवले नाही. ती म्हणे, "माझ्या मोरयाला काही कमी नाही, त्याला काय करायचंय शिकून?" घर सोडून मोरया कुठे बाहेर जात नसे. घरात तो चांगला 'गुळाचा गणपती' बनला!

पुढे आईने त्याचे लगीन केले. बायको मिळाली म्हणून मोरयाला फार आनंद झाला. दिवाळीला सासुरवाडीहून बोलावणे आले.

मोरया म्हणाला, "आई, मी एकटा कसा गं जाऊ बायकोच्या घरी? तू चल की माझ्याबरोबर."

Scanned with OKEN Scanner

Sawarkar Mahavidyalaya, Beed
B.S.P.S. Ambajogai

३ चैत्र

- जी. ए. कुलकर्णी

जी. ए. कुलकर्णी यांचे पूर्ण नाव गुरुनाथ आबाजी कुलकर्णी. ते धारवाडला इंग्रजीचे प्राध्यापक होते. त्यांचा पहिला कथासंग्रह 'निळासावळा' १९५९ मध्ये प्रकाशित झाला. 'काजळमाया', 'डोहकाळिमा', 'पिंगळावेळ', 'रक्तचंदन', 'रमलखुणा', 'हिरवे रावे' असे अनेक कथासंग्रह त्यांच्या नावावर आहेत. त्यांनी नाट्यलेखन, बालसाहित्यलेखन, पत्रलेखन तसेच महत्त्वाचे काही अनुवादही केले. साहित्य अकादमी आणि महाराष्ट्र शासनाच्या पुरस्कारासहित अनेक सन्मान त्यांना मिळाले.

नवकथेच्या पुढील विकसित टप्प्यावरील कथालेखन. विषय, मांडणी, निवेदन पद्धतीचे वेगळेपण. घटना आणि मनोविश्लेषणाच्या अंगाने जाणारे कथालेखन. अनेक रुपककथाही लिहिल्या. कथेवर पकड असणारी स्वतःची खास शैली वाचकांना झपाटून टाकत दीर्घकाळ परिणाम करते. वाचकाला वाहवत नेते. जीवनाबद्दल चिंतन मांडत अपरिचित असलेले क्षेत्र दाखवून स्तिमित करते. बऱ्याचदा कथेत प्रतिसृष्टी निर्माण केली जाते. व्यक्तिसंबंधातील गुंतागुंत त्यांच्या कथेत पाहायला मिळते. भय, स्वार्थ, वासना, हिंस्रता, आत्मकेंद्रीपणा अशा प्रेरणांचे दर्शन ती घडवते. जीवनातील नियतीशरणता, दुःख, वाट्याला आलेले भोग या कथांमधील पात्रांना टाळता येत नाही.

चैत्रात हळदीकुंकू सुरू झाले की रखमाला डोक्यावरून पदर नीट ठेवायला उसंत मिळत नसे. कारण मग पाच-सात गल्ल्यात घरोघरी जाऊन "आज आहे हळदीकुंकू, कचेरीजवळ करंदीकरांकडे... तळयाजवळ देशपांडे... रामाच्या देवळाजवळ नाईक, जोशी... फुलबाग गल्लीत हुक्केरीकर..." अशी लांबलचक यादी एखाद्या मंत्राप्रमाणे घोळवावी लागे. पण या महिन्यात पायांचा कापूस झाला तरी चोळीच्या दंडकाठात पैसे देखील पुष्कळ जमत. हळदीकुंकू सगळयांना मुक्त असे व त्या ठिकाणी जायला ओळखी देखील लागत नसे.

आमंत्रण सुरू व्हायच्या आधीच गल्लीतील बायका रेशमी लुगडी, पैठणी कोवळया उन्हात टाकत आणि त्यांच्या ठेवणीचा वास घालवत. गोटपाटल्या असल्याच तर सोनाराकडून लाल पूड घालून त्या झगझगीत होत आणि डुकराचे केस असलेल्या कुंचल्यांनी नथीकुड्या घासल्या जाऊन उजळ होत. ओटीत मिळालेले हरभरे आणि

Scanned with OKEN Scanne

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed
B.S.P.S. Ambajogai

४ विद्रोह

– बाबूराव बागूल

बाबूराव रामजी बागूल (१९३०-२००८)- जन्म - विहितगाव, जि. नाशिक येथे. 'आबा' हे टोपण नाव. दलित साहित्याच्या क्षेत्रातील, नव्हे तर संपूर्ण मराठी साहित्यातील एक महत्त्वपूर्ण लेखक, कवी. वास्तववादी कादंबरीकार. विद्रोही दलित कथांचे प्रमुख उद्गाते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कार्ल मार्क्स व अण्णाभाऊ साठे यांच्या विचारांचा प्रभाव. त्यांच्या साहित्यातून शोषित, उपेक्षित, झोपडपट्टी व फुटपाथावरील लोकांचे भणंग जीवन वास्तवरूपात आविष्कृत झाले आहे. जिवंत प्रसंगचित्रण, विद्रोही भाषाशैली, कारुण्य व क्रूरता रेखाटन आदी त्यांच्या लेखनाचे प्रमुख गुणविशेष .

'जेव्हा मी जात चोरली होती', 'मरण स्वस्त होत आहे' हे कथासंग्रह; 'वेदा आधी तू होतास' हा कवितासंग्रह; 'आंबेडकर भारत', 'दलित साहित्य : आजचे क्रांतिविज्ञान' हे वैचारिक ग्रंथ तर 'अघोरी', 'अपूर्वा', 'कोंडी', 'पावशा', 'भूमिहीन', 'मूकनायक', 'सरदार', 'सूड' आदी कादंबरी लेखन अशी विपुल साहित्य संपदा.

परभूने मुलाच्या नोकरीसाठी केलेल्या अर्जाला दोन वर्षांनी उत्तर आले. त्यावेळी तो मरायला टेकला होता. अन् त्याचा मुलगा जय मॅट्रिकच्या वर्षात शिकत होता. त्याने आलेली भंग्याची नोकरी नाकारली, तशी त्याच्याविरुद्ध घरात नि बाहेर संतापाची लाट उसळली. अख्खी जमात त्याच्यावर उलटून उठली तरी तो आपल्या मनाशी दृढ होता. शिक्षण अधुरे सोडून भंगी व्हायला सांगणाऱ्या आईबापाविरुद्ध तो उठला होता. बापाच्या शब्दाची वाट पाहत प्रहार करायच्या पवित्र्यात उभा होता. शाळेत आणि वस्तीत भल्याभल्यांची दाणादाणं उडविणाऱ्या आपल्या अमोघ शब्दसामर्थ्याने, मरावयास टेकलेल्या बापाच्या तुच्छ इच्छेचा धुव्वा उडवू पाहत होता.

परभू खाटेवर निपचित पडून पायथ्याशी उभ्या असलेल्या क्रुद्ध मुलाच्या मनाचा अंदाज घेत होता. त्याच्या डोक्यातील पांढरपेशेपणाचे वेड घालविण्यासाठी शब्द जुळवीत मुलाकडे बघत होता. त्याची सोळा-सतरा वर्षांची सून शांती सासऱ्याचे पाय चेपीत बसली होती. डोईवरला पदर तिने छातीपर्यंत ओढला होता आणि ती नेहमीप्रमाणे मनातल्या मनात नवऱ्यावर प्रखर प्रहार करीत होती. त्याने शिक्षण सोडून तिचा आणि नोकरीचा स्वीकार करावा, संसार सांभाळावा असे तळमळून सांगत होती आणि तिची

Scanned with OKEN Scanner

५ पाणबळी

- भास्कर चंदनशिव

B.S.P.S. Savarkar Mahavidyalaya Ambajogai Beed.

भास्कर तात्याबा चंदनशिव (१२ जानेवारी १९४५)- उस्मानाबाद जिल्ह्यातील हासेगाव, ता. कळंब येथे जन्म. मूळ नाव भास्कर देवराव यादव परंतु दत्तक विधानानंतर भास्कर तात्याबा चंदनशिव असे नाव. 'ग्रामीण जीवनाचे बखरकार' अशी ख्याती असलेले सुप्रसिद्ध ग्रामीण साहित्यिक.

'अंगारमाती', 'जांभळढव्ह', 'नवी वारुळं', 'बिरडं', 'भिंगुळवाणा', 'मरणकळा' इ. प्रसिद्ध कथासंग्रह.

ग्रामजीवन, शेतकरी, सामान्य नागरिक हे त्यांच्या कलाकृतीतून नायकाच्या रूपाने वाचकांच्या समोर येतात. त्यांच्या कथा मानवी जीवनाला व्यापकपणे स्पर्श करणाऱ्या आहेत.

तसं तिसऱ्या साली बी वारं सुटलं. अन् ह्यो तिसरा दुस्काळ 'आलोऽ' म्हणूनच सांगत आला. पोटं हाती घेऊन जगणारी माणसं ह्या वाऱ्यानं भयभीत झाली. 'उद्या'चं मरणं त्यांना त्यांच्या डोळ्यापुढं दिसायला लागलं. मागच्या साली आपून आमूक इकून कसं तरी साल रेटलं, पण ह्या साली काय इकावं? कसं जगावं? ह्योच प्रश्न ज्याच्या त्याच्या डोळ्याम्होरं दिसत होता. अन् त्याची झळ आतापासूनच सुरू झाली होती. जो तो आपापलं बघत काटकसरीनं वागत होता. उद्याचा दुस्काळ ताटात वाढल्यागत वाढूनच येणार होता... सरकारी 'हवामान' खातं धीर देत होतं. मान्सून येतोय, निघालाय, सरकत आहे. कमी दाबाचा, अधिक दाबाचा पट्टा निर्माण झाला आहे. असल्या हुल्या देणाऱ्या बातम्या रोज रेडिओ - वर्तमानपत्रातून वाचाया-आयकाया मिळत होत्या. तर इकडं विरोधी पक्षांनी शेतकरी मेळावे, दुस्काळी परिषदा जाहीर केल्या होत्या. 'दुस्काळ' घोषित करण्याच्या मागण्या होत होत्या. गुरांना चारा, पिण्याचे पाणी व हाताला काम देण्यास हे सरकार असमर्थ ठरत आहे!...

दुस्काळी तव्यावर राजकारणी पोळ्या भाजत होत्या. अन् रातंध्या कष्टानं मरणारी माणसं आला दिवस ढकलत जगत होती. मुक्यापणानं, कसल्यातरी चिवटपणानं आशा धरून आभाळभर बघत होती. पण ह्ये आभाळ, सगळ्याला गमतीनं खेळवीत होतं. माणसाला नाचवीत होतं... आलं आलं म्हणता पांढरं फटकहून जात होतं... आभाळात

Scanned with OKEN Scanner

६ अल्पभूधारक

- बाबाराव मुसळे

Sawarkar Mahavidyalaya B.S.P.S. Ambajogai

पूर्ण नाव : बाबाराव गंगाराम मुसळे, शिक्षण : एम.ए. (मराठी), बी.एस्सी (जीवशास्त्र), बी.एड., जन्म तारीख : १० जून १९४९, व्यवसाय : सेवानिवृत्त माध्यमिक शिक्षक.

प्रकाशित साहित्य

कादंबरी - १) हाल्या हाल्या दुधू दे, २) पखाल, ३) वारूळ, ४) पाटीलकी, ५) दंश, ६) स्मशानभोग, ७) आर्त, ८) झळाळ

कथासंग्रह - १) मोहरलेला चंद्र, २) झिंगू लुखू लुखू, ३) नगरभोजन

कवितासंग्रह - १) इथे पेटली माणूसगात्रे

वाङ्मय पुरस्कार - महाराष्ट्र शासनाचा उत्कृष्ट वाङ्मय निर्मिती पुरस्का विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर, मराठी अनुवाद परिषद, बुलडाणा, पद्मगंधा प्रतिष्ठा नागपूर, दाते पुरस्कार, वर्धा, शब्दपंढरी, लातूर, रोहमारे पुरस्कार, लोकमत कामग साहित्य संमेलन, शंकरराव मोहिते पुरस्कार, सोलापूर, चक्रधर स्वामी वाचनाल पद्मश्री विखे पाटील राज्य पुरस्कार, विदर्भरत्न पुरस्कार, राज्य शासनाचा आद शिक्षक पुरस्कार.

मोहरलेला चंद्र - 15

1992

संध्याकाळी चिंतामन यसोंता पाटलाच्या वावरातून घरी आला, तेव्हा त्या दारात चार-पाच बायका जमा झाल्या होत्या. चिंतामनची बायको डोळ्याला पदर ल रडत होती.

ते दृश्य पाहून त्याच्या कपाळावर आठ्या पडल्या. त्याला आलेला पाहताच ब आजूबाजूला होत म्हणाल्या,

'आले, माय, आता दादाबी घरी...'

पण चिंतामनच्या बायकोनं - शेवंतानं त्याला पाहून आदिकीचाच येल प फुंदूफुंदू रडायला सुरुवात केली.

'कायऽ करणार हायेत, माय, ते आले, तरीऽऽ? त्याह्यले पह्यलंच काही कर असतं, तं काहाले अशा सरक्या उलट्या उपाद्या केल्या असत्या? त्याह्यचं काय? हे बिनघोर! पण त्या पोरीच्या जीवाले लागली ना त्याली ते कानणी?'

Scanned with OKEN Scanne

७ शल्य

- ऊर्मिला पवार

ऊर्मिला पवार (जन्म ७ मे १९४५)- आंबेडकरी चळवळीतील सक्रिय कार्यकर्त्या. मराठी साहित्यात दमदार कथालेखन करणाऱ्या एक उत्कृष्ट प्रतिभावंत साहित्यिक. वडील शिक्षक होते; परंतु त्यांचे छत्र लहानपणीच हरवल्यामुळे आईला 'आयदान' करीत कुटुंबाचा चरितार्थ चालवावा लागत असे. या जीवनानुभवावरच त्यांचे 'आयदान' हे प्रसिद्ध आत्मकथन. धुळे येथे झालेल्या ११व्या विद्रोही साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षा .

'चौथी भिंत', 'सहावे बोट', 'हातचा एक' आदी कथासंग्रह; 'मॉरिशस - एक प्रवास' हे प्रवासवर्णन; 'एलास पावन्यात बसाबसा' व 'मुक्ती' या दोन एकांकिका; 'आम्हीही इतिहास घडवला : आंबेडकरी चळवळीतील स्त्रियांचे योगदान' हा संशोधनात्मक ग्रंथ; 'दलित लेखिका आणि त्यांचे साहित्य' हा वैचारिक ग्रंथ इत्यादी साहित्य संपदा प्रसिद्ध. जुलै २००४ मध्ये 'प्रियदर्शनी अकादमी' पुरस्काराने सन्मानित.

या खेपेलाही आपल्याला मुलगीच होणार! हो नक्कीच! अगदी पहिल्या महिन्यापासून लक्षणंच दिसतायत मुलीची. या बारीक सारीक कळा अन् डोळयावरची झापड तर नक्कीच सांगतेय वाजणारी पावलं मुलीचीच आहेत. पाचही वेळी हेच अनुभवलं आपण.

अलीकडे दुसरं लग्न कर म्हणून सासूबाई फार मागे लागल्यात यांच्या. हेसुद्धा पूर्वी चेष्टेने तर हल्ली उघड उघड दुसऱ्या लग्नाच्या गोष्टी बोलतात. एखादा मुलगा दत्तक घ्यावा म्हटलं तर केवढे चिडतात. म्हणे मानलेलं ते मानलेलंच शेवटी.

मॅटर्निटी वॉर्डबाहेर बेडवर बसून ज्योती विचार करीत होती. पोटात कळ आली की तोंड वेडंवाकडं करायची, शरीराचा द्रोण करीत दोन्ही हातांनी कंबर दाबायची, दाताखाली ओठ चावायची. परत विचारांच्या रिंगणात पेंगुळल्यासारखी बसून राहायची.

सासूबाईसुद्धा आल्या नाहीत बरोबर. तोंडदेखलं हे म्हणाले, "आईला ने बरोबर" तर फणकाऱ्याने म्हणायचं झालं, 'कशाला? मुलगीच झाली ही शुभवार्ता घेऊन घरी यायला? जवळच तर आहे दवाखाना. जाईल एकटी.'

Swatantryaveer Sawarkar Mahavidyalaya B.S.P.S. Ambajogai Beed.

Scanned with OKEN Scanne

८ नवा सूर्योदय

– भारत सासणे

भारत सासणे (२७ मार्च १९५१)– जन्मस्थळ : तालुका – जालना, जिल्हा – जालना, व्यवसाय : भारतीय प्रशासकीय सेवेतील अधिकारी, जिल्हाधिकारी, बीड या पदावरून निवृत्त.

साहित्य संपदा

दीर्घकथासंग्रह – कँप/बाबीचं दुःख, चिरदाह, अनर्थ, रात्र, क्षितिजावरची रात्र, अदृष्ट, ऐसा दुस्तर संसार, त्वचा.

कादंबरी – दूर तेथे दूर तेव्हा, सर्प, राहीच्या स्वप्नांचा उलगडा, दोन मित्र, दुश्चिन्ह आणि चाफ्याचे फूल

नाटके – १) मरणरंग, नैनं दहति पावक, आतंक, दुश्चिन्ह

बालसाहित्य – १) जंगलातील दूरचा प्रवास (कादंबरी), चल रे भोपळ्या / हंडाभर मोहरा (दोन नाटिका), टुणटुण बेडकाचा प्रवास (कादंबरी), समशेर कुलूपघरे (कादंबरिका), चित्राच्या चोरीचं रहस्य, भाग–१ (कादंबरिका), चित्राच्या चोरीचं रहस्य, भाग–२ (कादंबरिका)

लघुकथासंग्रह – जॉन आणि अंजिरी पक्षी, लाल फुलांचे झाड, आयुष्याची छोटी गोष्ट, शुभवर्तमान, स्यमंतक मण्याचे प्रकरण, भारत सासणे यांच्या निवडक कथा (संपादन – डॉ. प्रिया जामकर), तप्त प्रवाह – निवडक भारत सासणे

पुरस्कार – उत्कृष्ट वाङ्मयनिर्मितीसाठी महाराष्ट्र शासनाचे एकूण सात पुरस्कार प्राप्त, कै. नरहर कुरुंदकर पुरस्कार, बी. रघुनाथ पुरस्कार, महाराष्ट्र फाउंडेशन पुरस्कार, साहित्यसम्राट न. चिं. केळकर पुरस्कार, बालकुमार साहित्य सभा पुरस्कार, २७ व्या महाराष्ट्र राज्य मराठी चित्रपट महोत्सव १९८९–९० मध्ये 'सूर्योदय' या चित्रपटाच्या कथेसाठी प्रथम पुरस्कार, 'राक्षस आणि चंद्रोदय' या नभोनाट्यास अखिल भारतीय नभोनाट्य स्पर्धेत केंद्र शासनाचे प्रथम पारितोषिक, उदगीर येथे झालेल्या ९५ व्या अ. भा. मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष.

एक

वारं सुटलं, काजळी धरलेला कंदील फडफडू लागला. झेपावू लागला. सावल्या

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya B.S.P.S. Ambajogai Beed.

Scanned with OKEN Scanne

१ जाणीव

- छाया महाजन

डॉ. छाया भवानराव महाजन (१२ एप्रिल १९४९)- औरंगाबादमधील डॉ. इं.भा.पा. महिला कॉलेजच्या त्या प्राचार्य होत्या. इंग्रजीच्या प्रपाठक व विभागप्रमुख म्हणून त्यांनी काम केलेले आहे.

आजवर त्यांची ३७ पुस्तके प्रकाशित झालेली आहेत. त्यात ४ मराठी, २ हिंदी व २ इंग्रजी कादंबऱ्या, ७ कथासंग्रह, ५ ललितगद्य, ४ बालवाङ्मय, १ चरित्रग्रंथ, १२ भाषांतरित पुस्तके यांचा समावेश आहे. स्पर्श (मुलखावेगळा), वळणावर (यशोदा), नकळत, ओढ, एकादश कथा हे कथासंग्रह, नकळत हा लघुतम कथासंग्रह, मोरबांगडी, पाण्यावरचे दिवे, दशदिशा, धुळीच्या चमकत्या पडद्याआड हे ललित गद्यसंग्रह, कॉलेज, मानसी, तनअंधारे, होरपळ या कादंबऱ्या व भोवरा, रक्ताचा रंग एक, फुलांच्या गोष्टी हे बालवाङ्मय अशी त्यांची समृद्ध लेखनसंपदा आहे.

महाराष्ट्र शासनाचा 'उत्कृष्ट वाङ्मय पुरस्कार', 'वि. स. खांडेकर पुरस्कार', 'अंकुर वाङ्मय पुरस्कार', 'स्वातंत्र्यसेनानी विनायकराव चारठाणकर पुरस्कार', 'मराठवाडा गौरव पुरस्कार', 'मराठवाडा भूषण पुरस्कार', 'कृष्णाजी वामन कीर श्रेष्ठता पुरस्कार', 'राजेंद्र बनहट्टी पुरस्कार', 'अभिरुची गौरव पुरस्कार' इ. पुरस्कार प्राप्त.

जालना येथे २०१५ साली झालेल्या मराठवाडा लेखिका संमेलनाच्या अध्यक्षा.

अंघोळ करून गुंडाळलेल्या टॉवेलसहित अमित आरशासमोर उभा राहिला. तशी प्रियंका ओरडली, "भाऊ, मधून बाजूला सरक. मी वेणी घालतेय."

तो अर्थातच सरकला नाही. तशी ती पुन्हा ओरडली, "भाऊ, मधून बाजूला सरक. मी आईला सांगीन."

आता तो वैतागला. "सरकत नाही जा! सांग आईला! तासन्‌तास आरशापुढे बसतेस तरी तुझी वेणी होतच नाही!"

"तू सरक रे -" म्हणत त्याला ढकलून देण्यासाठी तिने त्याच्या पाठीवर हात टेकवले.

अंगावर शहारे आणत ती ओरडली, "ईऽऽ तुझी पाठ ओली आहे. अंग पण पुसत नाही कारे भाऊ?"

Sawarkar Mahavidyalaya B.S.P.S. Ambajogai Beed

Scanned with OKEN Scanner

१० शिक्षण बोंब मारतं

- अविनाश डोळस

अविनाश डोळस (जन्म १९५१ मृत्यू -२०१८)- आंबेडकरी चळवळीत पुढारी असलेले डोळस मिलिंद महाविद्यालय, औरंगाबाद येथे मराठी विषयाचे प्राध्यापक होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर साहित्य व प्रकाशन समितीचे ते काही काळ सदस्य सचिव होते. १९९० मध्ये नांदेड येथे भरलेल्या पाचव्या अखिल भारतीय नाट्यसंमेलनाचे अध्यक्ष. २०११मध्ये चंद्रपूर जिल्ह्यातील घुग्घुस येथे भरलेल्या १२ व्या आंबेडकरी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष.

'महासंगर' हा कथासंग्रह; 'आधारस्तंभ : प्राचार्य ल . बा .रायमाने' हा चरित्रग्रंथ; 'आंबेडकरी चळवळ : परिवर्तनाचे संदर्भ', 'आंबेडकरी विचार आणि साहित्य' व 'सम्यकदृष्टीतून...', 'मराठी दलित कथा', 'स्त्री मुक्ती चळवळ एक अवलोकन', 'डॉ. आंबेडकरांचे धर्मांतर', 'असा एक पाणवठा', 'ब्राह्मण समाजाकडून माझ्या अपेक्षा' इ. साहित्य संपदा.

गाडीला सुटायला अजून थोडा वेळ होता. तोपर्यंत पुन्हा एकवार सामान बरोबर असल्याची खात्री करून घ्यावी म्हणून मी गाडीतून उतरलो. हमालाने पेटी व्यवस्थित ठेवली की नाही हे पाहून घेतले. काही विसरलो तर नाही ना म्हणून पुन्हा पुन्हा आठवून पाहिलं. पेटी, पुस्तके, बादली, स्टोव्ह, पिशवी सारं फिरून एकवार नजरेखालून घातलं. आयडेंटीकार्ड खिशात चाचपडून बघितलं. तिकिटातून उरलेले व खिशात असलेले असे एकूण एक रुपया अडतीस पैसे मोजून बघितले. आज मी वेगळ्याच आशेने घरी चाललो होतो. मनात मी कोणीतरी 'मोठा' झालो ही भावना होती. कारणही मनाला पटण्यासारखं होतं. मी कॉलेज शिकणारा विद्यार्थी होतो.

कंडक्टर आला. तिकीट घ्यायचं कुणी राहिलं का? म्हणून त्यानं दोन-तीन वेळा विचारलं अन् गाडी सुरू झाली...

मी थोडंसं इकडं-तिकडं बघितलं. स्टोव्हची पिशवी दोन्ही पायांमध्ये पकडून ठेवली होती. शेजारी मध्यम वयाचा माणूस बसला होता. थोडा वेळ शांत गेला आणि त्यानं विचारलं,

"कुठं जायचं?"

Swami Savarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

Scanned with OKEN Scanner

११ मेंदूची बाळं

- सुबोध जावडेकर

सुबोध प्रभाकर जावडेकर (जन्म - १९४८) ला इस्लामपूर, जि. सांगली येथे. विज्ञानविषयक अभिरुची सामान्य माणसात निर्माण व्हावी म्हणून मराठीतून लेख व कथा लिहिणारे विज्ञाननिष्ठ लेखक. अनेक इंग्रजी व मराठी नियतकालिकांतून त्यांचे विज्ञानविषयक लेख प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या अनेक कथांना विविध स्पर्धांतून पारितोषिकेही प्राप्त झाली आहेत. 'संगणक आणि आपण' या लेखातून ते संगणकाची माहिती करून देतात.

'अचंब्याच्या गोष्टी', 'आकांत', 'आकाशभाकिते', 'आपले बुद्धिमान सोयरे', 'कुरुक्षेत्र', 'गुगली', 'चाहूल उद्याची', 'पुढल्या हाका', 'मेंदूच्या मनात', 'मेंदूतला माणूस', 'यंत्रमानव', 'वामनाचे चौथे पाऊल', 'संगणकाची सावली', 'हसरं विज्ञान' इ. साहित्यसंपदा प्रकाशित .

'गुगली' या पहिल्याच कथासंग्रहाला महाराष्ट्र सरकारचा पुरस्कार मिळाला आहे.

पत्ता शोधत शोधत हंसिका 'सीआर लॅब' ज्या बिल्डिंगमध्ये होती तिथं पोचली. इमारतीचं प्रवेशद्वार पाहून तिचा चांगलाच विरस झाला. रस्त्याच्या कडेला असलेल्या चार इमारतींसारखी अगदी साधीसुधी इमारत. भपका नसू दे, पण निदान भारदस्तपणा तरी असावा; तिच्या मनात आलं. 'कॉग्निटिव्ह रिसर्च लॅबोरेटरी'मधील तिला जेव्हा मुलाखतीचं बोलावणं आलं तेव्हा तिला खरंतर अस्मान ठेंगणं झालं होतं. अभिजित खांबेटेंसारख्या प्रसिद्ध न्यूरोलॉजिस्टच्या हाताखाली काम करायची संधी मिळणार म्हणून. पण ही लॅब इतकी लहान असेल असं तिच्या स्वप्नातही आलं नव्हतं. आपणच जरा जास्त माहिती आधी काढायला हवी होती असं तिच्या मनात आलं. झालेली निराशा झटकून टाकत ती आत शिरली.

"तिसऱ्या मजल्यावरची सात नंबरची रुम." रिसेप्शनिस्टनं हंसिकाला सांगितलं तेव्हा ती आणखीनच बुचकळ्यात पडली. निदान अख्खा मजला तरी लॅबनं व्यापला असेल अशी तिला आशा वाटली होती.

हंसिकानं ३०७ नंबरच्या खोलीच्या दारावर टकटक केली. एका मध्यमवयीन गृहस्थांनी दार उघडलं. त्यांच्या चेहऱ्यावर आपुलकीचे भाव होते. त्यांनी घातलेला

B.S.P.S. Sawarkar Mahavidyalaya Ambajogai Beed

Scanned with OKEN Scanner

१२ रडणारी म्हातारी संध्याकाळ

- राजन खान

राजन खान यांनी मराठी साहित्यातील कथा, कादंबरी, ललित, वैचारिक लेखन या क्षेत्रात विपुल व दर्जेदार लेखन केले आहे. उत्कृष्ट पटकथाकार म्हणून सर्वपरिचित. हजरत महंमद पैगंबर यांच्या विचारांचा विशेष प्रभाव. स्त्रियांच्या वेदनेला नसतो कोणत्याही धर्माचा भेद. तिची वेदना स्त्रीचीच असते. असा स्त्रीविषयक विचार त्यांच्या साहित्यातून प्रकटलेला आहे .

'हिलाल', 'पांढऱ्या जगातला अंधार', 'बाईजात', 'बीजधारणा', 'जन्मजंजाळ', 'एदेनाच्या बागेतला सर्प', इ. कथासंग्रह; 'स्क्रीन टेस्ट', 'काफर', 'यतीम', 'शरीयत', 'मजार आणि हयात', 'सत ना गत', 'चिमुटभर रूढीबाज आभाळ', 'ग्वाही आणि वेगळी नसलेली गोष्ट', 'जातवान आणि विनशन' आदी कादंबरी लेखन तर 'आडवं तिडवं', 'सांगणं' आदी लेखसंग्रह .

'धुडगुस' या चित्रपटाच्या पटकथा लेखनाला महाराष्ट्र शासनाचा उत्कृष्ट पटकथा पुरस्कार.

पुण्याच्या शिवाजीनगरचा गाडीथांबा. संध्याकाळ व्हायला लागलेली. सगळीकडं माणसांची वर्दळ विपुल. गाड्यांची सलग ये-जा. लोकांचे आवाज. धावपळ. गाड्यांचे आवाज. नाकाडोळ्यांना जाणवणारा प्रदूषित धूर.

उत्तर महाराष्ट्रात जाणाऱ्या गाड्यांचा फलाट. तिथंही माणसांची गर्दी. बाकांवर बसलेले लोक. मोकळ्या जागेतही सामानासुमानासह लोकांची दाटी. प्रत्येकाच्या तोंडावर प्रवासाची त्वरा. अस्वस्थता. तिथल्याच एका बाकावर तज्जनभाई बसलेला. एकटाच. सोबतीला कुणी नाही. पोक आलेला. पांढरा सदरा-पायजमा अंगावर. डोक्यावर पांढरी गांधी टोपी. टोपीखालचे केस पांढरे झालेले. पायात साधी चप्पल. हातात बारकुटं एक पुस्तक. नजर मान वाकवून त्यात घातलेली.

गाडी थांब्याबाहेर एक रिक्षा थांबली. थांब्याच्या दारात. तिच्यातून प्रतापराव उतरला. एकटाच. हातात कापडी पिशवी. अंगावर पांढरा सदरा आणि धोतर. डोक्यावर गांधी टोपी पांढरी आणि टोपीखालचे केस पांढरे झालेले. बारीकशी ढेरी त्याला. पायात साधी चप्पल. रिक्षावाल्याचे पैसे चुकते करून प्रतापराव थांब्यात शिरला. दोन पायऱ्या

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya B.S.P.S. Ambajogai Beed

Scanned with OKEN Scanner

१३ बाबलच्या आयुष्यातील धादांत सत्य...

- जयंत पवार

Shri Khollamwarkar Mahavidyalaya B.S.P.S. Ambajogai Beed.

जयंत पवार हे कथालेखक, पत्रकार, नाटककार, नाट्यसमीक्षक होते. मोजक्या परंतु अत्यंत सकस अशा त्यांच्या कथालेखाने मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली आहे. 'फिनिक्सच्या राखेतून उठला मोर' या कथासंग्रहाला साहित्य अकादमीचा पुरस्कार. 'वरणभात लोन्चा नि कोन नाही कोंचा', 'लेखकाचा मृत्यू आणि इतर गोष्टी' हे त्यांचे इतर कथासंग्रह.

मुंबईतील गिरणगावची शोकांतिका हे त्यांच्या बहुतेक कथांचे केंद्रवर्ती सूत्र. जागतिकीकरणानंतर उद्ध्वस्त झालेले कामगारजीवन त्यात येते. चाळसंस्कृतीत राहणाऱ्या कुटुंबाच्या नात्यांतील ताणेबाणे, माणसाचे कोतेपण, आनंद, दुःख, शल्य, जगण्यासाठी चाललेली धडपड त्यांच्या कथेमध्ये दिसते. व्यामिश्र, बहुस्तरीय मानवी जीवनाचा ती वेध घेते. जागतिकीकरणानंतर आलेल्या संभ्रमित काळाचे दर्शन घडवते. व्यवस्थेला प्रश्न विचारून वाचकाला सजग करते. सरळ, रोखठोक निवेदन करणारा निवेदक कथनाच्या विविध शैली वापरतो. कथनशैलीमुळे आशय नवा, प्रभावी आणि वाचनीय होतो.

राष्ट्रपती पंचायतीच्या कार्यालयात आधीच येऊन बसले होते. त्यांना प्रतीक्षा होती बाबलची. बाबल, हरिया सुताराचा पोर. आता तिशी – बत्तिशीचा आहे तो. त्याला चालता येत नाही म्हणे. कसा दिसत असेल तो? राष्ट्रपतींच्या मनात चलबिचल सुरू होती.

भारत देशाचे राष्ट्रपती आज हातातली कामे टाकून, वाकडी वाट करून चावडीवर कशासाठी आले आहेत? महाराष्ट्राच्या नकाशावर बांबळे गाव कुठे आहे हे तहसीलदारालाही चटकन सांगता यायचे नाही. पण कालपर्यंत ज्या गावात गाडीरस्ताही नव्हता. विहिरी-तळी कोरडीठाक होती आणि माणसांच्या चेहऱ्यावर पेहेरावावर व आसमंतात धुळीची पुटंच चढली होती. अशा प्रगतिपथावरच्या महाकाय राज्यातल्या पुसट ठिपक्याएवढ्या दिसणाऱ्या मागास गावात देशाच्या प्रथम नागरिकाने येण्याचे कारण तरी काय?

Scanned with OKEN Scanner

१४ चिरेबंद

– आसाराम लोमटे

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Amojogai

आसाराम लोमटे हे ग्रामीण शैलीच्या लिखाणासाठी प्रसिद्ध असलेले लेखक. एक उत्कृष्ट पत्रकार व स्तंभलेखक. 'होरपळ' ही पहिली कथा १९९५ ला 'सत्याग्रही' मध्ये प्रकाशित झाली. लघुकथा लिहिण्यापेक्षा दीर्घकथेला प्राधान्य. 'आलोक' आणि 'इडा पिडा टळो' या दोन्ही कथासंग्रहातील कथांचे हिंदी व कानडी भाषेत अनुवाद करण्यात आले आहेत. वर्तमानाचा तळ शोधणारी 'तस नस' ही कादंबरी प्रकाशित आहे. त्यांच्या 'बेईमान' या कथेवर 'सरपंच भगीरथ' हा चित्रपटही निघाला आहे. जीवन जगण्यातला संघर्ष हा त्यांच्या कथेचा प्रमुख विशेष आहे.

'आलोक' व 'इडा पिडा टळो' हे कथासंग्रह 'धूळपेर' हा लेखसंग्रह.

'आलोक' या कथासंग्रहाला २०१६ मध्ये साहित्य अकादमी पुरस्कार, याशिवाय महाराष्ट्र फाउंडेशनचा पुरस्कार, भैरू रतन दमाणी पुरस्कार, सह्याद्री व नवरत्न पुरस्कार, महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचे ग. ल. ठोकळ पारितोषिक, भि. ग. रोहमारे पुरस्कार आदी पुरस्काराने सन्मानित.

दोन-चार दिवसांपासून चालू असलेली पावसाची झड. आभाळातून कणी-कोंडा गळत राहावा तशी पावसाची भुरभुर सुरूच. रस्त्यावर सगळीकडे चिखल झालेला. नीट पाऊल ठेवायला कुठे जागा नाही. थोडा रस्ता सुकला की पुन्हा पावसाची रिपरिप. जखडून टाकल्यासारखं घरात तरी किती वेळ बसणार? पाय मोकळे करायला गावात जावं म्हटलं तर जाणार तरी कुठे? एक तर गावात आपल्याला फारसं कुणी ओळखत नाही. अधूनमधून वडिलांसोबत लहानपणी या गावात यायचो पण गेल्या अनेक वर्षांत ते ही नाही. म्हणायला हा आपला मूळ गाव पण आपली मुळं काही या गावात रुजत नाहीत. वडिलांच्या नोकरीच्या निमित्ताने वेगवेगळ्या गावात आपण शिकलो त्यामुळे कोणत्याच गावाशी तशी नाळ आपल्याला जोडता आली नाही. आता इथं तीन-चार दिवसांपासून आलोय पण कसं या गावापासून तुटल्यासारखं वाटतं. काही केल्या आपलं मन इथं मिसळत नाही.

एक तर गावात फारशा ओळखीच नाहीत आणि हा भणाण वाडा, त्यामुळं परत-परत आपल्याला इथून कुणीतरी तोडून टाकतं असं सारखं वाटू लागतं. वाड्यात

Scanned with OKEN Scanner

FYSL - sem - II

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B... Ambajogai

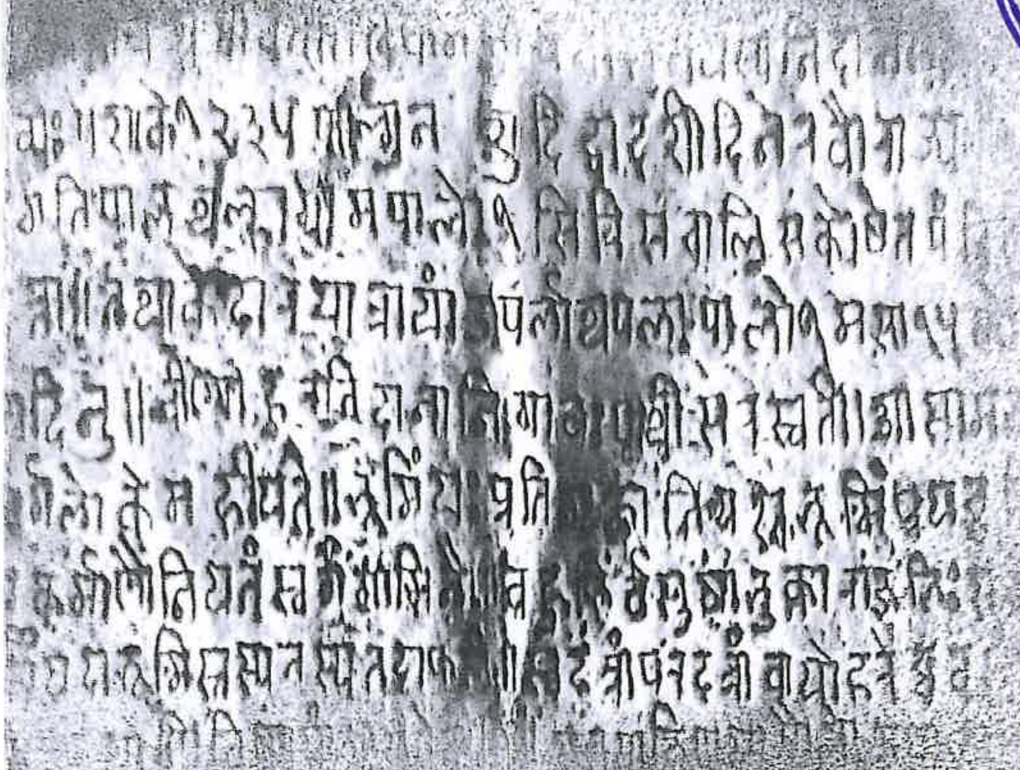

मायबोली

संपादन

मराठी अभ्यास मंडळ

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

Scanned with OKEN Scanne

१. या झोपडीत माझ्या

- राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

माणिक बंडोजी इंगळे (१९०९ - १९६८)

जन्म -यावली, जि. अमरावती. आईचे नाव मंजुळाबाई. आधुनिक काळातील महान संत. 'राष्ट्रसंत' म्हणून सर्वपरिचित. अंधश्रद्धा व जातिभेद निर्मूलनासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान. त्याकरिता भजनांचा व कीर्तनाचा प्रभावीपणे वापर. 'ग्रामगीते'तून आत्मसंयमनाचे विचार प्रभावीपणे मांडलेले आहेत. ग्रामोन्नती व ग्रामकल्याण हा त्यांच्या विचारसरणीचा केंद्रबिंदू होता. मराठीबरोबरच हिंदी भाषेतही त्यांची काव्यरचना आहे. जपानसारख्या देशात जाऊन विश्वबंधुत्वाचा संदेश दिला. सर्वधर्मसमभाव हे त्यांच्या विचारविश्वाचे एक वैशिष्ट्य. 'ग्रामगीता', 'अनुभवसागर', 'भजनावली', 'सेवा स्वधर्म', 'राष्ट्रीय भजनावली' आदी साहित्यरचना. प्रस्तुत रचना 'ओवी' लोकछंदात असून, त्यात महालातील सुखे व झोपडीतील सुखे यांची तुलना केली आहे. अर्थातच भौतिक सुखापेक्षा आत्मिक सुख इथे महत्त्वाचे मानले आहे.

राजास जी महाली सौख्ये कधी मिळाली ।
ती सर्व प्राप्त झाली, या झोपडीत माझ्या ।।धृ.।।

महाली मऊ बिछाने, कंदील शामदाने ।
आम्हा जमीन माने, या झोपडीत माझ्या ।।१।।

भूमीवरी पडावे, ताऱ्यांकडे पहावे ।
प्रभुनाम नित्य गावे, या झोपडीत माझ्या ।।२।।

स्वामित्व तेथ त्याचे, तैसेचि येथ माझे ।
माझा हुकूम गाजे, या झोपडीत माझ्या ।।३।।

महालापुढे शिपायी, शस्त्री सुसज्ज राही ।

Scanned with OKEN Scanner

२. प्रार्थना

-कुसुमाग्रज

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

विष्णू वामन शिरवाडकर (१९१२ - १९९९)

जन्म - पुणे येथे. कवी, लेखक, नाटककार, समीक्षक म्हणून महाराष्ट्र सारस्वतांत परिचित. 'कुसुमाग्रज' या टोपणनावाने काव्यलेखन. आत्मनिष्ठा व समाजनिष्ठा हे त्यांच्या लेखनाचे प्रमुख विशेष. सुप्रसिद्ध साहित्यिक वि. स. खांडेकर यांनी शिरवाडकरांविषयी गौरवोद्‌गार काढताना, 'सरस्वतीच्या मंदिरातील देदीप्यमान रत्न' असे वर्णन केले आहे. मराठी साहित्याला ज्ञानपीठ मिळवून देणारे दुसरे साहित्यिक. त्यांचा जन्मदिवस 'मराठी राजभाषा दिन' म्हणून साजरा केला जातो. अनेक सामाजिक चळवळींत व सत्याग्रहांत सहभाग. १९३२ मध्ये झालेल्या काळाराम मंदिर प्रवेशातही त्यांचा सहभाग होता. छंदोमयी -

'जीवनलहरी', 'समिधा', 'स्वगत', 'हिमरेषा', 'किनारा', 'मराठी माती', 'वादळवेल', 'मारवा', 'विशाखा', 'रसयात्रा', 'प्रवासी पक्षी' इ. काव्यसंग्रह. 'नटसम्राट', 'वीज म्हणाली धरतीला', 'दुसरा पेशवा', 'दूरचे दिवे', 'कौंतेय', 'ययाती आणि देवयानी', 'वैजयंती', 'राजमुकुट' आदी नाटके. 'वैष्णव' ही कादंबरी इत्यादी साहित्यसंपदा.

प्रस्तुत कविता 'छंदोमयी' संग्रहातून घेतली असून, कवितेतून महापुरुषांच्या विचारांचा अनुयायांकडून होणारा पराभव अधोरेखित केलेला आहे.

महापुरुष मरतात
तेव्हा
जागोजागचे संगमरवरी दगड
जागे होतात

आणि चौकातल्या शिल्पात
त्यांचे आत्मे चिणून
त्यांना मारतात

३. भीमा, तुझ्या मताचे

Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S.
Ambajogai

-वामनदादा कर्डक

वामन तबाजी कर्डक (१९२२-२००४)

जन्म - देशपंडी, ता. सिन्नर, जि. नाशिक येथे. 'वामनदादा' या टोपणनावाने प्रसिद्ध. बुद्ध, फुले, आंबेडकर यांचा विचार हाच त्यांचा श्वास व ऊर्जाकेंद्र होते. आपल्या ओजस्वी वाणीतून व समर्थ लेखणीतून त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार खेड्यापाड्यांत पोहोचविले. आंबेडकरी चळवळीचे पाईक, लोककवी, लोकशाहीर म्हणून ते सर्वपरिचित आहेत.

'वाटचाल', 'मोहळ', 'हे गीत वामनाचे' हे गीतसंग्रह (काव्य) प्रसिद्ध. 'माझ्या जीवनाचं गाणं' हे आत्मकथन. अनेक चित्रपटगीतांचे लेखन. 'महाराष्ट्र राज्य शासनाचा 'दलित मित्र पुरस्कार', 'युगांतर पुरस्कार', 'संत नामदेव पुरस्कार', 'भीमस्मृती पुरस्कार' अशा विविध पुरस्कारांनी सन्मानित.

प्रस्तुत कविता ही 'गाणं शतकानुशतकाचं' या काव्यसंग्रहातून घेतलेली असून, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची ताकद व त्यांची महती वर्णिलेली आहे.

भीमा तुझ्या मताचे जर पाच लोक असते
तलवारीचे तयांच्या न्यारेच टोक असते

वाणीत भीम आहे करणीत भीम असता
वर्तन तुझ्या पिलांचे सारेच चोख असते

गोळी खुशाल घाला फाशी खुशाल द्या रे
खोटे इथे खऱ्याचे दुसरेच टोक असते

Scanned with OKEN Scanne

४. सांगा कसं जगायचं?

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

- मंगेश पाडगावकर

मंगेश केशव पाडगावकर (१९२९ - २०१५)

जन्म - वेंगुर्ला, जि. सिंधुदुर्ग येथे. मुंबई विद्यापीठातून मराठी व संस्कृत या भाषाविषयांत एम.ए. केले. काही काळ मुंबईच्या रुईया महाविद्यालयात मराठी भाषा विषयाचे अध्यापन. बापट-पाडगावकर व करंदीकर या त्रिकुटाने आपल्या काव्यवाचनाच्या शैलीने मराठी कवितेला मराठी माणसाच्या मनात आदराचे स्थान प्राप्त करून दिले.

'आनंदऋतू', 'आनंदाचे डोही', 'उदासबोध', 'उत्सव', 'कविता माणसाच्या माणसासाठी', 'गिरकी', 'चांदोमामा', 'छोरी', 'जिप्सी', 'सलाम', 'गझल', 'तुझे गीत गाण्यासाठी', 'तृणपर्णे', 'धारानृत्य', 'भटके पक्षी' आदी काव्यसंग्रह; 'ज्युलिअस सीझर', 'रोमिओ आणि ज्युलिएट', 'वादळ' आदी नाटकांचा अनुवाद, याशिवाय अनुवादित कविता व ललित लेखही प्रसिद्ध. २०१० मध्ये भरलेल्या विश्व साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष. 'साहित्य अकादमी पुरस्कार', 'महाराष्ट्र भूषण पुरस्कार', 'पद्मभूषण पुरस्कार' अशा विविध पुरस्कारांनी सन्मानित.

प्रस्तुत कविता 'बोलगाणी' या संग्रहातून घेतलेली असून, त्यात जीवनात सकारात्मक दृष्टिकोन स्वीकारून जीवनावर समरसून प्रेम करण्याचा व आनंदी जीवन जगण्याचा संदेश अभिव्यक्त केला आहे.

सांगा कसं जगायचं?
कण्हत कण्हत
की गाणं म्हणत ?
तुम्हीच ठरवा !

डोळे भरून
तुमची आठवण

Scanned with OKEN Scanner

५. आल्या जुळून तारा

-सुहासिनी इर्लेकर

B.S.E.S. Ambajogai Swami Sawarkar Mahavidyalaya Beed

डॉ. सुहासिनी यशवंतराव इर्लेकर (१९३२-२०१०).

जन्म - सोलापूर येथे. लीला वासुदेव मंगळवेढेकर हे माहेरकडील नाव. संत-साहित्याच्या अभ्यासक व मराठवाडा विद्यापीठाची पीएच.डी. प्राप्त करणाऱ्या पहिल्या महिला. बलभीम कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालयाच्या मराठी विभागात विभागप्रमुख होत्या.

'अक्षर', 'गाथा', 'छांदस', 'बुद्धचरित गाऊया', 'या मौन जांभळ्या क्षणी' इ. काव्यसंग्रह. 'आई ! ती माझी आई' हा कथासंग्रह. 'महदंबेचे धवळे' ही कादंबरी. 'अभंगसागरातील दीपस्तंभ', 'गाणारे देवघर', 'चित्रांगण', 'समर्थ रामदासांची करुणाष्टके', 'साहित्यसंवाद', 'ज्ञानियांचा राजा', 'ज्ञानेश्वरीचे अंतरंग', 'भगवान गौतम बुद्ध' आदी साहित्य संपदा.

वारकरी साहित्य परिषदेतर्फे २०१३ मध्ये मरणोत्तर पुरस्कार दिला गेला. डॉ. सुहासिनी इर्लेकर यांच्या नावे महाराष्ट्र साहित्य परिषदेतर्फे व बीड नाट्य परिषदेतर्फे पुरस्कार देण्यात येतात.

प्रस्तुत कविता 'आल्या जुळून तारा' संग्रहातून घेतली असून, कवितेतून निसर्ग-प्रतिमांच्या माध्यमातून विरहजाणीव अतिशय संयत स्वरूपात मांडलेली आहे. महाराष्ट्रातल्या स्त्रीगीतांतील सूचकता आणि मार्दव त्यांच्या या गझलेत जाणवते.

आल्या जुळून तारा गेल्या झरून धारा
पाण्यातल्या नभाचा पाण्यावरी पहारा

राने तरारलेली, शेते शहारलेली
क्षितिजास मोरपंखी घनदाट हुंगणारा

६. समाधान

-फ. म. शहाजिंदे

Sawarkar Mahavidyalaya, B.S.P.S. Ambajogai, Beed

प्रा. फकिरपाशा महेबूब शहाजिंदे (३ मे. १९४६)

जन्म - सास्तूर, उस्मानाबाद जिल्हा येथे. महाराष्ट्रातील एक नामवंत कवी. त्यांच्या कविता नव्या वाटा शोधणाऱ्या व नवीन वाटा प्रस्थापित करणाऱ्या आहेत. प्रस्थापित व्यवस्थेच्या विरोधात विद्रोही जाणिवा त्यांच्या कवितेतून प्रकटतात; पण हा विद्रोह आक्रस्ताळी रूप न घेता, तो या व्यवस्थेला आत्मसामर्थ्याने व आत्मविश्वासाने आव्हान करणारा आहे.

'आदम', 'ग्वाही', 'झोंबणी', 'निधर्मी', 'शेतकरी' आदी काव्यसंग्रह. 'मी - तू' ही पत्रात्मक कादंबरी : 'इत्यर्थ', 'अनुभव', 'पुरचुंडी', 'प्रत्यय', 'वाकळ', 'शब्दबिंब', 'सारांश', 'मुस्लिम मराठी साहित्य : प्रेरणा आणि स्वरूप' इ. महत्त्वपूर्ण ग्रंथसंपदा.

'कवी केशवसुत पुरस्कार', 'हमीद दलवाई पुरस्कार', 'तुका म्हणे साहित्य पुरस्कार', 'महाराष्ट्र राज्य पुरस्कार' अशा विविध पुरस्कारांनी सन्मानित.

प्रस्तुत कविता 'आदम' संग्रहातून घेतली असून, कवितेत बहुजनांची, शेतकऱ्यांची पोरं राजकारणात गेली, तरीही लोकशाही काही बळकट झाली नाही. फक्त शेतकऱ्यांची पोरं उच्च पदांवर गेली, हाच तेवढा समाधानाचा भाग असल्याचे विशद केले आहे.

हिंदुस्थानातील शेतकरी कुटुंबांत
दोन मुले जन्माला आली
ही मुले शेती न करता शाळेत गेली
शिकत शिकतच शेतीवर न बोलता
राजकारणावर बोलू लागली

Scanned with OKEN Scanner

७. जीवनाचा शोध घेताना

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S.
Ambajogai

-वाहरू सोनवणे

वाहरू फुलसिंग सोनवणे (६ ऑगस्ट १९५०)

जन्म - श्रीखेड, ता. शहादा, जि. नंदूरबार येथे. शिक्षण बी.ए. पर्यंत. समाजकार्याची विशेष आवड. सामाजिक, सांस्कृतिक व महत्त्वपूर्ण घडामोडींवर वृत्तपत्रांतून लेखन. आदिवासींचा विद्रोही आवाज. आदिवासी समाजाचं वर्षानुवर्षे शोषण झालं. अशा शोषित, वंचित व व्यवस्थेच्या खोल गाळात रुतलेल्या समाजाचं वास्तव त्यांनी शब्दांतून मांडलं. आदिवासींना आत्मसन्मान मिळावा, यासाठी वेगवेगळी आंदोलने करणारा हा जनमानसातला कवी.

'गोधड', 'रोडाली' हे कवितासंग्रह. 'पहाड हिलने लगा' हा रमणिका फाउंडेशन, दिल्लीतर्फे 'गोधड' या कवितासंग्रहाचा हिंदी अनुवाद २००८ मध्ये प्रकाशित.

'कुसुमाग्रज पुरस्कार', 'यशवंतराव चव्हाण पुरस्कार', 'आदिवासी भूषण पुरस्कार', 'आद्य क्रांतिकारक राघोजी भांगरे पुरस्कार' अशा विविध पुरस्कारांनी सन्मानित.

प्रस्तुत कविता 'रोडाली' संग्रहातून घेतली असून, कवितेत निसर्गातील समानता हे सूत्र अर्थातच निसर्ग संस्कृती आदिवासींच्या दृष्टीने गुलशन बहार असल्याचे विशद केले आहे.

जीवनाचा शोध घेताना
त्याने एका झोपडीसमोर बसलेल्या
एका आदिवासीला प्रश्न केला-
"या जंगलात तुम्ही कसे जगता ?"
आदिवासी हसला आणि काहीच बोलला नाही.
तेव्हा तो

Scanned with OKEN Scanner

८. शिकवण

- नारायण कुलकर्णी कवठेकर

Sawarkar Mahavidyalaya, Beed
B.S.P.S.
Ambajogai

नारायण कुलकर्णी कवठेकर (३० सप्टेंबर १९५१)

विदर्भातील एक आघाडीचे कवी. कवितेशिवाय संपादन, समीक्षा व ललित लेखन या क्षेत्रातही महत्त्वपूर्ण योगदान, विदर्भातील प्रसिद्ध अशा 'युगवाणी' नियतकालिकाचे संपादक म्हणून दीर्घकाळ काम. त्यांच्या कवितेचे हिंदी, इंग्रजी, गुजराती, राजस्थानी, उर्दू, तमिळी आदी भाषांत अनुवाद झाले आहेत.

'हे माझ्या गवताच्या पात्या' व 'मागील पानावरून सुरू' हे दोन कवितासंग्रह; 'ऱ्हस्व आणि दीर्घ' हा ललित लेखसंग्रह. वाशीम येथे भरलेल्या ६१ व्या विदर्भ साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष. महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा पुरस्कार, 'बहिणाबाई प्रतिष्ठानचा पुरस्कार', 'परिवर्तन पुरस्कार' अशा विविध पुरस्कारांनी सन्मानित.

प्रस्तुत कवितेत एक बाप आपल्या मुलीवर नियत असणारे पारंपरिक संस्कार करण्यापेक्षा तिला वेगळी शिकवण देण्याचा विचार करतो. ही कविता 'हे माझ्या गवताच्या पात्या' या संग्रहातून घेतली आहे. 'अ', 'ब', 'ब्र' असा प्रगतीचा भाषिक स्वर -पर्यायाने स्त्रीच्या प्रगतीचा स्वर या कवितेत आळवलेला आहे.

मेघना, माझी मुलगी,
चार महिन्यांची आहे,
काही दिवसांपूर्वी ती अ, ई, ओ, ऊ असे
स्वर काढीत असे.
आता ती प्रयासाने ओठ गोळा करून
बऽ, बूऽऽ असे आवाज काढते.
तिची इच्छा नसतानाही
तिला पाणी पाजताना
गळ्र् अळर्् असे ध्वनी तिच्या

Scanned with OKEN Scanner

१. कळा सोसताना

S. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

-जगदीश कदम

प्रा. डॉ. जगदीश माधवराव कदम (१७ जून १९५३)

जन्म - रुई धानोरा, ता. हदगाव, जि. नांदेड येथे. यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, नांदेड येथून मराठी विभागप्रमुख पदावरून सेवानिवृत्त. विविध शासकीय समित्यांवर सदस्य म्हणून नेमणूक. मराठी साहित्यातील दमदार कवी व लेखक.

'रास आणि गोंडर', 'झाडमाती', 'नामदेव शेतकरी', 'गाव हाकेच्या अंतरावर' इ. कवितासंग्रह; 'मुडदे', 'आखर', 'मुक्कामाला फुटले पाय' आदी कथासंग्रह; 'बुडत्याचे पाय खोलात' हे नाटक. 'गाडा' ही कादंबरी, 'महात्मा जोतिबा फुले' हा चरित्रात्मक ग्रंथ; तर 'साहित्य : आकलन आणि आस्वाद' हा समीक्षणात्मक ग्रंथ.

'विशाखा काव्य पुरस्कार', 'रोहमारे ग्रामीण साहित्य पुरस्कार', 'अण्णा भाऊ साठे साहित्य पुरस्कार', 'ना. धों. महानोर पुरस्कार', 'नरहर कुरुंदकर पुरस्कार' अशा विविध पुरस्कारांनी सन्मानित.

प्रस्तुत कविता 'रास आणि गोंडर' या काव्यसंग्रहातून घेतलेली असून, त्यात निर्मितीचा आनंद वेदनामय असला तरी नितळ आणि चिररुचिर असतो, हा अनुभव व्यक्त केला आहे.

सबागती भुरी गाय
मेटं मोडून बसते
दोन जीवाच्या मायचा
जीव कासावीस होते

तगमग तगमग
काही सुचंना कळंना
खुरामंधी बळ सारं
जरा कळंही सोसंना

Scanned with OKEN Scanne

१०. जीवाचा आटापिटा

- लोकनाथ यशवंत

Sawarkar Mahavidyalaya, Beed B.S P.S. Ambajogai

लोकनाथ यशवंत रायपुरे (१३ मार्च १९५६)

जन्म - चंद्रपूर येथे व सध्या नागपूरला स्थायिक. दलित विश्वाचा नवा पैलू प्रकट करणारे व आंबेडकरवादी विचारांची प्रेरणा असणारे मराठी भाषेतील महत्त्वपूर्ण कवी व लेखक. अल्पाक्षरी; पण दीर्घशयी अशा स्वरूपाची कविता. 'माणूस' हाच त्यांच्या कवितेचा केंद्रबिंदू. ठाऊक नसलेल्या समाजघटकाची स्पंदनेही त्यांच्या साहित्यात टिपलेली आहेत.

'आता होऊन जाऊ द्या!', 'आणि शेवटी काय झाले', 'पुन्हा चाल करूया....!' 'बाकी सर्व ठीक आहे' हे प्रसिद्ध काव्यसंग्रह.

'पद्मश्री दया पवार पुरस्कार', 'दमाणी पुरस्कार', 'महाराष्ट्र शासनाचा पुरस्कार', 'अस्मितादर्श वाङ्मय पुरस्कार', 'संजीवनी खोजे स्मृती काव्य पुरस्कार' अशा विविध पुरस्कारांनी सन्मानित.

प्रस्तुत कविता '...बाकी सर्व ठीक आहे' या संग्रहातून घेतली असून. कवितेतून काही माणसांच्या डोक्यात जात व धर्माचा किडा वळवळत असतो. त्यासाठीच त्यांच्या जिवाचा आटापिटा चालू असतो. तो व्यक्त करतानाच कलावंताच्या प्राधान्यक्रमात 'मानवता धर्म' सर्वोपरी असल्याचे सांगितले आहे.

माझे आडनाव माहीत नसल्याने
तो खूप अस्वस्थ झाला
एनकेन प्रकारे त्याने मामाचे नाव विचारले
त्यावरूनही तो समजू शकला नाही.
नंतर त्याने वस्ती विचारली
तिथेही त्याला बोध झाला नाही

Scanned with OKEN Scanner

११. बाप म्हणायचा

-इंद्रजित भालेराव

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S.
Ambajogai

इंद्रजित नारायणराव भालेराव (५ जानेवारी १९६२)

जन्म - हिंगोली जिल्ह्यातील रिधोरा येथे. ज्ञानोपासक महाविद्यालय, परभणी येथे मराठी विभागप्रमुख म्हणून सेवानिवृत्त. ग्रामीण कवी म्हणून इंद्रजित भालेराव यांचे नाव मराठी साहित्याच्या क्षेत्रात प्रसिद्ध आहे. त्यांची ग्रामीण शब्दकळा आशयाला समृद्ध रूप प्राप्त करून देते.

'पीकपाणी', 'आम्ही काबाडाचे धनी', 'उगवले नारायण', 'कुळंबिणीची कहाणी', 'गाऊ जिजाऊस आम्ही', 'गावाकडं चल माझ्या दोस्ता', 'टाहो', 'दूर राहिला गाव', 'नाद', 'पेरा', 'भूमीचे मार्दव', 'मुलूख माझा' आदी काव्यसंग्रह; 'भिंगुळवाणा' ही कादंबरी; 'लळा', 'गायी घरा आल्या', 'घरीदारी', 'तिफणसाज' हे ललित लेखसंग्रह. इ. साहित्यसंपदा प्रकाशित.

प्रस्तुत कविता 'पेरा' या कवितासंग्रहातून घेतलेली असून, कवितेत शेतकरी - बापाच्या विशाल मनाचे दर्शन घडते. प्राणिमात्राविषयी कळवळा व मुलावर करण्यात येणारे नीतिसंस्कार हा महत्त्वपूर्ण भाग येथे चित्रित झाला आहे.

बाप म्हणायचा काढलेली नखं
दारात कधीच नयेत टाकू
दाणे समजून खातात चिमण्या
आणि मरतात आतडे फाटू फाटू

सुगी संपल्यावर बाप
मंदिरात नेऊन कणसं बांधायचा
वावरातून उडवलेल्या चिमण्यांसाठी
पाण्याचं मडकं बांधून पुण्य सांधायचा

Scanned with OKEN Scanner

१२. युद्ध

-नीरजा

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S.
Ambajogai

नीरजा (२३ ऑक्टोबर १९६०)

महाविद्यालयीन काळातच कविता लेखनाला सुरुवात. मुंबई येथे भरलेल्या ६० व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनातील नवोदित कवींच्या व्यासपीठावर त्यांनी 'सावित्री' ही कविता सादर केली व त्यास प्रचंड दाद मिळाली. 'सकाळ सप्तरंग'मधील 'मी कात टाकली' हे लोकप्रिय सदर नीरजा यांनी लिहिले. त्यांच्या लेखनातून प्रामुख्याने आधुनिक जीवनजाणिवा व्यक्त होताना दिसतात. पुणे येथे भरलेल्या चौथ्या सम्यक् साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षा.

'वेणा', 'निरर्थकाचे पक्षी', 'नीरन्वय', 'स्त्रीगणेशा' आदी काव्यसंग्रह. 'ओल हरविलेली माती', 'जे दर्पणी बिंबले', 'पावसात सूर्य शोधणारी माणसं' इ. कथासंग्रह. 'चिंतनशलाका', 'बदलत्या चौकटी' इ. ललित लेखसंग्रह प्रकाशित.

'इंदिरा संत पुरस्कार', 'केशवसुत पुरस्कार', 'पु. भा. भावे पुरस्कार', 'ताराबाई शिंदे पुरस्कार', 'महाराष्ट्र फाउंडेशनचा पुरस्कार', 'दिवाकर कृष्ण पुरस्कार' आदी पुरस्कारांनी सन्मानित.

प्रस्तुत कविता 'निरर्थकाचे पक्षी' या संग्रहातून घेतली असून, कवितेत राष्ट्रीय एकात्मतेचा आवाज 'युद्ध'प्रसंगी बुलंद होतो; परंतु समाजव्यवस्थेतील दंगलीच्या वेळी ही एकात्मतेची साखळी विखुरली जाते. हे समाजाचं वास्तवचित्रं रेखाटलेले आहे.

दूर शहरात
पेटलेली दंगल
आणि सीमेवर धडाडणाऱ्या
तोफांचे आवाज.

आम्हाला अचानक आठवण येते

Scanned with OKEN Scanner

१. ज्ञात-अज्ञात अहिल्याबाई होळकर

-विनया खडपेकर

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

विनया खडपेकर (२७ मार्च १९४८)

जन्म अहमदनगर येथे झाला. त्यांचे वडील महाराष्ट्र स्टेट को-ऑपरेटिव्ह बँकेत मोठे अधिकारी होते. सतत वडिलांची बदली होत असल्याने त्यांचे शिक्षण एका ठिकाणी झाले नाही. १९७२ मध्ये त्यांनी मुंबई विद्यापीठातून एम. एम. (मराठी)ची पदवी मिळविली. 'दलित साहित्याविषयी थोडेसे' या शीर्षकाचा त्यांचा पहिला लेख १९७७ मध्ये वसंत मासिकात प्रकाशित झाला. विविध प्रकारचे स्फुट लेखन आणि कथालेखन केले. दूरदर्शन व आकाशवाणीवरील चर्चेत सहभाग नोंदविला. १९८४ मध्ये महिला दिनाच्या औचित्यप्रसंगी 'स्त्री उवाच' या वार्षिक अंकाचे संपादन त्यांनी केले. जातीय प्रश्नांवरील 'भिंती' नावाची लघुकादंबरी, 'स्त्रीस्वातंत्र्यवादिनी : विसाव्या शतकातले परिवर्तन' हे सामाजिक इतिहासपर लेखन; 'प्रतिसाद' कथासंग्रह; मूळ लेखक मनोहर माळगावकर यांच्या 'सूत्रचालक' या कादंबरीचा अनुवाद, मूळ लेखक सुरेश आपटे यांच्या 'एक होती बाय' या कादंबरीचा अनुवाद त्यांनी केला आहे. 'ज्ञात-अज्ञात अहिल्याबाई होळकर' हे त्यांचे अत्यंत गाजलेले पुस्तक. त्यांना विविध पुरस्कार मिळाले आहेत.

प्रस्तुत संपादित अंश त्यांच्या 'ज्ञात-अज्ञात अहिल्याबाई होळकर' या ग्रंथातून घेतलेला असून, त्यात अहिल्याबाई होळकरांची उत्तम कार्यशैली यावर प्रकाश टाकलेला आहे. जनहितरक्षणाच्या दृष्टिकोनातून सांभाळलेला राजव्यवहार यातून दिसून येतो. हा त्यांच्या कार्याचा मूलाधार होता.

होळकरांच्या राज्यांतर्गत अहिल्याबाईंचा होळकरशाहीच्या मुलकी कारभारावर पूर्णपणे अंमल होता. त्यांच्या देवाधर्माच्या आणि जनहिताच्या कार्याला मात्र राज्याची सीमा नव्हती. ते भरतखंडाच्या चारी दिशांना पसरत होते.

सकाळचे पोथी वाचन संपले, की अहिल्याबाई मंदिरातून बाहेर

Scanned with OKEN Scanner

२. खोप

-रा.रं. बोराडे

Swatantryaveer Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

रावसाहेब रंगराव बोराडे (२५ डिसेंबर १९४०)

रा.रं. बोराडे यांचा जन्म लातूर जिल्हा आणि तालुक्यातील काटगाव या गावी डिसेंबर १९४० मध्ये झाला. चौथीपर्यंतचे शिक्षण खाजगी शिक्षकाच्या मार्गदर्शनाखाली झाले. बार्शीच्या सुलाखे हायस्कूलमध्ये त्यांचे १० वीपर्यंतचे शिक्षण झाले. सोलापुरातील दयानंद महाविद्यालयात त्यांनी पदवीपर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केले. तत्कालीन मराठवाडा विद्यापीठातून त्यांनी एम.ए.पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केले.

१९६३ साली मराठवाडा शिक्षण प्रसारक मंडळ संचलित वैजापूर येथील विनायकराव पाटील महाविद्यालयात ते प्राध्यापक म्हणून रुजू झाले. पुढे कॉलेजचे प्राचार्य आणि २००० साली त्यांनी श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी येथून स्वेच्छानिवृत्ती घेतली.

ते मराठीतील कथाकार व कादंबरीकार म्हणून सर्वश्रुत आहेत. रा.रं. बोराडे हे दहावीत असताना. १९५७ साली दैनिक 'सकाळ'च्या कथा स्पर्धेसाठी वसुली नावाची कथा पाठविली. या कथेला प्रथम क्रमांकाचे पारितोषिक प्राप्त झाले. नंतर १९६२ साली त्यांचा 'पेरणी' हा कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला. नंतर "ताळमेळ, मळणी, वाळवण, राखण, गोंधळ, माळरान, बोळवण, वरात, फजितगाडा, खोळंबा, बुरूज, नाती-गोती, हेलकावे, कणसं आणि कडबा" हे कथासंग्रह प्रसिद्ध होत गेले, तर त्यांची 'पाचोळा' ही कादंबरी विशेष गाजली. पाचोळा पाठोपाठ "सावट, आमदार सौभाग्यवती, चारापाणी, महानगाव, शिका तुम्ही हो शिका, रहाटपाळणा, इथं होत एक गाव, मरणदारी, नामदार श्रीमती, राजसा, रिक्त अतिरिक्त, वळणाचं पाणी" अशा कादंबऱ्या प्रकाशित होत राहिल्या. त्यांनी काही नाट्यलेखन व समीक्षा लिहिली असली तरी त्यांची प्रतिमा ही कथाकार व कादंबरीकाराचीच आहे. त्यांची अनेक पुस्तकांचा वेगवेगळ्या विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमात समावेश करण्यात आला आहे. तसेच त्यांच्या साहित्यावर अनेक विद्यार्थ्यांनी पीएच. डी. केली आहे.

रात्र ओसरली. दिशा उजळल्या. पूर ओसरत जावा त्याप्रमाणं लक्ष्मणच्या

Scanned with OKEN Scanner

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S.
Ambajogai

३. बिनदरदी

- भीमराव वाघचौरे

भीमराव वाघचौरे (७ डिसेंबर १९४८)

जन्म: गोळवाडी, ता. वैजापूर जि. औरंगाबाद. सध्या वैजापूर येथे वास्तव्य. शिक्षण - एम.ए., पीएच्.डी. कथा, कादंबरी व समीक्षा आदी मराठी साहित्यातील प्रांत त्यांनी यशस्वीपणे हाताळलेले आहेत. वास्तव ग्रामीण जीवनानुभव समृद्धपणे त्यांच्या साहित्यातून अभिव्यक्त झाले आहेत. त्यांच्या साहित्याचा संशोधनात्मक अभ्यास करून दोन विद्यार्थ्यांनी एम.फिल., तर एका विद्यार्थ्याने पीएच्. डी. पदवी प्राप्त केली आहे.

'मरणावळ', 'मूठमाती' हे कथासंग्रह; 'रानखळगी', 'पाणघळी', 'गराडा', 'अंगारकूस', 'नवं काटवन', 'पिंडीवरचे विंचू', 'किंजाळ काटे' आदी कादंबऱ्या; तर 'रा. रं. बोराडे यांचे साहित्य : स्वरूप आणि आस्वाद' हा समीक्षात्मक ग्रंथ प्रकाशित.

'नरहर कुरुंदकर पुरस्कार', 'ग. ल. ठोकळ पुरस्कार', 'तुका म्हणे पुरस्कार', 'रोहमारे पुरस्कार', 'उद्धव शेळके पुरस्कार', 'ना. सी. फडके पुरस्कार', 'लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे पुरस्कार' अशा विविध पुरस्कारांनी सन्मानित. धारकल्याण, जि. जालना येथे संपन्न झालेल्या पहिल्या भूमिजनसाहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष.

प्रस्तुत कथा ही 'मूठमाती' कथासंग्रहातून घेतलेली आहे. या ग्रामीण कथेतून चुकीच्या उपचारामुळे बैलाची झालेली वाईट अवस्था, जनावरांच्या सरकारी दवाखान्यातील डॉक्टरांची विकृत प्रवृत्ती; त्यातून बैलाचा मृत्यू व तात्याबाला आलेला वाईट अनुभव वास्तव पातळीवर रेखाटलेला आहे.

पहाटगारव्यानं की आणखी कशानं; पण एकाएकी तात्याला जाग आली. तशी एकाला एक जोडलेली आंगावरची घोंगडी, गोधडी डोक्या-पायापवतर दाबीत पडल्याजागी त्यानं कूस बदलली. तसं आंगाखालच्या कुरकुरत्या बाजंच्या आवाजानं कोपीच्या दारांतून आंगाचं मुटकुळं करून पडले चिभ्या कुत्रं पडल्याजागीच गुरगुरलं, टवकारलं आन् पुना गपगार

Scanned with OKEN Scanner

४. क्लोरोफिल

- रेखा बैजल

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S.
Ambajogai

रेखा शिवकुमार बैजल (६ जुलै १९५२)

सध्या जालना येथे वास्तव्य. अतिशय प्रतिकूल परिस्थितीतून एम.ए. पर्यंत शिक्षण. बी.ए. द्वितीय वर्गात असतानाच कथालेखन व निबंधलेखनाला सुरुवात. १९८० नंतरच्या महत्त्वपूर्ण स्त्रीलेखिका. विशेषत: विज्ञानाचा अभ्यास करून उत्कृष्ट विज्ञानकथा लिहिणाऱ्या स्त्रीकथा लेखिका.

'मानस', 'अशब्द', 'आदिम', 'स्वप्नस्थ', 'तपस्या', 'दुष्काळ', 'निसटते किनारे', 'पक्षी जाय दिगंतरा', 'शिवार', 'स्पंदन', 'ज्ञातापलीकडे' हे कथासंग्रह. 'अंतरिक्षातील शेजारी', 'किडनॅपिंग', 'क्लोन', 'विज्ञान कथा' हे विज्ञानकथासंग्रह. 'अग्निपुष्प', 'देवव्रत', 'अज्ञेय', 'जलपर्व', 'तृप्ता', 'प्रलयंकार आणि युगावर्त', 'प्रकाशाची फुले' इ. कादंबरी लेखन. 'काटा रुते कुणाला?' ही चित्रपटकथा. 'आकाशओढ', 'भिंत काचेची' इत्यादी नाटके. 'प्रकाश शलाका' व 'नक्षत्र' आदी ललित गद्य. 'स्वत:हून उगवताना' हा कवितासंग्रह तर 'मम्मी रोबो' ही एकांकिका इ. साहित्यसंपदा प्रसिद्ध. 'बा. सी. मर्ढेकर पुरस्कार', 'नरहर कुरुंदकर पुरस्कार', 'कै. दि. बा. मोकाशी पुरस्कार', 'अनंत काणेकर पुरस्कार', 'कुसुमताई चव्हाण पुरस्कार', 'डॉ. अ. वा. वर्टी पुरस्कार', 'महाराष्ट्र शासनाचा पुरस्कार' अशा विविध पुरस्कारांनी सन्मानित.

प्रस्तुत कथा 'विज्ञान कथा' संग्रहातून घेतलेली असून या कथेत संशोधन-ध्येयासाठी झोकून देणारा संशोधक व त्यांचे पर्यावरणवादी विचार प्रत्ययाला येतात.

त्या दिवशी मी श्रीवास्तवांच्या घरी गेलो, तो श्रीवास्तव कधी नव्हे ते प्रयोगशाळेच्या बाहेर अस्वस्थपणे येरझाऱ्या घालीत होते. त्यांच्या एकंदर अस्वस्थ हालचाली व चेहऱ्यावरून ते कोणत्यातरी प्रश्नावर चिंतित आहेत हे लक्षात येत होतं.

मी पुढे येऊन त्यांना हाक मारेपर्यंत त्यांना माझी चाहूलही लागली

Scanned with OKEN Scanner

५. निश्चल डोंगरगाव, प्रेमळ माणसं

- बा. भो. शास्त्री

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

बा. भो. शास्त्री (१० जानेवारी १९५२)

जन्म: मांजरगाव, ता. बदनापूर जि. जालना येथे. महानुभाव व वारकरी संप्रदायाचे अभ्यासक व उपासक. ज्येष्ठ कवी, लेखक, कीर्तन व प्रवचनकार आणि उत्तम वक्ते म्हणूनही परिचित. कथा, कविता, कादंबरी, वैचारिक, आत्मचरित्र अशा विविध वाङ्मय प्रकारांत लेखन. ३० पेक्षा अधिक ग्रंथ प्रकाशित. 'चिंतनी'चे जनक म्हणूनही ख्याती. महानुभाव साहित्य व तत्त्वज्ञान जनसामान्यांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी विशेष प्रयत्न. 'झोळी' कवितासंग्रह, 'मार्गस्थ : भाग १ व २' हे आत्मचरित्र, तर 'झांजर' ही कादंबरी. मराठी सारस्वतांच्या दरबारात 'मार्गस्थ'च्या रूपाने प्रथमतःच महानुभावीय आत्मचरित्र आलेले आहे. महानुभावीय तत्त्वविचार त्यांच्या लेखनातून आविष्कृत होतात. आपल्या साहित्याला त्यांनी पंथीय चौकटीत न अडकू देता, अतिशय परखड वस्तुनिष्ठपणे विचार मांडले आहेत.

'झांजर' या कादंबरीस महाराष्ट्र शासनाचा पुरस्कार प्राप्त. त्याशिवाय 'भूमिजन' जीवन गौरव पुरस्कारासह अनेक पुरस्कारांनी सन्मानित. प्रस्तुत उतारा हा 'मार्गस्थ' : भाग-१ मधून घेतला असून अनाथाला आधार देणाऱ्या प्रेमळ माणसांचं चित्रण केलेलं आहे.

डोंगरावर चढून मी सगळा गाव डोळे भरून पाहू लागलो. तेच हेमाडपंती शंकराचं देऊळ, गावाचं रक्षण करणारा तोच दक्षिणमुखी मारुती, पश्चिमेकडून वळसा घेऊन पूर्वेकडे वाहत जाणारी माझी लाडकी दुधना नदी आणि जुन्या पद्धतीची तीच घरं आणि माझ्यावर भरपूर माया करणारी तीच माझी माणसंही.... गावाच्या बाह्य रूपात काही बदल जरूर झाला असेल; पण पूर्वीचं प्रेम, जिव्हाळा, वात्सल्य, मैत्र यांत काही एक बदल मला आजही जाणवत नाही. डोळ्यांतून नकळत माझ्या दुधनेचं शुद्ध पाणी तरळलं आणि डोळे जणू स्वच्छ होऊन माझं बालपण

Scanned with OKEN Scanner

६. लॉरी बेकर

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed
B.S.P.S. Ambajogai

- अतुल देऊळगावकर

अतुल चंद्रकांत देऊळगावकर (१८ ऑक्टोबर १९६१)

जन्म - कर्नाटकातील धारवाड येथे. सध्या लातूर येथे स्थायिक. पर्यावरण हा सध्याच्या अर्थकारणाचा मूळ पाया आहे, अशी भूमिका घेऊन लिखाण करणारे एक सुप्रसिद्ध विचारवंत. साहित्यातूनही पर्यावरण व्यक्त व्हावे अशी मनोभूमिका असलेले पर्यावरणप्रेमी पर्यावरणतज्ज्ञ. अनेक जागतिक परिषदांमधून सहभाग.

'डळमळले भूमंडळ', 'लॉरी बेकर', 'स्वामिनाथन - भूकमुक्तीचा ध्यास', 'बखर पर्यावरणाची आणि 'विवेकी पर्यावरणवाद्याची', 'विश्वाचे आर्त' इ. साहित्यसंपदा.

'महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा पुरस्कार', 'पां. वा. गाडगीळ पुरस्कार,' 'महाराष्ट्र शासनाचा पुरस्कार', 'जांभेकर पुरस्कार', 'वसुंधरा पुरस्कार' अशा विविध पुरस्कारांनी सन्मानित. प्रस्तुत लेख 'विवेकियांची संगती' या ग्रंथातील 'लॉरी बेकर' या लेखाचा संपादित अंश असून, त्यात वैज्ञानिक समतोल राखण्यासाठीचे स्वच्छतेचे महत्त्व विशद केले आहे.

बेकर म्हणजे अमर्याद खुलेपणा ! आयुष्य येईल तसं स्वीकारत जाऊन त्याला आकार देत गेले. आपण कल्पनाही करू शकत नाही, असे अतिशय मनस्वी आयुष्य लॉरी बेकर प्रत्येक टप्प्यावर निवडत गेले. इंग्लंडच्या बर्मिंगहॅम शहरात वास्तुविशारद ही पदवी लॉरी बेकर यांनी १९३७ मध्ये घेतली. त्या वर्षी फ्रँक लॉईड राइट यांची कॉफमन हाऊस (फॉलिंग वॉटर) ही वास्तू जगाचे लक्ष वेधून घेत होती. वॉल्टर ग्रोपियस यांनी पडदेवजा भिंतीसाठी काचेच्या वापराचा आरंभ केला होता. १९४२ मध्ये 'फ्रेंड्स ॲम्ब्युलन्स युनिट'च्या पथकासोबत बेकर चीनकडे निघाले. त्यावेळी दुसरे महायुद्ध पेटले होते. युद्धसमाप्तीनंतर प्रचंड प्रमाणावर बांधकामे होणार होती. वास्तुविशारद व अभियंत्यांचा तुटवडा भासेल एवढी कामे निघण्याची चिन्हे स्पष्ट दिसत होती. इंग्लंडकडे जाण्याकरिता

Scanned with OKEN Scanner

Sawarkar Mahavidyalaya, B.S.P.S. Ambajogai, Beed.

ज्ञानेशांची अभंगवाणी :-

संत नामदेवांनी मात्र ज्ञानोबांना वारकरी संत मांदियाळीच्या केंद्रवर्ती मानले. संत नामदेवांच्या व इतर नामदेवकालीन संतांच्या सहवासात आल्यावर व तीर्थयात्रेत भ्रमंती करताना ज्ञानोबांनीही आपल्या वारकरी भक्त मंडळीसाठी अभंगवाणी रचली. ज्ञानेशांची अभंगवाणी ही कीर्तन-प्रवचन-हरिपाठ आदींसाठी रचली गेली. बहुतेक अभंग हे वारकरी सांप्रदायिकांसाठी भक्तिपर व निवृत्तीपर असे लिहिलेले असून, आपली जीवनदृष्टी, भक्ती, बोध, सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचावा याच हेतूने ज्ञानोबांनी अभंग रचना केलेली आहे. बरेचसे अभंग कृष्णलीलांचे तसेच हरीच्या सगुण-निर्गुणरूपाचे वर्णन करतात. रूप पाहता लोचनी । सुख झाले हो साजणी । तो हा विठ्ठल बरवा । तो हा माधव बरवा ।। हा अभंग तर कलात्मक सौंदर्याचे उत्तम उदाहरण आहे. सर्व सुखाचे आगरू । बापरखुमादेविवरू ।। पंढरीचा विठोबा आणि रखुमाईचे दर्शन म्हणजे सर्व सुखाचे आगर. भांडार. निवृत्ती-प्रवृत्ती तसेच सगुण-निर्गुण शिवाय द्वैत-अद्वैत यातच संतांचे काव्य गुंफलेले आहे. संत ज्ञानदेवही त्याला अपवाद नाहीत. संत ज्ञानोबांची उपलब्ध असलेली अभंगांची संख्या सुमारे ७६५ आहे. अभ्यासक्रमात संत ज्ञानोबांच्या चार निवडक अभंगांचा समावेश केला आहे.

पहिल्याच अभंगात ज्ञानोबांनी माणसात देव असून दगडात देव शोधणाऱ्यांना सावध केलेले आहे. निर्जिवा दगडांची काय करिसि सेवा । तो तुज निर्दैवा देईल काय ।। सगुणापेक्षा निर्गुण भक्तीनेच देव पावतो आणि तो रंजल्यागांजल्या माणसांतच वास करतो. सेवाभाव हीच देवप्राप्तीची पायवाट असते. दगड हा निर्जीव, निष्प्राण, जड. तो काय जिवंत माणसांचं दु:ख, पीडा दूर करणार? जे लोक मानवसेवा करतात तेच देवरूप असतात. तीर्थाटनाचा खर्च हा व्यर्थ असून ज्या विठ्ठलाच्या चरणी अष्टोत्तरशे तीर्थे सामावलेली आहेत तो विठ्ठलच माणसाच्या देहरूपी देवळात राहतो. तोच हृदयातील आत्माराम असतो. देह देवळी असतां जासी आना तीर्था । मुकलासि आतां म्हणे ज्ञानदेवो ।। तात्पर्य, कबीराचा एक दोहा आहे. जत्रा में पथरा बिठाया । तीरथ बनाया पानी । दुनिया भई दिवानी । पैसे की धुलधानी ।। संत ज्ञानदेवांनाही हेच लोकांना सांगायचे आहे की, देव हा तुमच्या अंत:करणात आहे, त्याला ओळखा. माणसांची सेवा करा. देऊळ, व्रतवैकल्ये, पूजाअर्चा, दगडांची देव म्हणून स्थापना करणे, तीर्थाटनातून पुण्य प्राप्त करणे, देवाचा दगडा-तीर्थात शोध घेणे व्यर्थ आहे. भक्तिमार्गाने व निर्गुणोपासनेनेच देवाची प्राप्ती माणसाला होऊ शकते. भक्तीने मुक्तीही मिळू शकते.

नामदेवाने संतांच्या भक्तिपंथाच्या मंदिराचे आवार तयार केले. भागवत धर्माची स्थापना मूर्तरूपात नामदेवाने तेराव्या शतकातच केली. नामदेव कीर्तनाचेही आद्यप्रवर्तक होते. ज्ञानदेवांच्या सहकार्याने नामदेवांनी संतांचा आणि भगवद्भक्तांचा वारकरी संप्रदाय निर्माण केला. एकेश्वर विठ्ठलाला भक्ती देवता म्हणून भक्तिपंथाने मान्य केले. ज्ञानेश्वर-नामदेवाचा कालखंड हा यादव राज्याचा-भक्ती पंथाच्या वैभवाचा कालखंड होता. नामदेव आणि ज्ञानदेवांचे संबंध सौख्याचे होते. नामदेवांनी ज्ञानेश्वरीला भक्तिमार्गाचे तत्वज्ञान मानले. ज्ञानदेव माझे सौख्यसरोवर, ज्ञानदेवाविण व्याकुळ हे प्राण, ज्ञानदेवा भेटी व्हावा, ज्ञानदेव पाहावे डोळा, ज्ञानाचा सागर, ज्ञानराज माझी योग्याची माऊली, सखा माझा ज्ञानेश्वर या नामदेवांच्या वचनातून त्यांची ज्ञानदेवांवरील श्रद्धाच प्रकट होते. नामा म्हणे ग्रंथ श्रेष्ठ ज्ञानदेवी । एक तरी ओवी अनुभवावी ।। या शब्दांत ज्ञानेश्वरीचा नामदेवांनी गौरव केला. नामदेवांनीही भक्तिसंप्रदायासाठी काव्यरचना केली. संतांची चरित्रे कीर्तनांतून लोकांसमोर मांडली. कीर्तनाची परंपरा निर्माण करून, भागवत धर्माची पताका भारतभर फडकविली. देशीय कीर्तन शैलीचे प्रगत उदाहरण म्हणून नामदेवांच्या कीर्तनांकडे पाहावे लागते. सर्वधर्मसमभाव आणि सांप्रदायिक सद्भावाचे उद्गाते म्हणून नामदेवांचा विचार करावा लागतो.

नामयाची वाणी, अमृताची खाणी :-

'शतकोटी तुझे करीन अभंग' अशी नामदेवांनी प्रतिज्ञा केली होती. सुमारे अडीच हजार अभंग आज नामदेवांचे उपलब्ध आहेत. संत नामदेवांची प्रतिज्ञा पूर्ण करण्याची आज्ञा संत तुकोबांना स्वप्नदृष्टांतात नामदेवांनी दिली होती. संत नामदेव यांनी अभंगरचना, आत्मचरित्रपर अभंग, बाळक्रीडेचे अभंग, संत नामदेवजी की मुखबानी (हिंदी कविता), ज्ञानेश्वर चरित्र, संत मांदियाळीतील गोरा कुंभार, जनाबाई, चोखामेळा यांची चरित्रेही नामदेवांनी रचली आहेत. संत नामदेव हे तेराव्या शतकातील पहिले काव्य-चरित्रकार मानले जातात. नामदेवांनी भक्ती ही स्वतंत्र जीवननिष्ठा मानली. देव भावाचा भुकेला । याति कळे नाही याला ।। असे संत नामदेव मानत होते. नाचू कीर्तनाचे रंगी । ज्ञानदीप लावू जगी ।। ही प्रतिज्ञाही नामदेवांनी आपल्या कीर्तनांद्वारे सामाजिक प्रबोधन करून पूर्ण केली आहे. न लगे सायास जावे वनांतरा । सुखें येतो घरा नारायण ।। हाच संदेश संत नामदेवांनी आपल्या अभंगांतून दिला आहे. 'प्रतिपदीं प्रतिपादावे परब्रह्म' हाच कवित्वधर्म होता. भावकवी, पद्य चरित्रकार, आत्मचरित्रकार, आख्यान कवी, कीर्तन परंपरेचे आद्य प्रवर्तक, भागवत धर्माचे कुशल संघटक, सर्वधर्मसमभावाचे प्रसारक अशा विविध भूमिकांतून संत नामदेवांनी समाज जागरणाचे व समाज सुधारणेचे कार्य केले आहे. संत नामदेवांच्या एकूण पाच अभंगांचा अभंग आविष्कार यात समावेश केलेला आहे.

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

-: अनुक्रमणिका :-

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S. Ambajogai

ना. धों. महानोर

सुना सोन्याचा पिंपळ (५ तुकडे)

» खुळ्या मोडक्या खेड्याचे २४
» उभ्या श्रावणाचा झाला २५
» रात्र काळोख पिऊन २६
» नाही पंढरीची वारी २७
» खेडोपाडी मोडलेल्या २८

अनुराधा पाटील

» आपल्याला नव्हती ३०
» उलटताहेत नुसतीच ३२
» पत्ता बदलला तरी ३४
» वाहत्या गंगेत ३६
» उजाड गावठाणात ३८

इलाही जमादार

» इतक्या उंचीवरून जग हे पाहतोस आता ४१
» देखाव्यातून भक्ती दिसते ईश्वर दिसतो ४२
» जोवर आहे काळ आणखी स्थान माणसा ४३
» नसते धंदे करू नको तू सांगत असतो ४४
» दास बनोनी सखे तुझा मी मनापासुनी सेवा केली ४५

प्रज्ञा दया पवार

» हे दुःखही नाही फक्त माझं ४७
» अनवट ४८
» कारावास ४९
» तू माझा बाप आहेस ५०
» विठाबाई भाऊ मांग नारायणगावकर ५२

१.अ - फाटलेला पतंग

शंकर गोविंद दिवाकर, (शंकर काशीनाथ गर्गे उर्फ दिवाकर), जन्म १८ जानेवारी १८८९ पुणे येथे, मृत्यू - १ ऑक्टोबर १९३१ [illegible] मूळ नाव शंकर काशीनाथ गर्गे पुढे दिवाकर हे आडनावच टोपणनाव म्हणून प्रसिद्ध झाले.

सुरुवातीतस पोलीस खात्यात नोकरी नंतर राजीनामा देऊन 'डिप्रेस्ड क्लासेस' मिशनच्या केंद्रीय प्राथमिक शाळेत नोकरी.

१९११ पासून नाट्यछटा लेखनास सुरुवात नाट्यछटाप्रमाणेच त्यांनी संवाद, एकांकिका, नाटके, कथा, ललित गद्य, रोजनिशी, पत्र, [illegible] संशोधन इत्यादी विविध प्रकाराचे लेखन. 'समग्र दिवाकर' या नावाने सरोजिनी वैद्य यांनी त्यांच्या साहित्याचे संपादन केले आहे.

"…. छे! आता कोठून मी धड व्हायला ! अशा फाटलेल्या स्थितीतच फडफड - रडरड - करीत मला किती काळ कंठावा लागणार आहे, ते एका ईश्वरालाच ठाऊक ! - अहो ! नका ! त्या आकाशाकडे पाहू नका ! हरहर ! हेच निरभ्र आकाश निराशेची घरघर लागलेल्या प्राण्यालासुद्धा, गोड - सुंदर - अशी मोठमोठी स्वप्नं पाडून-बिचाऱ्याला नादी लावून - कधी म्हणून लवकर मरू देत नाही बरे ! अर स्वच्छ आकाशात, अंमळ वारा आनंदाने खेळू लागला की, अंतःकरणात गुंडाळू ठेवलेली - सदैव आनंदाश्रू व दुःखाश्रू यांनी भिजलेली माणसाची कल्पनाशक्ती जगाच्या दुर्लक्षपणाने हूं म्हणताच - जिवाला इतक्या काही ठेचच ठेच भराऱ्या मार घेऊन जाते की, शेवटी पश्चिमेच्या अंकावर अर्धवट झोपी गेलेला सूर्य एकदम ज होऊन विचारतो की, 'नभोमंडलात माझ्यामागे इतक्या वैभवाने हा कोण बरे मह तळपतो आहे?' - पण अरेरे ! तो वैभवाचा क्षण आत्म्याला मिळतो - न मिळ

१.५ - चिंगी महिन्याची झाली नाही तोंच

"..... काळी आहे का म्हणावे मी ? कशी गोरी गोरीपान आहे ! - ही ही ! आता आमच्या चिंगीला सरी करायची, बिंदल्या करायच्या, हातांत वाळे, पाटल्या, सगळे सगळे दागिने करायचे ते ! - कसा छानदार मग परकर नेसायचा, पोलके घालायचे, अन् ठुमकत शाळेत जायचे, नाही बाई ? - शहाणी लेक बरी माझी ! मोठी मोठी बुकं वाचील ! अन् मग महाराज, सोनीचं आमच्या लगीन - सांग सोने, तुला नवरा काळा हवा, की, गोरा ? - का .... ळा ! - नकोस बाई ! छबीला माझ्या कसा नक्षत्रासारखा, अगदी चित्रासारखा नवरा मिळेल हो ! - असले थाटाचे लगीन करीन, की ज्याचे नाव ते ! आहात कुठे ! हजार रुपये हुंडा देईन, हजार ! ताशे, वाजंत्री, चौघडा - हो हो तर ! बेंडबाजासुद्धा लावायचा ! वरात पण कशी निघेल म्हणावे ! नळे, चंद्रज्योती, झाडे यांचा काय लखलखाट होईल ! - पण खरेच गडे चिंगे, तू मग भांडायसवरायची नाहीस ना ? जर का घरात भांडलीस, तर फक्त मग ! माणसाला कसं मुठीत ठेवायला हवे बरं का ! संसार पण संसार झाला पाहिजे ! आणि हे बघ, आपले आधीच सांगून ठेवते, पहिले तुझे बाळंतपण की नाही, इथे व्हायला हवे ! पुढची करा हवी तर खुशाल आपल्या घरी ! - मोठी दैवाची होईल चिंगी माझी ! पुष्कळ मुलं होतील माझ्या बबीला !! - पण काय गं, तुला मुलं झालेली आवडतील, का मुली ? मुली ! - नको ग बाई, कारट्यांचा मेला तो जंजाळ ! एकापेक्षा एक, असे सगळे मुलगे होतील म्हणावे, मुलगे ! - तसेच गाडी - घोडे, कपडालत्ता, कश्शा कश्शाला म्हणून काही कमी पडायचं नाही ! - बरं बरं ! इतक्यातच नको काही चढून जायला ! मोठा दिमाख दाखवते आहे मला ! पाहा, पाहा! फुगते आहे पाहा कशी ! - पण कार्टे, बोलू तर नकोस माझ्याशी की अम्मा हा गालगुच्चा .... अग बाई ! हे ग काय ! कशी सोन्यासारखे बोलते आहे, अन् तू आताशी .... नाय .... नाय .... उगी, उगी माझी बाय ती ...."

१ फेब्रुवारी १९१२

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

२. उपरे

रा. रं. बोराडे

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

मराठीतील सुप्रसिद्ध साहित्यिक रा. रं. बोराडे यांचा जन्म २५ डिसेंबर १९४० रोजी लातूर जिल्ह्यातील काटगांव येथे झाला. लहानपणापासूनच साहित्याची आवड. त्यांनी ग्रामीण कथा, कादंबरी नाटक व वगनाट्य इत्यादी साहित्य प्रकार हाताळलेले असून 'कथाकार' म्हणून त्यांची ख्याती अधिक आहे. 'ग्रामजीवन हेच त्यांच्या कथेचे क्षेत्र आहे.' त्यांनी अनेक पदे भूषविली आहेत. त्यांच्या साहित्यास महाराष्ट्र शासनाचे पुरस्कार मिळाले आहेत. त्यांचे कथासंग्रह, 'पेरणी', 'ताळमेळ', 'मळणी', 'वरात', 'नातीगोती', 'बोलवण', 'चाळवण', 'फजितगाडा', 'माळरान', 'राखत', 'गोंधळ', 'बुरुज' 'वानवळा', 'खोळंबा', 'हलकावे' एकूण पंधरा प्रकाशित झाले असून कादंबऱ्या 'पाचोळा', 'सावट', 'आमदार सौभाग्यवती', 'चारापाणी', 'रहाटपाळणा', नाटक 'पिकलंपान', 'विहीर', नाटिका 'चूक भूल द्यावी व घ्यावी' 'आज नाटक व्हणार न्हाई', 'पाच ग्रामीण नाटिका' तर वगनाट्य 'कशात काय अन् फाटक्यात पाय', 'हसले गं बाई फसले', ग्रामीण साहित्य हा समीक्षाग्रंथ इत्यादी साहित्य त्यांचे प्रकाशित झालेले आहे.

प्रस्तुत एकांकिके मध्ये वृध्दाश्रम संस्कृतीचे चित्रण रेखाटले आहे.

दृश्य पहिले

(एक शेत. शेताच्या एका कोपऱ्यात खोप. खोपीसमोर उठण्याबसण्याची मोकळी जागा. दृश्य सुरू होते तेव्हा या मोकळ्या जागेत कुणीही नसतं. एक म्हातारी काठी टेकीत येते. डोळ्यांवर आडवा हात घेऊन इकडं-तिकडं बघते, नजरेनं कसला तरी शोध घेते. तिच्या काखंत बोचकं)

म्हातारी : (हाका मारते) आवं, कुठं हाव तुमी ? ... आवं, तुमी कुठं हाव म्हनंल ?

३. मुलगी झाली हो ......

ज्योति म्हापसेकर

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed
B.S.P.S.
Ambajogai

ज्योती सुभाष म्हापसेकर (जन्म ८ फेब्रुवारी १९४९) स्त्री मुक्ती संघटनेच्या संस्थापक सदस्य, विद्यमान अध्यक्ष १९७५ पासून स्त्री चळवळीत कार्य. सध्या स्त्री मुक्ती संघटनेची पूर्ण वेळ (मानद) कार्यकर्त्या. त्यांची लिखित नाटके 'मुलगी झाली हो' 'हुंडा नको गं बाई' 'बाप रे बाप' 'कशासाठी पोटासाठी' 'ये है मुंबई मेरी जान' 'समतेकडे वाटचाल' इत्यादी. महाराष्ट्र शासनाचा सावित्रीबाई फुले पुरस्कार. मुलगी झाली हो (बेटी आई है) च्या संगीतासाठी पश्चिम बंगाल शासन सांस्कृतिक खाते यांचा पुरस्कार. लघुपट लेखन. (महिला आर्थिक विकास मंडळासाठी) 'कारभारणीच्या काय 'कायापालट', 'मुलगी झाली हो' या नाटकाचे ३००० प्रयोग, ८ भाषांत अनुवाद। प्रयोग झाले आहेत.

रंगमंचावर ढोलकी आणि पेटी यांच्या साहाय्याने स्त्रियांचे कलापथक शाहिरी ढंगाचे कार्यक्रम सादर करत आहे.

नमन

करू पहिलं नमन ज्योतिबाला
ज्यानं स्त्री-मुक्तीला जन्म दिला ...

सन अठराशे सालात
स्त्रिया होत्या अज्ञानात
लिहा-वाचाया शाळा नव्हती
स्त्री घरात बंदिवान होती
अहो, पण कारण काय ?

४. यातना उत्सव

प्रा. बापू घोक्षे

बापू मल्हारराव घोक्षे (जन्म : २४ मार्च, १९६७) जन्मस्थळ : गेवराई, जि. बीड. गेवराईच्या जयभवानी महिला महाविद्यालयात मराठी विभागप्रमुख म्हणून कार्यरत.

मराठवाड्यातील नव्या पिढीचे महत्त्वाचे नाटककार. उत्तम अभिनेता, कल्पक दिग्दर्शक आणि मानवी मनाच्या सूक्ष्म पैलूंचा वेध घेणारे संवेदनशील नाटककार म्हणून विशेषत्वाने प्रसिद्ध. एकांकिका आणि नाटकांचे विपुल लेखन, कथा, कविता, कादंबरी, समीक्षा, पटकथा, वृत्तपत्रीय स्तंभ आणि शोध निबंध या साहित्य प्रकारांत यशस्वीपणे चौफेर लेखन.

'विषारी पालवी', 'चकवा', 'अंजली', 'मगरमिठी', 'चंडप्रचंड', 'उदाहरणार्थ' इत्यादी त्यांच्या गाजलेल्या नाट्यकृती. 'फादर', 'यातना उत्सव' इत्यादी एकांकिका संग्रह ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध. 'मराठवाड्यातील निवडक एकांकिका' या ग्रंथाचे संपादन. आकाशवाणीसाठी विपुल नभोनाट्यलेखन. अनेक साहित्य पुरवण्या व नियतकालिकांचे संपादन. 'फादर' या ग्रंथास महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृती मंडळाचा 'यशवंतराव चव्हाण वाङ्मय पुरस्कार' प्राप्त. शासकीय-अशासकीय असंख्य प्रतिष्ठित पुरस्कारांनी सन्मानित. शोषित आणि वंचितांच्या जीवनाचे वर्तमानाच्या पार्श्वभूमीवर वास्तव चित्रण करणारे परिवर्तनवादी नाटककार.

प्रस्तुत एकांकिका त्यांच्या 'यातना उत्सव' या एकांकिका संग्रहातून घेतली आहे. वर्तमानातल्या प्रशासकीय व्यवस्थेतला दुटप्पीपणा रूपकाच्या माध्यमातून लेखकाने चित्रित केला आहे. गुलामाला अधिकारपद मिळालं की तो अन्य गुलामांना मुक्त करण्याऐवजी गुलामी लादणाऱ्या व्यवस्थेचा स्वतःच एक भाग बनतो आणि स्वतःच्या उत्कर्षासाठी त्या व्यवस्थेचा वापर करतो; या स्वार्थांध प्रवृत्तीवर लेखक प्रहार करतात, युगानुयुगांपासून दलितांवर होणारे अन्याय-अत्याचार संस्कृतीच्या [illegible] विविध नाट्यतंत्रांचाही ते एकत्रित व कलात्मक

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

१) छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या कार्याचे स्वरूप

– प्र. न. देशपांडे

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, B.S.P.S. Ambajogai, Beed.

प्रल्हाद नरहर देशपांडे (जन्म – १७ सप्टेंबर १९३६) जन्म पंढरपूर, जि. सोलापूर येथे. शिक्षण एम. ए. पीएच. डी. १९६९ ते १९९६ पर्यंत विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे येथे अध्यापनाचे कार्य. अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद, संस्थापक सदस्य व माजी अध्यक्ष. अनेक विद्यापीठामध्ये समिती सदस्य म्हणून कार्य. त्यामध्ये पुणे विद्यापीठ, पुणे. उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव, यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ, महाराष्ट्र राज्य, तंजावर पेपर्स कमिटी इत्यादी. इतिहासचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे येथील मुख्य चिटणीस. त्यांचे इतिहास विषयक १४ ग्रंथ प्रकाशित. त्यामध्ये 'शिवाजी महाराजांची पत्रे', 'महाराष्ट्र संस्कृती', 'मराठ्यांचा उदय आणि उत्कर्ष', दोन कथा संग्रह, अनेक शोधनिबंध, ललित साहित्य प्रकाशित. 'संशोधक' या मासिकाचे बावीस वर्षापासून संपादन. या मासिकाला 'महाराष्ट्र फाऊंडेशन'चा पुरस्कार प्राप्त, 'राजगड' आणि 'रायगड' ही दोन पुस्तके. महाराष्ट्र शासनाच्या पुरातत्त्व विभागाकडून प्रकाशित.

प्रस्तुत पाठ त्यांच्या 'छत्रपती शिवाजी महाराज' या पुस्तकातून घेतला असून छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या कार्याचे स्वरूप त्यातून विशद केले आहे.

इ. स. १६८० च्या प्रारंभी शिवाजी महाराजांनी आपल्या बहुतेक शत्रूंना नामोहरम केल्याचे आढळून येते. फेब्रुवारीमध्ये मुघलांचा पराभव करण्यामध्ये महाराजांना यश आले. इंग्रज लोक सिद्दींना मदत करत आहेत हे लक्षात आल्यावर महाराजांनी इंग्रजांनाही धडा शिकविला. आपला निभाव लागणार नाही हे ओळखून इंग्रजांनी जानेवारी १६८० मध्ये शिवाजी महाराजांशी तह

१) साऱ्या घरालाच लागली वाळवी

– प्रदीप पाटील

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S. Ambajogai

प्रदीप यशवंत पाटील (जन्म – १ जून १९६३) इस्लामपूर सांगली येथे जन्म. १९९० नंतर काव्यलेखन करणारे महत्त्वाचे कवी. 'आत्मसंवाद', 'अंतरीचा भेद' हे दोन काव्यसंग्रह प्रकाशित, दोन कांदबऱ्या, काही कथा वाङ्मयीन नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. महाराष्ट्र शासनाच्या राज्य पुरस्कारसह एकोणीस पारितोषिके त्यांच्या काव्य संग्रहास मिळाली आहेत. त्यांच्या विविध कवितांचा समावेश विविध विद्यापीठ, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शिक्षण मंडळ आणि महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळाच्या पाठ्यपुस्कामध्ये झालेला आहे.

प्रस्तुत कविता त्यांच्या 'अंतरीचा भेद' या काव्यसंग्रहामधील असून त्यात त्यांनी शेतकऱ्यांच्या दयनीय व विदारक स्थितीचे चित्रण केले आहे.

साऱ्या घरालाच लागावी वाळवी
आणि पोखरत जावे घर
तसे त्याचे आयुष्य
तरीही पोटच्या पोरासारखे
पोसत जातो तो रानातले पीक

स्वतःच्या पोरावर नसावा हक्क तसा
आपल्याच मालाचा
भाव ठरवता येत नाही त्याला
तो करू शकत नाही संप
वडाच्या मुळांसारखे खोलवर पसरलेले

१) गर्भाशयात असताना

– म.मो. जोशी

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S.
Ambajogai

मधुकर मोरेश्वरराव जोशी (जन्म - २० सप्टेंबर १९४८) सेलू, जि. परभणी येथे वास्तव्य. त्यांचे विविध विषयावर एकूण बारा काव्यसंग्रह प्रकाशित. 'गर्भाशयात असतांना', 'उद्याचा सूर्य', 'उमळ त्या शब्द फुलातून', 'गीत-गझल', 'गुपीत काळजाचे', 'शब्द समुद्र', 'शब्द तुझे माझे', 'भास हा [illegible]', 'रंग तरंग', 'मर्मबंधातली ठेवही', 'शब्दांना पंख फुटले' व 'शब्द सूरी उठले, इत्यादी काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. त्यांना विविध पुरस्कारांनी सन्मानित करण्यात आले आहे. आतापर्यंत प्रतिष्ठेचे तीस पुरस्कार त्यांना मिळाले आहेत.

प्रस्तुत कविता त्यांच्या 'गर्भाशयात असतांना' या काव्यसंग्रहातील असून त्यात स्त्री जन्माबद्दल आणि तिच्या स्वातंत्र्याबद्दलचे विचार अभिव्यक्त झालेले आहेत.

गर्भाशयात असताना
मी कधी तुला त्रास दिला नाही
ऊसासे सोडताना, कळ सोसताना
तू म्हणे रडली होतीस
पण मी पाहिले नाही
पाहणारे सांगतायत
तुझ्या जन्माच्या वेळी
पडल्या होत्या भेगा जमिनीला
जिकडे तिकडे पेटल्या होत्या
मशालीच मशाली

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

येथून त्याचा आत्मशोध सुरू होतो. अखेर सोवळ्या ओवळ्याविषयीचे स्वत:चे तत्त्वज्ञान मांडून माझे शरीर अपवित्र; पण मन पवित्र आहे, म्हणून 'चोखा डोंगा परि भाव नोहे डोंगा'असे म्हणून आपल्या 'शुद्ध'त्वाचा साक्षात्कार घडवितो. चोखोबाच्या अभंगात सामाजिक व आत्मजीवनाचा संघर्ष प्रकटला आहे. विशिष्ट सामाजिक वास्तव आणि बंडखोर मन यांच्या जाणिवेतून एक विशिष्ट रूप त्याच्या अभंगाला लाभले आहे.

कान्होपात्रेच्या अभंगात एका स्त्रीच्या असहायतेचा सूर आणि स्त्रीत्वाचा बळी घेताना आर्त टाहो ऐकू येतो.

संत चोखामेळा : एक नामवेध

संत चोखामेळा यातिहीन, परंतु १३ व्या शतकात श्री ज्ञानेश्वरांच्या प्रेरणेने जे भक्तिआंदोलन झाले, त्यात 'म्हणौनि जातिकुळवर्ण । हे आवघेचिया अकारण' असे ठामपणे सांगून ज्ञानदेवांनी सर्व समाजाला 'यारे भलते नारीनर'असे आवाहन केले. ही त्यांची प्रेरणा व आवाहन प्रभावी ठरले. पाहता पाहता समाजातील सर्व थरांतून भक्तीची लाट उसळली. या भक्तीच्या लाटेत आपले लौकिक व अलौकिक अनुभव संत शब्दांकित करू लागले.

मानवमुक्तीचा विचार

ज्ञानदेवांनी भागवत परंपरेतील व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी, मानवमुक्तीचा विचार केंद्रस्थानी आणला.

'न यस्य जन्म कर्माभ्यां न वर्णाश्रम जातिभि:'

हा भागवत ग्रंथातील वर्ण, जन्म, जात यांना भक्तीच्या क्षेत्रात नाकारणारा क्रांतवादी विचार तसेच भगवद्‌गीतेतील 'अपिचेत् सुदुराचारो'या श्लोकातील दिलासा देणारा विचार ज्ञानदेवांनी स्वीकारून परंपरेचे बळ प्राप्त केले. आपल्या विचारांना श्रीकृष्णाच्या व नरनारायणाच्या उक्तीचा आधार घेतला व एक भक्तिआंदोलन उभे राहिले.

दीन-दलित, बहुजन समाजाला जगण्याचा अर्थ गवसला, त्यांना भक्तीचे व अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य लाभले. जन्मजात कोंडवाड्यातून ज्ञानदेवांनी प्रथमत:च समाज मुक्त केला. ज्या देहावर हरिनामाची मुद्रा असेल, तो देह कोणत्याही जातीतला असला, तरी तो शुद्ध, पवित्र आहे, मूल्यवान आहे, याची द्वाही [illegible] ज्ञानेश्वर म्हणतात-

> 'राजाज्ञेची अक्षरे आहाती । तया चामा एका जया पडती ।
> तया चामासाठी जाडती । सकळ वस्तु ॥'

रसिकत्व । रसिकत्वी परतत्व । स्पर्शु जैसा' असे ते म्हणतात. ज्ञानेश्वर इ.स. १२९६ ला आळंदी येथे समाधिस्थ झाले. त्यांची गुरुपरंपरा आदि-मच्छिंद्र-गोरक्ष-गहिनी-निवृत्ती-ज्ञानेश्वर.

ज्ञानदेवांच्या जन्मशक, समाधी शक व लेखन याबाबत मतैक्य नाही.

ज्ञानेश्वरी

संत ज्ञानेश्वरांनी शके १२१२ म्हणजे इ.स. १२९० ला ज्ञानेश्वरी या अपूर्व ग्रंथाचे निरूपण केले. त्याला त्यांनी 'भावार्थदीपिका' ज्ञानदेवी असे म्हटले आहे. (ओवी संख्या ९०००) भगवद् गीतेवर मराठीतून केलेले हे भाष्य परंपरागत भाष्यपद्धतीहून एकदम निराळे आहे. शंकराचार्य, रामानुजाचार्य आदींनी गीतेवर भाष्य केले; परंतु ते संस्कृत भाषेत। तसेच त्या भाष्यपद्धतीत पूर्वपक्ष-उत्तरपक्ष अशी मांडणी असे. एकेका वाक्याचा अर्थ त्याचा पदच्छेद, अर्थ-व्याकरण अशी क्लिष्ट पद्धत ज्ञानदेवांनी स्वीकारली नाही. गीता, उपनिषद यांवर संस्कृतमधून भाष्य केल्यास आचार्य अशी पदवी मिळत असे. ज्ञानदेवांना अशी पदवी मिळवायची नव्हती. त्यांना सामान्यांच्या आकलनात गीतेचे तत्त्वज्ञान आणायचे होते. म्हणून त्यांनी मराठीतून भाष्य लिहिले. तेही अत्यंत काव्यमय. नेवासा येथील एका दगडी खांबाशी बसून त्यांनी गीतेचा अर्थ प्रतिपादन केला व सच्चिदानंद बाबा यांनी त्याची लिखितप्रत तयार केली.

ज्ञानेश्वरीत समग्र विश्वाचे दर्शन घडते. संवादपद्धतीने याचे लेखन त्यांनी केले. मूळ कृष्ण-अर्जुन संवाद, दुसरा संजय-धृतराष्ट्र संवाद, तिसरा ज्ञानदेव व निवृत्तीनाथ संवाद, ज्ञानदेव-श्रोते यांचा संवाद आणि ज्ञानेश्वर व आपण वाचक यांचा संवाद अशा संवादांच्या अनेक पातळ्या यात दिसतात. रसपूर्ण आविष्कार करण्याची ज्ञानदेवांची प्रतिज्ञा आहे.

"नवरसां भरवी सागर । उचित रत्नांचे आगर ।"

असे ते म्हणतात. शृंगाराच्या माथा शांतरस बसवण्याची प्रतिज्ञा करतात.

माझा मऱ्हाटाचि बोलु कवतिके । अमृतातेंही पैजा जिंके ।
ऐसि अक्षरेचि रसिके । मेळवीन ॥"

अशी आग्रही-निग्रही भाषा वापरतात. ज्ञानेश्वरांनी श्रोत्यांना विशेष महत्त्व दिले आहे. "वक्ता वक्ताचि नोहे । श्रोतेविण ॥" असे ते म्हणतात. हा श्रोता. दुश्चित-असता कामा नये. तो एकचित्त लक्ष देऊन ऐकणारा हवा, तरच रसनिर्मिती होईल. नाही तर ही [illegible]ढिन्याचि' होईल असा इशारा ते देतात. वाङ्मय-साहित्य यासंबंधीची सुजाण जाणीव त्यांना होती.

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

५
प्रमाण भाषा व बोली

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, B.S.P.S. Ambajogai Beed.

भाषा ही मानवाला लाभलेली एक दैवी देणगीच म्हणावी लागेल. भाषेच्या माध्यमातून मानव आपला व्यवहार सुकर करतो. म्हणूनच चतुष्पाद प्राण्यंत आणि मानवात फरक मानला जातो. ज्याला भाषा लाभली त्यालाच साहित्य निर्मिती करता आली. म्हणूनच चतुष्पाद प्राणी साहित्य निर्मिती करू शकत नाहीत.

प्राचीन काळी केवळ भाषेच्या जोरावरच ग्रंथ पठण करून त्याचे जतन केले जात होते. म्हणजेच 'वाणी' भाषा हे साहित्याचे मूळ साधन आहे.

प्रथम मानवाने आपल्या व्यवहारसुकतेसाठी भाषा निर्माण केली. काही शब्द तयार केले. त्याला संकेत लावले. पुढे ती समृद्ध बनत गेली. पुढे ती भाषा प्रांतपरत्वे, जातीनिहाय, व्यवसायानिहाय भिन्नभिन्न स्वरूपाची तयार झाली. त्यामुळे जगात हजारो भाषा उदयाला आल्या. त्या-त्या भाषेत प्राचीन काळापासून साहित्य निर्मिती होत गेली.

जसजशी भाषा बदलत गेली तसतशी साहित्याची भाषासुद्धा बदलत गेली. ललित साहित्याची भाषा आणि संस्कृती यांचे नाते इतके जवळचे झाले की, त्या दोन्ही भाषा सख्ख्या जुळ्या बहिणी शोभाव्यात इतके.

संस्कृतीच्या अभिव्यक्तीचे हे भाषिक रूपही सतत बदलत गेले. या परिवर्तनाचा शोध घेताना प्राचीन भाषा आणि आधुनिक भाषा यांचे बदलते स्वरूपही लक्षात आल्याशिवाय राहत नाही. यादवकालीन मराठी भाषा, बहामनीकालीन मराठी भाषा, ब्रिटिश काळातील प्रारंभीची मराठी भाषा आणि स्वातंत्र्योत्तर मराठी भाषा पाहता त्या प्रत्येक काळातील भाषिक फरक मराठी साहित्यात आणि बदलत्या सांस्कृतिक जीवनातही दिसून येतो. तेव्हा संस्कृतीतूनच भाषेची रूपे बदलत जातात. तिचे रूप

BAFY opt - P. III

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S. Ambajogai

ललितगद्य

संपादन

मराठी अभ्यास मंडळ,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
औरंगाबाद

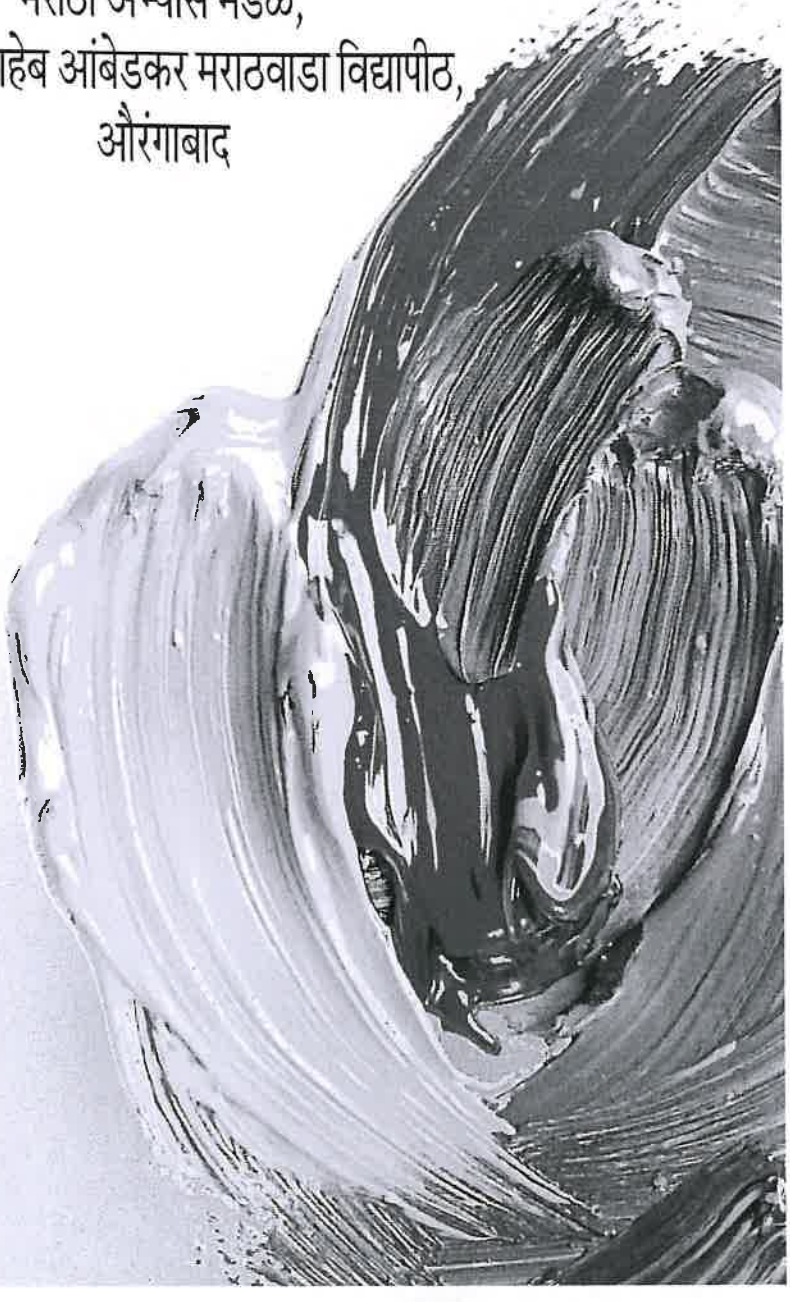

Scanned with OKEN Scanner

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.'s Ambajogai

अनुक्रमणिका

१. बा शेतकऱ्या ऊठ !	साने गुरुजी	२१
२. पैसाचा खांब	दुर्गा भागवत	२६
३. गांधी आमचा कोण लागतो?	अनंत भालेराव	३३
४. विघ्नसंतोषी	विजय तेंडुलकर	४१
५. महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यास पत्र	शरद जोशी	४५
६. वन्यजीव निरीक्षणाची किमया	मारुती चितमपल्ली	५१
७. औरंगाबाद : महाराष्ट्रातील दिल्ली	सुधीर रसाळ	६३
८. अरण्यातील आत्मभान	महेश एलकुंचवार	९८
९. आपली फुलण्याचीही आणि फुलवण्याचीही क्षमता ओळखू या!	आ. ह. साळुंखे	१०४
१०. शब्दांच्या संध्याकाळी	श्रीनिवास विनायक कुलकर्णी	१०८
११. यशवंतराव : साधे, सुसंस्कृत, मायाळू	अनिल अवचट	११३
१२. लेखक व्हायचं तर... जिव्हाळा आणि तटस्थपणा हवा	दता भगत	११८
१३. सुभाष सानपाची गोष्ट	नागनाथ कोत्तापल्ले	१२४
लेखक परिचय		१२९

●●●

Scanned with OKEN Scanner

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S.
Ambajogai

१. बा शेतकऱ्या ऊठ !

साने गुरुजी

खान्देशातील शेतकऱ्यांची दररोज सारखी पत्रे येत आहेत. सर्वांच्या मनातून एकच केविलवाणा स्वर निघतो, 'पीक बुडाले, शेतकऱ्यांची परिस्थिती अगदीच खालावली. सारातहकुबी द्या. कर्जतहकुबी द्या.' शहरातील आम्हा नोकरीवाल्या लोकांना खेड्यातील शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीबद्दल कल्पना येणार नाही. शहरात आमची सुखसाधने व करमणुकी वाढतच आहेत; पण खेड्यात शेतकऱ्यांवर मरण ओढवले आहे. हे शहरी गृहस्था, तू जर शेतकऱ्याच्या आजच्या दु:खद परिस्थितीकडे लक्ष दिले नाही, तर थोडेच दिवसांत तुझ्यावरही मरण ओढवल्याशिवाय राहणार नाही, हे पक्के लक्षात ठेव. शेतकरी शेतात धान्य पिकवतो म्हणूनच आज तुला मोठ्या मजेत येथे चैन करावयास मिळत आहे. तू शिक्षक अस, तू वकील अस, डॉक्टर अस, सावकार, शेठजी, सरकारी नोकरीवाला कोणीही अस, तुला स्वत:चे जीवन सुखी करण्याकरता तरीसुद्धा निर्मात्या शेतकऱ्याकडे पाहणे, हे तुझे कर्तव्य आहे. देठ सुकला म्हणजे वरचे कमलही सुकल्याशिवाय राहणार नाही. तेव्हा शहरातील नागरिकांनो, वेळेवर जागे व्हा, शेतकऱ्याला मदत करण्याकरता धावा, त्याचे म्हणणे तुम्ही सरकारच्या कानावर पोहोचवा, त्याला शेतसाऱ्यात काही तरी सूट मिळवून देण्याचा प्रयत्न करा. त्याच्या पाठीवरील ते भरगच्च कर्जाचे ओझे कमी करा. तो आज मरायला टेकला आहे.

Scanned with OKEN Scanner

SWA. SAWARKAR MAHAVIDYALAYA LIBRARY

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

२. पैसाचा खांब

दुर्गा भागवत

गोदावरी आणि प्रवरा यांच्या थडीतले आध्यात्मिक जीवन काही निराळेच, उत्पाती, चिवट, जिवट आणि शांत, अतिशांत असे अद्भुत आहे. युगानुयुगे वाट पाहण्याची सोशीक, आशाळू जिद्द या अध्यात्मात आहे. गोदावरी सौम्य नदी आहे. प्रवरा तर फारच लहान आणि शांत आहे. या दोन नद्यांमधल्या एका लहानशा भागातल्या, अतिसाध्या गावात एक अद्भुत प्रतीक आहे. खांबाचे. या खांबाने एका दंतकथेला सत्यकथेचे परिमाण सादर केले आहे. खांब, तोही ओबडधोबड नि लहानखुरा. कोणाही माणसाचे मुंडके त्याच्या वरच येईल इतका ठेंगणा. तसाच आकारानेही किरकोळ; पण त्या खांबावरचा अदृश्य भाग एका समाधिस्थ जीवाला त्याच्या जीवनावधितच भासमान झाला. तो भाग-चारी क्षितिजांना भेदून आरपार जाणारा, आकाशालाही उंच ओढून त्याच्या वर, थेट चैतन्याच्या बेंबीला भिडणारा भाग-त्या दोन डोळ्यांनी अक्षरश: पाहिला. त्याला त्या साक्षात्कारी युवकाने 'पैसे' असे नाव दिले. अजूनही ज्ञानेश्वरी वाचा की, त्या खांबाच्या वर पैसाचा पारदर्शक पसारा उभारलेला तुम्हांला दिसेल. म्हणून या खांबाचे माझे नाव 'पैसाचा खांब.' लोक त्याला 'ज्ञानोबाचा खांब' म्हणतात. कुणी 'ज्ञानोबा'च म्हणतात. ख्रिस्ताचे प्रतीक क्रूस तसेच ज्ञानोबाचे प्रतीक हा खांब आहे. यालाच टेकून ज्ञानोबाने पैसाची मर्यादा पाहिली, काल व अवकाश यांची सीमारेषा जोखली आणि मानवाच्या अंत:स्थ गहनतेची

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S.
Ambajogai

३. गांधी आमचा कोण लागतो?

अनंत भालेराव

ही कावड वाचकांच्या रांजणात रिचवली जाईल तेव्हा ३० जानेवारी उलटून अकरा-बारा दिवस झालेले असतील. हा दिवस आपण 'हुतात्मा दिन' म्हणून पाळतो, म्हणजे नेमके काय करतो कोण जाणे? एवढे खरे की, या दिवशी कसल्या तरी निमित्ताने आपण गांधीजींची आठवण करीत असतो. चाळीस वर्षांपूर्वी नथुराम गोडसे याने जगातल्या या सर्वांत चांगल्या व मोठ्या माणसाची हत्या केली. ती घटना या दिवशी आपल्या स्मृतिकोशात परत ताजी होते. सुप्रसिद्ध शास्त्रज्ञ आइनस्टाइन यांनी "Greatest in the world" या शब्दांत गांधीजींना श्रद्धांजली अर्पण केली होती.

३० जानेवारी १९४८ हा दिवस सर्व जगालाच एक प्रचंड धक्का देऊन गेला. असंख्य आबालवृद्ध स्त्री-पुरुष, त्या दिवशी ओक्साबोक्सी रडले. अनेक जिव्हारी जखम होऊन निपचित झाले तर कित्येकांना आपल्या व्यक्तिगत जीवनावर काळोखाचा थर चढल्याची दाहक जाणीव झाली. गांधीजींना गोळी लागली व त्यांनी 'हे राम' म्हणून प्राण सोडला. त्यानंतर काही क्षणातच पंडित नेहरू तेथे पोहोचले. एखाद्या लहान मुलाने आपली आई मेल्यावर स्फुंदून स्फुंदून रडावे तसे पंडितजी रडले. अनेकांनी हे दृश्य बघितले. गांधीजींची अंत्ययात्रा निघाली त्या दिवशी तर संपूर्ण दिल्लीच नव्हे, तर सर्व भारत आणि संपूर्ण जगातील सहानुभाव अश्रू ढाळीत होता. लहान-मोठे सारेच शोकाकुल होते.

Scanned with OKEN Scanner

MAHAV
Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed ★
B.S.P.S. Ambajogai

४. विघ्नसंतोषी

विजय तेंडुलकर

समजा, आपण आत्महत्या करणार आहोत. म्हणजे आपला दारुण प्रेमभंग वगैरे झाला आहे. (गेले ते दिवस, तेव्हा दारुण प्रेमभंग कित्येक झाले; पण आत्महत्येचे सुचलेच नाही. दरवेळी नव्याने प्रेम केले, झाले!) किंवा लाखो रुपयांची आपली इस्टेट एका रात्रीत जाऊन आपले अक्षरश: दिवाळे वाजले आहे (अहाहा! दिवाळे वाजण्यापुरते तरी लाखो रुपये आपल्याला कुणी कधी देईल का हो?) आणि या नामुष्कीपेक्षा आपण मरण पत्करायचे ठरवले आहे. जगाला आपले काळे तोंड दाखवू नये, असे आपल्याला वाटते आहे. उद्याची सकाळ पाहण्याची आपली इच्छा नाही. अशा वेळी कोण आपल्याला भेटू नये, असे आपल्याला वाटेल?

एखादा उल्हसित वृत्तीचा, विनोदप्रचुर, मिठ्ठास वाणीचा, चमकत्या निरागस डोळ्यांचा आणि प्रसन्न हसू शकणारा, प्रगल्भ मनाचा, आनंदी माणूस.

कारण त्याने आत्महत्येचा आपला सगळा काळाकुट्ट निर्धारच कोसळेल ना! सगळ्या वैफल्याचा आपल्याला विसर पडेल. मरणाच्या दिशेने वळलेले आपले चित्त पुन्हा एकवार जीवनाकडे उलटे ओढ घेईल. आपण आत्महत्या करणार नाही. आपण जगायला तयार होऊ, कदाचित नव्या जिद्दीने नवा डाव मांडू आणि दैवाला म्हणू, होऊन जाऊ दे पुन्हा एकदा, टाक तुझे फासे.

Scanned with OKEN Scanner

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S.
Ambajogai

५. महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यास पत्र

शरद जोशी

'अंगारमळा', आंबेठाण,
ता. खेड, जि. पुणे.
१४ ऑगस्ट १९८५

प्रिय मित्र,

हे पत्र तुला लिहितो आहे; पण खरे तर महाराष्ट्रातील खेड्यापाड्यात जन्मलेल्या आणि यंदा महाविद्यालयात येऊन पोहोचलेल्या हजारो विद्यार्थी मित्रांना उद्देशून लिहितो आहे.

तसेच नवे वर्ष सुरू झाल्याबरोबर लगेचच तुझ्या हाती पडावे अशा बेताने हे पत्र लिहिण्याचा विचार होता; पण म्हटले थोडे थांबावे. सुरुवातीच्या काळात तुझी खूपच धांदल चाललेली असणार. इतक्या घाईगर्दीत माझे पत्र वाचायला तुला फुरसत कोठून मिळावी? आणि 'पुढे कधी तरी वाचू' म्हणून हे पत्र बाजूला ठेवलेस की, 'पुढे' कधी उगवण्याची खात्री काहीच नाही.

पहिली गोष्ट, तुझी राहण्याची सोय व्यवस्थित झाली की नाही? कुणा नातेवाइकाकडे किंवा ओळखीपाळखीच्या माणसाकडे उतरावयाची सोय झाली म्हणजे बरे असते. खर्च कमी होतो हे तर खरेच; पण कपडे अंथरुण-पांघरुण याबाबतसुद्धा काटकसर करता येते. पावसाळ्यात कपडे वाळायची अडचण होते म्हणून नाही, तरी अगदी कपड्याच्या एका जोडातही भागवता येते. घरच्या जेवणात खानावळीतला ताट-वाट्यांचा

Scanned with OKEN Scanner

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S. Ambajogai

६. वन्यजीव निरीक्षणाची किमया

मारुती चितमपल्ली

अधूनमधून मी माधवराव पाटलांच्या गांधारीतल्या वाड्यावर जाऊन राहतो. पाटील फार वर्षांपूर्वी त्यांचे वडील सीताराम पाटील यांच्याबरोबर गांधारीला राहत होते. त्यांच्या वाट्याला नवेगाव तळ्याकाठची शेती आली. तेव्हा माधवरावांनी पवनीला मोठा वाडा बांधला. सीताराम पाटलांच्या मृत्यूनंतर गांधारीचा वाडा रिकामाच असे. एक म्हातारा नोकर त्या वाड्यातली साफसफाई करून त्याची देखभाल करीत तिथंच राही. तो लहानपणापासून त्यांची गुरं राखायचा. गिधाड पहाडाच्या पायथ्याला वसलेलं हे जंगलातलं गाव मोठं सुंदर आहे. गावाला लागून गांधारी तळं. तळ्यापासून थोड्या अंतरावरून 'गारवी' नदी वाहते. गांधारीच्या पूर्वेला इटिया डोह हा विस्तीर्ण जलाशय आहे.

इटिया डोहाच्या सांडपाण्यापासून गोठणगाव-उमरपायली हा वनमार्ग घनदाट अरण्यातून जातो. या रस्त्याचा एक फाटा पूर्वेकडे जांभळी तळ्याकडं जातो. तिथंच अद्‌भुतरम्य गूढ झिलान आहे. त्या झिलानीचा सारा परिसर साजा, बिजा, कळंब, चार, मोहा, धावडा, तेंदू, साग आणि सूरया या वृक्षांनी वेढला आहे. इतस्तत: विखुरलेल्या तिथल्या बांबूच्या घनदाट बेटांमुळं जंगल कुठूनही शिरण्यास दुरापास्त आहे.

भावनगरचे जगद्‌विख्यात पक्षिशास्त्रज्ञ धर्मकुमारसिंहजी यांनी जेव्हा गिधाड पहाडावर जाऊन आजूबाजूचा आसमंत पाहिला तेव्हा ते आनंदानं नाचले. म्हणाले, "या साऱ्या जंगलाचं 'गांधारी अभयारण्य' का केलं

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S.
Ambajogai

७. औरंगाबाद : महाराष्ट्रातील दिल्ली

सुधीर रसाळ

औरंगाबाद हे माझं गाव. माझा जन्म जरी वैजापूरला झाला असला, तरी वयाच्या तिसऱ्या महिन्यापासून ते आजपर्यंत माझं आयुष्य औरंगाबाद शहरातच गेलं. माझे आजोबा-आईचे वडील करोडगिरीत नाकेदार होते. ब्रिटिश राज्यातून हैदराबाद संस्थानात येणाऱ्या मालावर जकात द्यावी लागत असे. करोडगिरी हे या जकात वसुलीचं खातं. त्यामुळे माझ्या आजोबांच्या बदल्या हैदराबाद संस्थान आणि ब्रिटिश राज्य यांच्या सीमेवर असणाऱ्या करोडगिरीच्या नाक्यांवर होत असत. ते वैजापूरच्या नाक्यावर असताना तेथे माझा जन्म झाला. औरंगाबाद हे मराठवाड्यातलं सर्वांत मोठं शहर. माझ्या जन्माच्या वेळी त्याची लोकसंख्या अंदाजे चाळीस हजार होती. ते मराठवाड्याच्या पाचही जिल्ह्यांच्या सुभेदारीचं ठिकाण होतं. हे सुभेदारीचं ठिकाण असल्यामुळे येथे सरकारी हायस्कूलच्या जोडीला एक सरकारी इंटरमेजिएट कॉलेज, एक मोठा सरकारी दवाखाना आणि एक छोटंसं आकाशवाणी केंद्र होतं. बीड, जालना, परभणी या गावांतून मुलं इंटरमेजिएटपर्यंतच्या कॉलेज शिक्षणासाठी औरंगाबादी येत. नांदेड, उस्मानाबाद जिल्ह्यांची मुलं कॉलेज शिक्षणासाठी त्यांना जवळ पडणाऱ्या हैदराबाद या राजधानीच्या शहरात जात. सुभेदारीच्या या शहरात शिक्षणाच्या, औषधोपचाराच्या सर्व सोयी असल्यामुळे त्यासाठी आणि सरकारी कामकाजासाठी येणाऱ्या पाहुण्यांची केवळ आमच्याच नव्हे, तर सर्वच

Scanned with OKEN Scanner

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

८. अरण्यातील आत्मभान

महेश एलकुंचवार

महाविद्यालयीन शिक्षकाचा पेशा म्हटले तर मजेचा, म्हटले तर तापदायक. आपण तो पेशा का स्वीकारला आणि आपल्या त्याच्याकडून काय अपेक्षा आहेत, ह्यावरच त्यातली सुख:दु:खे अवलंबून असतात. तो 'पेशा' म्हणून स्वीकारला तर सुखापेक्षा दु:खेच जास्त. कटकटी, काळज्या, चढाओढ, ईर्ष्या, स्पर्धा हे सगळे, इतर पेशांइतके नाही, तरी इथेही आहेच. त्याची कीड एकदा लागली की, शिकण्या-शिकवण्यातला निर्मळ आनंद जाऊन त्या जागी बकाल कंटाळवाणेपणा फक्त उरतो. दिवसाला दिवस जोडून निवृत्तीची वाट पाहत, विद्यार्थ्यांच्या नावाने खडे फोडत, अनेक शिक्षक आतल्या आत हळूहळू वठत, मरत जातात.

खरे तर सदैव तारुण्याने व चैतन्याने भरलेल्या ह्या वातावरणात माणसाला किती तरुण राहता येते, किती नवनवीन शिकता येते. मला तर हा पेशा वरदानासारखाच वाटतो. धडपडणाऱ्या, ठेचाळणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये मला माझा भूतकाळ पुन्हा नव्याने जगता येतो व ते जगणे मला भविष्याकडे अधिक डोळसपणाने नेते. कुणातरी विद्यार्थ्यांच्या सुखावण्याने, दुखावण्याने आपल्याच मनातली कुठली तरी गाठ सुटते वा कुठल्या तरी प्रश्नाचे अवचित उत्तर मिळते व आयुष्य थोडे उजळून निघते.

असे नुकतेच घडले. भल्या सकाळीच तो माझ्याकडे आला. तो काही नेहमी येणे-जाणे ठेवणारा किंवा खूप परिचयातला विद्यार्थी

Scanned with OKEN Scanner

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed
B.S.P.S.
Ambajogai

९. आपली फुलण्याचीही आणि फुलवण्याचीही क्षमता ओळखू या!

आ. ह. साळुंखे

नुकताच मी अहमदनगर जिल्ह्यातल्या संगमनेर इथं एक दिवसभर एका शिबिरात होतो. शिबिरात सुमारे १५० तरुण सहभागी झालेले होते. 'व्यक्तिमत्त्व-विकास' हा शिबिराचा विषय होता. दिवसभर या तरुणांशी मनसोक्त बोलण्याची संधी मला मिळाली. त्यांनी मनमोकळेपणानं प्रश्न विचारले. एक दिलखुलास चर्चा झाली.

आपण आपलं जीवन कष्टपूर्वक निकोप आनंदानं भरावं, स्वत: फुलावं आणि इतरांनाही फुलवावं, अशा आशयाचे विचार माझ्या प्रारंभीच्या मांडणीमध्ये मी व्यक्त केले होते. माझ्या मांडणीनंतर प्रश्नोत्तरं सुरू झाली आणि मुलांनी त्यांच्या मनातल्या अनेक शंकांना खुलेपणानं वाट करून दिली.

प्रश्नोत्तरांच्या ओघात रवींद्र नावाच्या एका युवकानं मला विचारलं, "सर, आम्ही खेड्यातली मुलं. स्वत: फुलण्याचीच मारामार, अशा स्थितीत आम्ही दुसऱ्यांना काय फुलवणार?" त्यानं स्वत:चं जे मूल्यमापन केलं होतं, त्याच्या आधारे अगदी प्रांजळपणानं आपलं म्हणणं आमच्यापुढं मांडलं. तो ज्या मानसिक अवस्थेत होता, त्या अवस्थेत त्याची स्वत:विषयी अशी धारणा बनणं, हे अगदी स्वाभाविक होतं.

मी त्याला विचारपीठाजवळ बोलावून घेतलं आणि म्हटलं, "मी

Scanned with OKEN Scanner

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S Ambajogai

१०. शब्दांच्या संध्याकाळी

श्रीनिवास विनायक कुलकर्णी

दुपारचे उन्ह पसरलेले असे. गावात सगळीकडे भरून राहिलेल्या शांततेला जणू उन्हाचा रंग दिलेला असे नि त्या शांततेचे काप काढल्यासारखा एक विचित्र आवाज कितीतरी दिवस ऐकू येई.

तो आवाज कसला विचारले की, "तिकडे माणसे कापतात" असे दादा सांगत. "माणसांना का कापतात" विचारल्यावर, "तिकडे मोठी माणसे कापतात" एवढेच उत्तर त्यांनी मला दिले होते. म्हणजे आपणाला तरी भीती नाही, इतके समाधान त्या उत्तरातून मी मिळविले होते.

पण त्या आवाजाची विलक्षण धास्ती माझ्या मनात राहिली होती. दुपारची वेळ झाली की, ती वाढे, आवाज सुरू होई. विळीने कापल्यावर आईच्या बोटातून किती रक्त भळभळते ते मी पाहिले होते आणि तिकडे तर माणसांनाच कापायचे काम चालले होते. तिकडून कुठूनतरी आमच्या पाण्याच्या नदीसारखी रक्ताची नदी निघाल्यासारखे मला वाटे.

तरी त्या आवाजाचे जसे काही काहीच वाटत नाही असे दाखवत, त्या माणसांना कोण कापते आणि कापल्यावर रक्त किती सांडत असेल, ते एक दिवस मी पुन्हा विचारले; पण माझी आतली भीती दादांनी ओळखली होती आणि एकदा त्यांनी भीती ओळखली की, त्यांच्यापुढे धर काढायचे कठीण असे. शिक्षा झालेल्या माणसांना बांधून तिथे कापले जात होते आणि माणसांना कापताना तिथे रक्त अजिबात सांडत नाही, असे दादा सांगत होते.

Scanned with OKEN Scanner

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

११. यशवंतराव साधे : सुसंस्कृत, मायाळू

अनिल अवचट

परवा एका पेपरमध्ये यशवंतरावांनी वेणूताईंना लिहिलेली पत्रं होती. ती वाचून थबकलोच. त्यांच्या जन्मशताब्दीनिमित्त खूप लेख एवढ्यात आले. काही वाचले, काही सोडून दिले; पण या लेखाने मला सुन्न केलं. किती छान हळुवार नातं होतं त्यांचं. विदेशमंत्री असताना बऱ्याचदा परदेशी जावं लागायचं. त्या उतारवयातही पत्नीची केवढी ओढ वाटत होती त्यांना. एकात लिहिलंय, 'निघताना तुझ्या डोळ्यांत अश्रू दिसले आणि मी माझे लपवले.' किंवा त्यांच्या आठवणीने यशवंतरावांनी परदेशातल्या खोलीत एकटेच असताना अश्रूंना वाट करून दिली. पुढारी असोत, कार्यकर्ते असोत, आपापल्या बायकांकडे दुर्लक्ष करणं, हा सर्रास अनुभव. इथे मनाची केवढी जपणूक.

हे वाचल्यावर माझ्या मनाचं दार जसं उघडलं गेलं, इतके त्यांच्यावरचे लेख वाचूनही ते उघडलं गेलं नव्हतं. त्या पत्रांनी जशी जादूच केली. काही आठवणी वर येऊ लागल्या. त्या फार जवळच्या, उत्कट नसतीलही; पण मला झालेलं ते यशवंतरावांचं दर्शन होतं.

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या काळात मी शाळकरी मुलगा होतो. घरी 'नवयुग' साप्ताहिक यायचं. आचार्य अत्रे चव्हाणांवर अशी आक्रमक-कधी उपहासही असे-टीका करायचे. त्यामुळे ते शत्रूस्थानीच होते; पण पुढे सगळे धुतले गेले. त्या आधी आमच्या गावाजवळ नेतवड या गावी बंधारा होणार होता. त्याच्या भूमिपूजनाला ते आले होते. कार्यक्रमाच्या

Scanned with OKEN Scanner

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S. Ambajogai

१२. लेखक व्हायचं तर... जिव्हाळा आणि तटस्थपणा हवा

दत्ता भगत

लेखक व्हायचं तर माणूस न्याहाळायचा असतो, असं मी म्हणालो. खरं तर फार मोठा आव आणून मी फारच सोपी गोष्ट सांगितली, असंच अनेकांना वाटेल किंवा अनेक थोरा-मोठ्या लेखकांनी सांगून ठेवलं, तेच सांगून मी माझा 'थोरपणा' मिरवत असेन, असंही काहींना वाटेल; पण हे खरं नाही. 'माणूस न्याहाळायचा असतो' हे विधान सोपं आहे; पण या विधानाचा नीट अर्थबोध होणं मात्र अवघड आहे.

आता असं पाहा, रावणानं सीतेला पळवून नेली ही रामायणातली सर्वपरिचित घटना घेऊ. कुठल्याही विवाहितेला 'ती आवडली' एवढ्या कारणासाठी एखाद्या पुरुषानं पळवून नेणं योग्य आहे का? भारतीय जीवनशैलीत वाढलेल्या कोणत्याही माणसाला हे नीतीनियमाला धरून आहे, असं वाटणार नाही. अगदी 'शंबुकाचा खुनी राम!' हे मत असणाऱ्यांनादेखील. जगात जिथं जिथं 'विवाह' नावाची आणि 'कुटुंब' नावाची संस्था आहे, तिथल्या नागरिकालाही हे कृत्य समर्थनीय वाटणार नाही, म्हणून तर आपल्या विवाहित बहिणीला तिच्या इच्छेविरुद्ध कुणी पळवून नेलं, तर तिचे भाऊ पळवून नेणाऱ्यास मारायला आणि त्यासाठी मरायलाही सिद्ध होतात. म्हणूनच रामानं रावणाविरुद्ध लढायला सिद्ध होणं आपणाला समर्थनीय वाटतं; पण वाचक म्हणून

Scanned with OKEN Scanner

Swa-Sawarkar Mahavidyalaya, Beed
B.S.P.S. Ambajogai

१३. सुभाष सानपाची गोष्ट

नागनाथ कोत्तापल्ले

सुभाष सानप माझा विद्यार्थी नाही; परंतु आमच्या विद्यापीठात शिकणारा. त्याने समाजशास्त्र या विषयात एम.ए. केले. तिथे त्याला बी प्लसचे गुण पडले नाहीत. म्हणून मग इतिहास या विषयात त्याने पुन्हा एम.ए. केले. तिथे मात्र त्याला बी प्लस मिळाला. म्हणजे छपन्न टक्के मार्क्स मिळाले. अशा प्रकारे चार वर्षे विद्यापीठात घालविल्यावर त्याने नोकरीचे प्रयत्न सुरू केले. या संधानातच त्याची आणि माझी भेट झाली.

सुभाष सानपच्या घरची परिस्थिती बेतास बात. जमेची बाजू एवढीच की, त्याला फक्त एक भाऊ आणि एक बहीण एवढीच होती. बहिणीचे लग्न झाले होते आणि भाऊ शेती करीत होता. शिकणारा फक्त सुभाष एकटाच. त्यामुळे त्याच्यावर चटकन नोकरीला लागण्याचे बंधन नव्हते. आई-वडील म्हणत, पोराला जेवढे शिकायचे, तेवढे शिकू दे आणि सुभाष शिकत होता. दोन विषयांत एम.ए. झाला होता, तरीही त्याला नोकरी लागत नव्हती. कशी तरी त्याची-माझी भेट झाली. म्हणाला, 'सर, माझ्यासाठी काही तरी करा की.' मीही 'बघू बघू' असे आश्वासन दिले.

त्यावर्षी जुलै-ऑगस्ट महिन्यांपर्यंत त्याने अनेक ठिकाणी मुलाखती दिल्या आणि आता कुठे नोकरी लागत नाही, असे बघून सरळ लायब्ररी सायन्सच्या अभ्यासक्रमात त्याने प्रवेश घेतला. म्हणजे पाचवे वर्षही त्याने ज्ञानसाधनेतच घालवायचे ठरविले. अर्थात, यावर्षी तो अतिशय उदास असायचा. कुठल्या तरी एम.पी.एस.सी. अगर बँकेच्या परीक्षाही चालूच होत्या; पण यश मात्र येत नव्हतं. पाहता पाहता लायब्ररी सायन्सचा

Scanned with OKEN Scanner

FYSL - Sem - I
Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

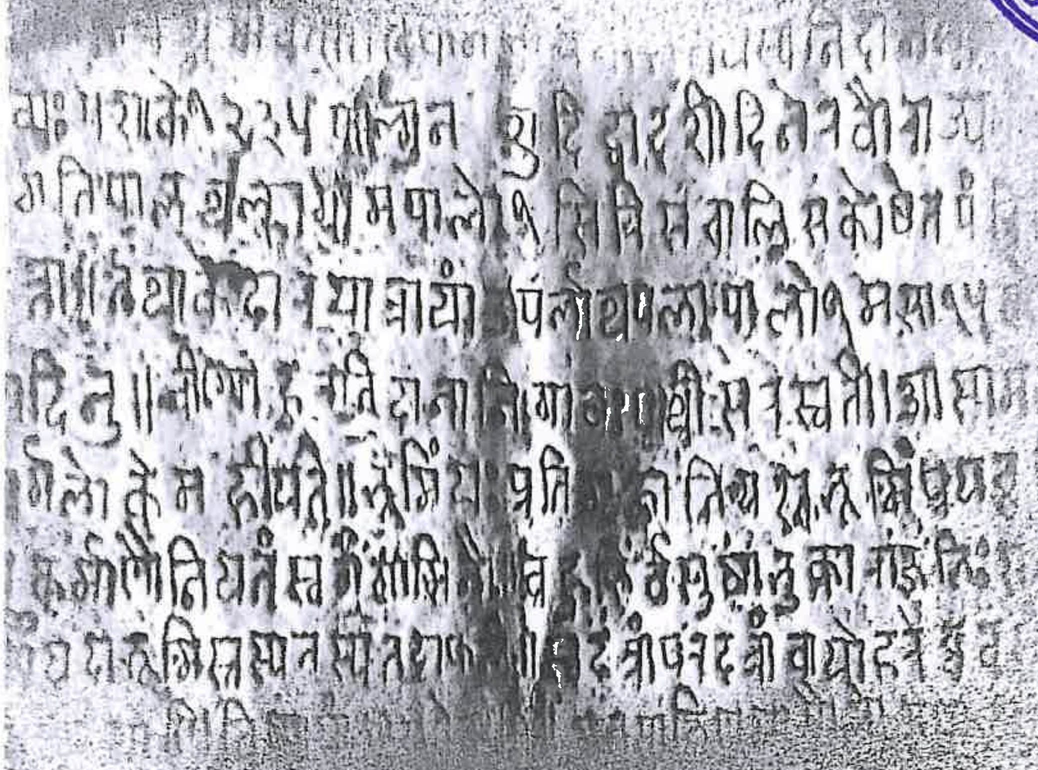

मायबोली

संपादन

मराठी अभ्यास मंडळ

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

Scanned with OKEN Scanner

१. वचन

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S. Ambajogai

- महात्मा बसवेश्वर

महात्मा बसवेश्वर (११०५ - ११९६)
1167

जन्म - कर्नाटकातील इंगळेश्वर-बागेवाडी, जि. विजापूर येथे वैशाख शुद्ध तृतीया, अक्षयतृतीया या दिवशी झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव मादिराज व आईचे नाव मादलांबिका असे होते. भारतातील एक श्रेष्ठ बंडखोर कवी म्हणून ते सर्वपरिचित आहेत. १२ व्या शतकात कर्नाटकाच्या भूमीत आपल्या विचारांचा सुगंध पसरवून सामाजिक समता प्रस्थापित करणारे एक महत्त्वपूर्ण समाजसुधारक. त्यांचे सामाजिक, धार्मिक विचारपीठ म्हणजे 'अनुभव मंटप' होय. बसवेश्वरांचे वचनसाहित्य सुप्रसिद्ध आहे. त्यातून त्यांनी साहित्याच्या आशय-अभिव्यक्तीत क्रांती घडवून आणली. त्यांची शिकवण सर्वसामान्य माणसांसाठी साध्या-सोप्या भाषेत अभिव्यक्त झाली आहे.

प्रस्तुत रचना 'वचन' ग्रंथातून घेतली आहे. या वचनातून समतावादी विचार अभिव्यक्त झालेले आहेत.

१) धनवान बांधिती शिवालय,
करू मी काय, असे गरीब.
मम पायच खांब, देहच देऊळ,
शिर पहा सुवर्णकळस.
कुडलसंगमदेवा ऐका हो,
स्थावरास असे नाश, परि जंगम असे अविनाशी.

२) दगडाची नागमूर्ती पाहून दूध वाहा म्हणती,
जिवंत नाग दिसताच मारून टाका म्हणती,
भुकेला जंगम आल्यास पुढे जा म्हणती,
न जेवणाऱ्या लिंगास नैवेद्य दाखवा म्हणती.

Scanned with OKEN Scanne

२. इये मऱ्हाठिचिये नगरी

- संत ज्ञानेश्वर

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

ज्ञानेश्वर विठ्ठलपंत कुलकर्णी (१२७५ - १२९६)

जन्म - औरंगाबाद जिल्ह्यातील पैठणजवळ आपेगाव येथे. भागवत धर्माचा पाया रचण्याचे अभूतपूर्व कार्य. वयाच्या अवघ्या २१ व्या वर्षी आळंदी येथे इंद्रायणी नदीच्या पावन तीरावर संजीवन समाधी घेतली.

'ज्ञानेश्वरी (भावार्थदीपिका)', 'अमृतानुभव', 'चांगदेव पासष्टी', 'हरिपाठ' आदी वाङ्मय निर्मिती.

वाङ्मयनिर्मितीबरोबरच आध्यात्मिक लोकशाहीचे बीज त्यांनी रुजविले. प्रस्तुत ओव्या ज्ञानेश्वरीच्या १२ व्या अध्यायातून घेतलेल्या असून, त्यात मराठी भाषेत नवरसांचे सागर, अलंकारांच्या खाणी, भावार्थाचे पर्वत, विवेक, संवादपूर्ण ओव्यांद्वारे, पाखंड निरसन करण्यासाठी सद्गुरूची कृपादृष्टी असावी व त्याचबरोबर मराठी भाषेच्या राज्यात ब्रह्मविद्येचा सुकाळ व्हावा व सर्वांना सुख अनुभवता यावे अशी प्रार्थना केली आहे.

नवरसी भरवी सागरु । करवी उचित रत्नांचे आगरू ।
भावार्थाचे गिरिवरू । निफजवि माये ।।

साहित्यसोनियांचिया खाणी ।उघडविं देशियेचिया क्षोणी ।
विवेकवल्लीची लावणी । हों देई सैंघ ।।

संवादफळनिधानें । प्रमेयाचि उद्यानें ।
लावीं म्हणें गहने निरंतर ।।

Scanned with OKEN Scanne

३. अवघा रंग एक झाला

- संत सोयराबाई

सोयराबाई चोखा मेळा

जन्म - सोलापूर जिल्ह्यातील मंगळवेढा येथे. संत चोखोबांची पत्नी. चोखोबांचे संपूर्ण कुटुंब भक्तीत रममाण झाल्याचे दिसते. चोखोबांची बायको असे अभिमानाने म्हणवून घेत असल्या, तरी त्यांनी स्वत:चे वेगळेपण सिद्ध केले आहे. अत्यंत साधी, सोपी आणि रसाळ भाषा हे सोयराबाईंच्या अभंगाचे वैशिष्ट्य. दलित जीवनातील व्यथा आणि वेदना सोयराबाईंच्या अभंगांत सौम्यपणे प्रगट होतात. सोयराबाईंनी बरेच अभंग लिहिले; पण त्यांच्या नावे केवळ ९२ अभंग उपलब्ध आहेत.

प्रस्तुत अभंगातून भक्त व भगवंत यांच्यातील एकरूपता म्हणजेच अद्वैत बोध झाल्यानंतर आलेला अनुभव अभिव्यक्त झालेला आहे.

अवघा रंग एक झाला ।
रंगी रंगला श्रीरंग ।।१।।

मी तूंपण गेलें वाया ।
पाहता पंढरीच्या राया ।।२।।

नाहीं भेदाचें ते काम ।
पळोनी गेले क्रोध काम ।।३।।

देहीं असुनी तू विदेही ।
सदा समाधिस्थ पाही ।।४।।

पाहते पाहणे गेले दुरी ।
म्हणे चोखयाची महारी ।।५।।

◆ ◆ ◆

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S. Ambajogai

Scanned with OKEN Scanne

४. पतित तू पावना

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

- संत कान्होपात्रा

संत कान्होपात्रा

जन्म (१५ वे शतक) पंढरपुरापासून अवघ्या २२ कि.मी. अंतरावर असणाऱ् मंगळवेढा येथे श्यामा नामक गणिकेच्या पोटी झाला. विठ्ठलभक्तीचा लखलखी आविष्कार म्हणजे संत कान्होपात्रा होय. दुःखार्त भावनेचा उत्कट आविष्क त्यांच्या अभंगरचनेतून पदोपदी जाणवत राहतो. कारुण्याने ओतप्रोत भरलेल् अभंगांतून अस्वस्थ आणि उद्विग्न मनाचं दर्शन घडतं. सौंदर्यामुळे त्यांच्याव अनेक संकटे आली; पण दरवेळी विठ्ठलकृपेने त्या बचावल्या. शेवटी बिदरच् बादशहाकडून बोलावणे आल्यावर पांडुरंगाच्या चरणी देह ठेवून त्यांनी आपल इहलोकीची यात्रा संपवली.

प्रस्तुत अभंगातून ईश्वर पतितपावन आहे. त्यांनीच आपले वचन पाळ् माझ्या कलंकित आयुष्याला सांभाळून घ्यावे व पदरात घ्यावे, असा पांडुरंगाक आर्त धावा केला आहे.

पतित तू पावना ।
म्हणविसी नारायणा ।।१।।

तरी सांभाळी वचन ।
ब्रीद वागविसी जाण ।।२।।

याती शुद्ध नाही भाव ।
दुष्ट आचरण स्वभाव ।।३।।

Scanned with OKEN Scanne

५. बाजार

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S.
Ambajogai
★

संत एकनाथ

संत एकनाथ महाराज (१५३३ - १५९९)

जन्म - औरंगाबादजवळील पैठण येथे. वडिलांचे नाव सूर्यनारायण, एकनाथांचे मूळ पुरुष भास्करपंत कुलकर्णी. त्यांच्या गुरूंचे नाव जनार्दन स्वामी. नाथमहाराजांना लहानपणापासूनच अध्यात्मज्ञानाची व हरिकीर्तनाची आवड होती. लोकशिक्षक म्हणून ख्याती. समाजाच्या जागृतीसाठी अभंग, भारुडे व गवळणी यांची रचना केली. फाल्गुन वद्य षष्ठी, शके १५२१ (इ.स. १५९९) या दिवशी संत एकनाथांनी देह ठेवला.

'एकनाथी भागवत', 'चतु:श्लोकी भागवत', 'एकनाथी अभंगगाथा', 'रुक्मिणीस्वयंवर', 'भावार्थ रामायण', 'हरिपाठ', 'अभंग', 'गवळणी' व भारुडे आदी रचना त्यांच्या नावे आहेत.

प्रस्तुत भारूड 'सार्थ श्रीएकनाथी भारुडे' या संपादनातून घेतले आहे. 'बाजार' या भारुडाच्या माध्यमातून संत एकनाथांनी संसाररूपी बाजाराचे चित्रण केले आहे. पंचविषयांनी भरलेल्या बाजारात सुख नाही. त्यासाठी संतसंगती महत्त्वाची ठरते असे वर्णन केले आहे.

संसार नगरीं बाजार भरला भाई ।
कामक्रोध लोभ यांचे गिऱ्हाईक पाहीं ।।१।।

यांत सुख नाहीं त्यांत सुख नाहीं ।
या हाटाचें सुख कोठे नाहीं ।।२।।

या हाटासी थोर थोर मेले ।
नारद शुक भीष्म उमगले ।।३।।

Scanned with OKEN Scanner

६. चित्त शुद्ध तरी

- संत तुकाराम

Swa. Savarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

तुकाराम बोल्होबा आंबिले (१६०८-१६५०)

जन्म - पुण्याजवळील देहू या गावी. आडनाव मोरे, उपनाव आंबिले. घरात परंपरेनेच विठ्ठलभक्ती. भागवतधर्माचा कळस होण्याचे महाभाग्य त्यांना लाभले. त्यांना लोक संत तुकाराम या नावाने ओळखू लागले. त्यांचे अभंग हे महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक परंपरेचे महान द्योतक आहेत. मराठी काव्याचे ते एक शाश्वत भूषण आहेत. त्यांच्या नावावर जवळपास ४५०० अभंग उपलब्ध आहेत. त्यांचे अभंग इतर भाषांमध्येसुद्धा अनुवादित झालेले आहेत. त्यांच्या अभंगरचनेतून काव्यात्मता, नाट्यात्मकता, दुधारीपणा, तिरकस शैली, विचारप्रधानता आदी विशेषांबरोबरच आर्तता, उत्कटता आणि प्रांजळपणा हे गुणविशेष प्रत्ययाला येतात. समाजातील दांभिकतेवर प्रहार करून समाजमनाची मशागत करण्याचे काम त्यांच्या अभंगांनी केलेले आहे.

प्रस्तुत अभंग संत तुकारामांच्या 'अभंग गाथेतून' घेतलेला असून, त्यातून पांडुरंगकृपेनंतर ज्ञानी भक्ताला आलेला अनुभव व त्याचे झालेले परिणाम अभिव्यक्त केलेले आहेत.

चित्त शुद्ध तरी शत्रु मित्र होती ।
व्याघ्र ही न खाती सर्प तया ।।१।।

विष ते अमृत आघात तें हित ।
अकर्तव्य नीत होय त्यासी ।।२।।
दुःख ते देईल सर्व सुख फळ ।
होतील शीतळ अग्निज्वाळा ।।३।।
आवडेल जीवां जीविचिये परी ।
सकळां अंतरी एक भाव ।।४।।
तुका म्हणे कृपा केली नारायणें ।
जाणिजे ते येणें अनुभवें ।।५।।

Scanned with OKEN Scanner

७. चंदनाचा संग लाधलिया वृक्ष

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

-संत बहिणाबाई

बहिणाबाई रत्नाकर पाठक (१६२८ - १७००)

जन्म - वेळगंगा नदीकाठी देवगाव (रंगारी), ता. कन्नड येथे. आईचे नाव जानकी व पित्याचे नाव आऊजी कुलकर्णी असे होते. बहिणाबाईंना बालवयापासूनच भक्तीची व परमार्थाची ओढ होती. संत तुकारामांच्या समकालीन पुढच्या पिढीतील वारकरी संप्रदायातील मराठी स्त्रीसंत कवयित्री आणि संत तुकारामांच्या शिष्या. त्यांच्या अभंगांचा विशेष प्रभाव बहिणाबाईंवर होता. त्यांचे आज ७४० हून अधिक अभंग आढळतात. स्त्रीसंत कवयित्रींच्या मालिकेतील अग्रेसर मुक्ताबाई, जनाबाई, कान्होपात्रा, वेणाबाई, मीराबाई यांच्याप्रमाणेच बहिणाबाईंचेही स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. भूतदया असलेल्या बहिणाबाईंची समाधी शिऊर या गावी आहे.

प्रस्तुत अभंगात संतसंगतीचे महत्त्व विशद केले आहे.

संतां असंतांचे शरीर सारिखे ।
भिन्नत्व वोळखे क्रियेपाशी ।।१।।

काय सांगो फळ दोहींचे वेगळे ।
जाणत्यासी कळे ज्ञानदृष्टी ।।२।।

परिस आणि गार सारिखे स्वरूप ।
तेल आणि तूप पाहे पां रे ।।३।।

काच आणि मणि पहाता समान ।
अंतरीचा गण भिन्न असे ।।४।।

Scanned with OKEN Scanner

८. फटका

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed
B.S.P.S.
Ambajogai

अनंत भवानीबाबा घोलप (१७४४-१८१९)

दुसऱ्या बाजीराव पेशव्यांच्या काळात होऊन गेलेल्या अनंत फंदी यांचे संगमनेर ये वास्तव्य होते. त्यांच्या पूर्वजांचा सराफीचा व गोंधळीपणाचाही धंदा होता. तमाशाम काम करण्याबरोबरच लावणी व फटका हे काव्यप्रकार त्यांनी हाताळलेले आहेत. संगमने येथे मलक फंदी नावाचा फकीर होता. त्या फकिराचा व अनंत फंदींचा जवळीकतेचा स्ने होता. त्यामुळे लोक अनंत घोलप ऐवजी अनंत फंदी असे संबोधू लागले. 'बिकट वा वहिवाट नसावी' हा त्यांचा फटका मराठी सारस्वतात प्रसिद्ध आहे. सदरील फटक 'मऱ्हाटी लावणी' या ग्रंथातून घेतला आहे. उपदेशपर फटक्यांचे जनक मानल्या जाणाऱ्या अनंत फंदी यांनी प्रस्तुत फटक्यातून व्यवहारात माणसाने सद्वर्तनाने वागा याबद्दलचा उपदेश केला आहे.

लंडेगुंडे हिरसेतट्टू ह्यांची संगत धरूं नको
नरदेहासी येऊन प्राण्या दुष्ट वासना धरूं नको ।।धृ.।।

भंगीचंगी बटकीसटकी ह्यांच्या मेळ्यांत बसूं नको
बिकट वाट वहिवाट नसावी धोपट मार्गा सोडू नको
संसारामधि ऐस आपुला उगाच भटकत फिरूं नको
परधन परनार पाहुनी चित्त भ्रमुं हे देऊं नको
नास्तिकपणांत शिरूनि जनाचा बोल आपणां घेऊं नको
भली भलाई कर कांही, पण अधर्ममार्गी शिरुं नको

मायबापांवर रुसूं नको
दूर एकला बसूं नको
व्यवहारामधिं फसूं नको
कधीं रिकामा असूं नको

Scanned with OKEN Scanne

१. तयास मानव म्हणावे का?

B.S.P.S. Ambajogai Sawarkar Mahavidyalaya, Beed

- सावित्रीबाई फुले

सावित्रीबाई जोतीराव फुले (१८३१-१८९७)

३ जाने. १० मार्च

जन्म - नायगाव, जि. सातारा येथे. सावित्रीबाईंनी जोतिबांच्या सर्व कार्यात हिरीरीने सहभाग घेतला. पुणे येथे १८४८ मध्ये मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली. अंतःकरणातील तळमळ आणि प्रखर प्रयत्नवाद यांच्या जोरावर स्त्रीजीवनात सावित्रीबाई फुले यांनी क्रांती घडविली.

१८५४ मध्ये त्यांचा 'काव्यफुले' हा काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाला. १८९१ मध्ये 'मातोश्री सावित्रीबाईंची भाषणे व गाणी' हे पुस्तकही प्रसिद्ध करण्यात आले. त्यांच्या बहुतांश कवितांत निसर्गाची मनोरम वर्णने आढळतात. काव्यलेखनाबरोबरच त्यांनी 'गृहिणी' या मासिकात लेख लिहिलेले आहेत. स्वानुभवाचा भक्कम आधार असल्याने त्यांचे लेखन परिणामकारक झालेले आहे.

प्रस्तुत कविता 'काव्यफुले' या संग्रहातून घेतलेली असून, कवितेत मानवाबद्दलचे चिंतन केले आहे.

ज्ञान नाही विद्या नाही
ते घेणेचि गोडी नाही
बुद्धी असुनि चालत नाही
तयास मानव म्हणावे का? ।।१।।

दे रे हरी पलंगी काही
पशूही ऐसे बोलत नाही
विचार ना आचार नाही
तयास मानव म्हणावे का? ।।२।।

Scanned with OKEN Scanner

१०. आम्ही कोण?

Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

- केशवसुत

कृष्णाजी केशव दामले (१८६६-१९०५)

जन्म - मलगुंड, जि. रत्नागिरी येथे. 'केशवसुत' या नावाने कवितालेखन. 'आधुनिक मराठी कवितेचे जनक' म्हणून त्यांना ओळखले जाते. केशवसुतांनी मराठी कवितेचे प्राचीन वळण मोडून, परिवर्तन घडविले. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि मानवता या मूल्यांची जोपासना करणारी त्यांची कविता समाजातील रूढी-परंपरेचा धिक्कार करते.

मराठी कवितेत आशय, रचना यांबाबत अंतर्बाह्य क्रांतिकारक बदल त्यांनी घडवून आणले व काव्यविषयक नवीन दृष्टी दिली. आत्मनिष्ठा, मूर्तिभंजन व मानवकेंद्रित वृत्ती हे त्यांचे, पर्यायाने त्यांच्या काव्याचे विशेष. काव्य, कला आणि प्रतिभा यांचे स्वरूप व कार्ये, सौंदर्यनिर्मितीच्या प्रयत्नातले अनुभव, विविध क्षेत्रांत होणारा प्रतिभावंतांच्या सामर्थ्याचा साक्षात्कार या सर्वांवर त्यांनी दीड तपात जवळपास १४८ कविता लिहिल्या आहेत.

प्रस्तुत कविता 'हरपले श्रेय' या संपादनातून घेतलेली असून, कवितेत कवीच्या स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करतानाच कवी व कलावंताचे महत्त्व विशद केले आहे.

आम्ही कोण म्हणूनि काय पुससी? आम्ही असू लाडके
देवाचे, दिधले असे जग तये आम्हांस खेळावया;
विश्वी या प्रतिभाबले विचरतो चोहीकडे लीलया,
दिक्कालांतुनि आरपार अमुची दृष्टी पहाया शके !

सारेही बडिवार येथील पहा ! आम्हांपुढे ते फिके,
पाणिस्पर्शच आमुचा शकतसे वस्तूंप्रती द्यावया

Scanned with OKEN Scanne

११. देव दिसला, देव कुठे?

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

२४ ऑगस्ट 1880

- बहिणाबाई चौधरी

बहिणाबाई चौधरी (१८८०-१९५१)

३ डिसेंबर 1951

जन्म - आसोदे, जि. जळगाव येथे. निरक्षर असल्या तरी प्रतिभेचं उच्च देणं लाभलेल्या कवयित्री. विसाव्या शतकाच्या आरंभीची मराठी कविता अभ्यासताना बहिणाबाई चौधरी यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावेच लागते. घरकाम व शेतकाम करता करता उत्स्फूर्तपणे त्या ओव्या रचून गात असत. त्या सर्व रचना महाराष्ट्रातील कवी व त्यांचे पुत्र सोपानदेव चौधरी आणि त्यांचे मावसबंधू श्री. पितांबर चौधरी यांनी लिहून हस्तलिखित स्वरूपात आणल्या. आचार्य अत्रे यांनी हे तर, ''बावनकशी सोनं आहे !'' असे गौरवोद्गार बहिणाबाई चौधरींच्या कवितेविषयी काढलेले आहेत. 'बहिणाबाईंची गाणी' हा त्यांचा काव्यसंग्रह १९५२ मध्ये प्रकाशित झाला. त्यांच्या कविता खानदेशी बोलीत रचलेल्या आहेत. जीवनाचे तत्त्वज्ञान साध्या, सोप्या भाषेतून सहजपणे त्यांच्या कवितांत व्यक्त केले गेलेले आहे.

प्रस्तुत कविता 'बहिणाबाईंची गाणी' या संग्रहातून घेतलेली असून, कवितेत देवाचे अस्तित्व त्याग, समर्पणात असल्याचे वर्णन केले आहे.

सदा जगाच्या कारनी
चंदनापरी घसला
अरे सोतामधी त्याले
देव दिसला दिसला !

सोता झाला रे दगड
घाव टाकीचा सोसला
अरे दगडात त्याले
देव दिसला दिसला !

Scanned with OKEN Scanner

१२. फुलराणी

बालकवी

Swa. Savarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S.
Ambajogai

त्र्यंबक बापूजी ठोंबरे (१८९०-१९१८)

जन्म - धरणगाव, जि. जळगाव येथे. मराठीतील श्रेष्ठ निसर्गकवी. वयाच्या १३ व्या वर्षी 'वनमुकुंद' ही पहिली कविता लिहिली. १९०७ मध्ये जळगाव येथे भरलेल्या मराठी कविसंमेलनात 'बालकवी' ही पदवी. त्याच टोपणनावाने पुढे काव्यलेखन.

तरल संवेदनशीलता, आध्यात्मिक चिंतनशीलता आणि सौंदर्यवादाची हळुवार काव्यशैली आदी गुणविशेषांमुळे त्यांची कविता नितांतसुंदर व रमणीय झालेली आहे. सौंदर्यवादी जाणिवेतून निसर्गकविता लिहिली. त्यांच्या कवितेत आनंदी व उदासीन अशा दोन मनोवृत्तींचे पदर प्रत्ययाला येतात. रंग आणि स्पर्शप्रतिमा यांच्या वापरामुळे त्यांची कविता उत्कट झाली आहे.

प्रस्तुत कविता 'फुलराणी' या संपादनातून घेतलेली असून, कवितेत चेतनागुणोक्ती अलंकाराच्या माध्यमातून सूर्योदयासमयी कळीचे फुलात होणारे रूपांतर मनोहारी पद्धतीने वर्णिलेले आहे.

हिरवे हिरवे गार गालिचे, हरित तृणांच्या मखमालींचे;
त्या सुंदर मखमालीवरतीं, फुलराणी ही खेळत होती.
गोड निळ्या वातावरणांत, अव्याज मनें होती डोलत;
प्रणयचंचला त्या भ्रूलीला, अवगत नव्हत्या कुमारिकेला.
आईच्या मांडीवर बसुनी, झोंके घ्यावे, गावी गाणीं;
याहुनि ठावें काय तियेला, साध्या भोळ्या फुलराणीला? ।।१।।

पुरा विनोदी संध्यावात, डोल डोलवी हिरवे शेत;
तोच एकदा हांसत आला, चुंबून म्हणे फुलराणीला...
"छानी माझी सोनुकली ती, कुणाकडे गं पाहत होती?
कोण बरें त्या संध्येंतून, हळुच पाहतें डोकावून?

Scanned with OKEN Scanner

१. रुंभणेयाचा दृष्टांत

- केशिराज बास

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

केशिराज बास

महानुभाव पंथातील ज्येष्ठ ग्रंथकार केशिराज बास यांना 'केसोबास' या नावानेही ओळखले जाते. महानुभाव पंथाचे संस्थापक श्री चक्रधर स्वामी यांच्या जीवनावर म्हाइंभट्टांनी रचलेल्या 'लीळाचरित्र' या ग्रंथातील उपदेश केशिराज बास यांनी १२८५ मध्ये 'श्री चक्रधर निरुपित दृष्टांतपाठ' या नावाने संपादित केला. त्यात अनेक लोककथा गुंफलेल्या आहेत. सूत्र, दृष्टांत व दृष्टान्तिक असा दृष्टांतपाठाचा रचनाक्रम आहे.

'श्री चक्रधरोक्त सूत्रपाठ', 'मूर्तिप्रकाश', 'लापणिक', 'दृष्टांतपाठ', 'रत्नमाला स्तोत्र', 'ज्ञानकलानिधीस्तोत्र', 'दृष्टांतस्तोत्र' इ. साहित्यसंपदा त्यांच्या नावाने उपलब्ध आहे.

प्रस्तुत दृष्टांतपाठात शारीरिक व्यंग आणि अज्ञान यामुळे उद्‌भवलेल्या दुःखाचे दर्शन ग्रामीणतेच्या अंगाने चित्रित केलेले आहे. त्यास करुण, गंभीरतेची किनार लाभलेली आहे.

सूत्र- पोर जीवु आपणा करूं आवडे तेंचि करी : पाठीं पुढिलावरि ठेवी ।।१।।

दृष्टान्त - कव्हणी एकु दुधाचे गुणवीसेख अन्मोदीत होते : तेथ जात्यंधु आला होता : तेणें पुसीलें, "हां गा, दूध तें कैसें?" "दूध ते पांढरे", "पांढरे ते कैसे ?" "पांढरे ते बळहेसारीखे" "बळहे ते कैसी?" "बळहे ते रुंभणेयासारीखी :" "रुंभणें तें कैसें?" "रुंभणें तें ऐसें : "भणौनि हातु वांकुडा करुनि पाहीलें : एकु दीसु तेणें रुंभणें कोठां देखीलें : तथा आंगणीं देखीलें : हातु वांकुडा करुनि पाहीला : "दूध तें हैं!" भणौनि पेवों लागला : हीरडीया फुटति : रगत नीगे : "आरे, हे काइ करीतासि"? "नाः दुध पीताये !" "आरे सांडि : सांडी : हें रुंभणें : हीरडया फुटति : ना :" "माझेनि बापें सांघितलें, 'दूख होए परि न संडी!"

Scanned with OKEN Scanner

२. मराठी ग्रंथकार सभेस पत्र

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed
B.S.P.S.
Ambajogai

-महात्मा फुले

महात्मा जोतीराव गोविंदराव फुले (१८२७ - १८९०)

जन्म - कटगुण, जि. सातारा येथे. समाजपरिवर्तनवादी, सामाजिक चळवळीचे प्रणेते. सत्यशोधक समाजाचे संस्थापक. बहुजन समाजाच्या उत्थापनासाठी व शिक्षणासाठी आणि त्यांच्या जागृतीकरिता सतत प्रयत्न. त्यासाठी रचनात्मक व संघर्षात्मक कार्य. स्वातंत्र्य, मानवता व विश्वबंधुत्व या मूल्यांचा स्वीकार व सर्वसामान्यापर्यंत प्रचार. म्हणूनच जनसामान्यांनी त्यांना 'महात्मा' ही पदवी बहाल केली.

'शेतकऱ्यांचा असूड', 'गुलामगिरी', 'ब्राह्मणांचे कसब', 'अखंड', 'तृतीयरत्न', 'अस्पृश्यांची कैफियत', 'शिवाजी महाराजांचा पोवाडा' इ. मूलगामी विचार मांडणाऱ्या ग्रंथांचे लेखन त्यांनी केले. न्या. रानडे यांनी २४ मे १८८५ रोजी भरत असलेल्या ग्रंथकार सभेच्या दुसऱ्या संमेलनास उपस्थित राहण्यासाठी म. फुल्यांना पत्र लिहून विनंती केली. त्या पत्रास उत्तर म्हणजे 'मराठी ग्रंथकार सभेस पत्र' हे होय.

प्रस्तुत पत्र हे 'महात्मा फुले समग्र वाङ्मय' या ग्रंथातून घेतले आहे. त्यात शूद्रादी-अतिशूद्रांच्या आत्मशोधाच्या प्रक्रियेचा ब्राह्मणांच्या प्रक्रियेशी संघर्ष अटळ असल्याचे वर्णन केले आहे.

वि.वि. आपले ता. १३ माहे मजकूरचे कृपापत्रासोबतचें विनंतिपत्र पावलें. त्यावरून मोठा परमानंद झाला; परंतु माझ्या घालमोड्या दादा, ज्या गृहस्थाकडून एकंदर सर्व मनुष्याच्या मानवी हक्काविषयी वास्तविक विचार केला जाऊन ज्यांचे त्यांस ते हक्क, त्यांच्याने खुषीने व उघडपणे देववत नाहीत व चालू वर्तनावरून अनुमान केलें असता पुढेही देववणार नाहींत, तसल्या लोकांनी उपस्थित केलेल्या सभांनी व त्यांनी केलेल्या पुस्तकांतील भावार्थांशीं आमच्या सभांचा व पुस्तकांचा मेळ मिळत नाही. कारण त्यांच्या पूर्वजांनी आम्हांवर सूड उगविण्याच्या इराद्याने, आम्हांस दास केल्याचे प्रकर्ण त्यांनी, आपल्या बनावट धर्मपुस्तकांत कृत्रिमाने

Scanned with OKEN Scanner

३. स्त्री-पुरुष तुलना

- ताराबाई शिंदे

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed
B.S.P.S. Ambajogai

ताराबाई बापूजी शिंदे (१८५० - १९१०)

जन्म बुलडाणा येथे. स्त्रियांचे सामाजिक प्रश्न मांडणारी लेखिका. त्यांनी स्त्रियांच्या शोषणाविरोधात दिलेला लढा हा सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेस चालना देणारा होता. सत्यशोधक समाजाच्या कार्यकर्त्या. मराठी, इंग्रजी व संस्कृत भाषेवर प्रभुत्व. शिक्षणामुळे वाचनाची विशेष आवड.

१८८२ मध्ये - 'स्त्री - पुरुष तुलना' हा दीर्घ निबंध प्रकाशित झाला. त्यात स्त्री जातीवर घेतल्या जाणाऱ्या पारंपरिक आक्षेपांचा विचार मांडला आहे.

प्रस्तुत निबंध 'स्त्री-पुरुष तुलना' या ग्रंथातून घेतलेला असून त्यात विवेकनिष्ठ युक्तिवादकौशल्य व उपहास - उपरोधप्रचुर भाषाशैलीच्या माध्यमातून समस्त स्त्री जातीचे दुःख दूर होऊन त्यांना समाजात सन्मानाने वागवावे, याविषयीचे मत मांडलेले आहे.

नवऱ्याआधी बायकोने मरावे किंवा नवऱ्याने बायकोआधी मरावे याचा तुमच्या बापदादांनी देवांपासून काहीं दाखला आणला काय रे? मरणे किंवा जगणे हे तर त्या सर्वशक्तिमान नारायणाचे हाती. तुमच्या हाती काय दगड आहे ! तरुणांनी मरावे अगर म्हाताऱ्यांनी जगावें याचा काहीं नेम आहे काय? कित्येक उपजताच, कित्येक ऐन तारुण्याचे भरांत, कित्येक शंभर वर्षे या जगाचा पुरा अनुभव घेऊन, कित्येक ऐन सुखाच्या वेळेस, कित्येक राज्याच्या गादीस लाथ मारून यमाचे खडे दूत पाहतांक्षणी हे सर्व सार्वभौम राज्य म्हणा किंवा मोळीचें ओझे म्हणा टाकून, एक क्षणाचा विलंब न करिता सर्व आपापलीं मुलेबाळे, बायका सोडून, कोणी खुशीने अगर गैरखुशीने जातातच की नाही? तेथे कोणाचा इलाज चालतो काय? मोठा राजा जरी असला तरी यमदूतापुढे त्याचे काहीच चालत नाही. मग तेथे या गरीब स्त्रियांचे कोण ऐकतो? तेव्हा हा

Scanned with OKEN Scanne

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S.
Ambajogai

४. शील व सौजन्य

- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

भीमराव रामजी आंबेडकर (१८९१-१९५६)

जन्म - महू, इंदूर (मध्य प्रदेश) येथे. भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार. दीन, दलित, उपेक्षित, वंचित, विस्थापितांच्या, शोषितांच्या अंधकारमय जीवनाला प्रज्ञेचा संदेश. समताधिष्ठित समाजव्यवस्थेसाठी अविरत प्रयत्न. समतेसाठी सामाजिक लोकशाहीची संकल्पना मांडली. महाडच्या चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, काळाराम मंदिर सत्याग्रह, भारतीय राज्यघटना निर्मिती व सादर केली. स्त्री व बहुजनांच्या हक्कांसाठी नेहरू मंत्रिमंडळाचा राजीनामा. अशा अनेक घटना त्यांच्या चळवळीचा भाग होत्या. 'बहिष्कृत भारत' व 'प्रबुद्ध भारत' इत्यादी वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून जनमानसात क्रांती घडवून आणली. 'भारतरत्न' या सर्वश्रेष्ठ पुरस्काराने सन्मानित.

'प्रॉब्लेम्स ऑफ रुपी', 'कास्टस् इन इंडिया', 'थॉट्स ऑन पाकिस्तान' आदी महत्त्वपूर्ण ग्रंथांचे लेखन.

आजच्या या युवक परिषदेचा मी युवक नसतानाही मला अध्यक्ष केले आहे. कारण माझ्या वयाची ४० वर्षे उलटून गेली आहेत व सर्वसाधारणपणे युवकांची आयुष्यमर्यादा ४० च्या आत असते. असो.

आजची ही परिषद जरी युवकांची असली तरी या ठिकाणी सबगोलंकार झाल्याचे आपणांस आढळून येईल. कारण या युवकांच्या परिषदेत म्हातारे आहेत; तर माझ्या उजव्या बाजूचा सर्व ब्लॉक भगिनींनी गरगच्च भरला आहे. तेव्हा आजच्या युवक परिषदेतील माझे भाषण युवकेतरांना जरा विसंगत वाटेल. तेव्हा मी आज जे बोलणार आहे, ते फक्त युवकांना उद्देशूनच बोलणार आहे.

आजची ही युवक परिषद अत्यंत महत्त्वाची आहे. सर्वसाधारणपणे लोकसंख्येत मोठा भाग तरुणांचा आहे. जी म्हातारी माणसे आहेत, ती थोडी असून त्यांपैकी बऱ्याच जणांच्या गोवऱ्या ओमकारेश्वरी गेल्य

५. कला व जीवन

-साने गुरुजी

Sawarkar Mahavidyalaya B.S.P.S. Ambajogai Beed.

पांडुरंग सदाशिव साने (१८९९-१९५०)

जन्म - पालगड, जि. रत्नागिरी येथे. साने गुरुजी या नावाने प्रसिद्ध. समाजवादी विचारवंत, सामाजिक कार्यकर्ते व मराठी साहित्यिक म्हणूनही ते प्रसिद्ध आहेत. साने गुरुजींचं मराठी भाषेवर अपार प्रेम होतं. त्यांच्या लेखनाची भाषा साधी, सरळ, ओघवती, भावपूर्ण, संस्कारक्षम अशा स्वरूपाची आहे.

'श्यामची आई', 'नवा प्रयोग', 'सुंदर पत्रे', 'हिमालयाची शिखरे', 'क्रांती', 'समाजधर्म', 'आपण सारे भाऊ' इ. त्यांची साहित्यसंपदा आहे.

प्रस्तुत पाठ 'निवडक सानेगुरुजी' या संपादित पुस्तकातून घेतलेला असून या पाठातून जीवनात सुंदरता, मधुरता, समता, आनंद, न्याय आणण्यासाठी कलांनी झटले पाहिजे, हा भाव व्यक्त केला आहे.

प्रिय वसंतास सप्रेम आशीर्वाद.

मागे तू वर्धा योजनेविषयी विचारलेस. आज पुन्हा तू असाच एक प्रश्न विचारला आहेस. आजकाल साहित्य व जीवन यांची चर्चा फार होत असते. हाच प्रश्न निराळ्या दृष्टीने मांडला तर कला व जीवन असा मांडावा लागेल; कारण साहित्य म्हणजे एक कलाच आहे. साहित्य या शब्दाचा अर्थ मुळी जे सदैव जीवनाच्यासह असते ते. जीवनापासून वाङ्मयाची किंवा कोणत्याच कलेची फारकत करता येणार नाही.

जीवनाची कला ही सर्वश्रेष्ठ कला. या जीवनाच्या कलेभोवती बाकीच्या इतर कलांनी उभे राहिले पाहिजे. सात भिन्न भिन्न सुरांतून जो संगीत काढतो, त्याची आपण वाहवा करतो. मग आजूबाजूच्या विविध अशा अनंत जीवनांतून संगीत निर्मिण्याची जो खटपट करतो, तो केवढा बरे कलावान! आज महात्माजी किंवा माझी काँग्रेस हिंदुस्थानातील नाना धर्म, नाना जातीजमाती, नाना वर्ग यांच्यामध्ये मेळ निर्माण करू पाहत

Scanned with OKEN Scanner

६. डोळे

- अण्णा भाऊ साठे

B.S.P.S. Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Ambajogai, Beed.

तुकाराम भाऊराव साठे (१९२०-१९६९)

जन्म- वाटेगाव, ता. वाळवा, जि. सांगली येथे. फक्त दीड दिवसाची शाळा शिकलेल्या अण्णा भाऊंनी मराठी साहित्यात विपुल लेखन केलेले आहे. कथाकार, कादंबरीकार व वगनाट्यकार म्हणून ते प्रसिद्ध आहेत. लावण्या, पोवाडे, प्रवासवर्णन, नाटके व लोकनाट्य इ. वाङ्मयप्रकारांचे लेखन. समाजातील वंचित जीवनाचे चित्रण त्यांच्या लेखनातून झालेले आहे.

'कृष्णाकाठच्या कथा', 'गजाआड', 'ठासलेल्या बंदुका', 'बरबाद्या कंजारी', 'आबी', 'खुळंवाडी', 'चिरानगरची भुतं', हे त्यांचे काही कथासंग्रह. 'चित्रा', 'फकिरा', 'वारणेचा वाघ', 'माकडीचा माळ', 'वैजयंता', 'आवडी', 'अलगुज' इत्यादींसारख्या ३५ कादंबऱ्यांचे लेखन - 'अकलेची गोष्ट', 'माझी मुंबई, 'पेंग्याचं लगीन' इ. वगनाट्ये अशी विपुल साहित्यसंपदा त्यांच्या नावे आहे.

प्रस्तुत कथा 'लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे : निवडक वाङ्मय' या संपादित ग्रंथातून घेतलेली आहे. या कथेतून कथेची नायिका-गीताचे सौंदर्यपूर्ण डोळे तिच्या जीवनाच्या शोकांतिकेला कारणीभूत ठरतात, याचे हृदयस्पर्शी वर्णन केलेले आहे. त्याचबरोबर संशय हा माणसाचा घात करतो असा संदेशही इथे मिळतो.

मी पन्हाळगड उतरून तळवटाला आलो, तेव्हा सूर्य गड चढून बुरुजावर गेला होता. चैतन्यमय झालेलं वातावरण कसं बेबंद भासत होतं.

पन्हाळगडापासून विशाळगडापर्यंत ती सह्याद्रीची प्रचंड रांग चैत्रपालवीनं गजबहरलेली होती. अनंत रानफुलांनी वारा धुंद झाला होता. पिकली पानं गळून खच लागला होता. त्यांच्या जागी नवी पानं डोलत होती. रंगीबेरंगी पाखरांच्या भराऱ्या, हंसमोरांगीची प्रखर झडप, बहिरी ससाण्याची जोरदार सुळकांडी यामुळं ते गगन नुसतं रणमैदान झालं होतं. ती घनदाट झाडी, तो विशाल पर्वत, त्यावरचे ते गड नि ते वाडे पाहून छाती धडधडत

Scanned with OKEN Scanner

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

BSPS Sanstha

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya Beed

Name of the Teacher: Dr. Krishna V. Bartakke, Mr. Anant V. Deshpande

Name of the Department: Microbiology

Paper/Course No and Name of the course	Semester	Curriculum Details	Cross cutting Issues present in the curriculum(Professional Ethics ,Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum)
Paper No. XIX Recombinant DNA Technology	VI	Ethical issues of genetic engineering	Professional Ethics, Human values, environment and sutainability
Paper No. IX Environmental Microbiology	III	Environmental Pollution	Environment

Teacher

HOD

Principal

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya,
Beed.

Bhartiya Shikshan Prasarak Sanstha, Ambajogai
Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed
Department of Microbiology
Cross Cutting Issues

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

1. Paper XIX Sem. VI Recombinant DNA Technology

16. B.Sc. Microbioloyg [Opt.] IIIrd Yr. Sem.V & VI - 11 -

Unit IV **(12)**

- Gene therapy (Somatic cell and germ line)
- Applications of genetic engineering
  - Agriculture-(Golden rice and Bt cotton)
  - Human and animal health (Interferon and HBV vaccine)
  - Industries (Strain improvement and recombinant proteins Insulin)
  - Environment(Super bug and Bioremediation using GEMS)
- Ethical issues of genetic engineering.

2. Paper IX Sem. III Environmental Microbiology

Unit 4. Environmental Pollution

- Air pollution : sources, causes, health hazards, airborne diseases any 5 (list of causative agents)
- Water pollution : sources, causes, health hazards, waterborne diseases any 5 (list of causative agents).
- Waste water pollution : sources, causes, health hazards.
- Soil : sources, causes, health hazards,

Name of the Teacher: Gavane Ram Baburao

Name of the Department: philosophy

B.S.P.S. Ambajogai Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.

Paper/Course No and Name of the course	Semester	Curriculum Details	Cross cutting Issues present in the curriculum(Professional Ethics ,Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum)
B A F Y Paper I Ethics	I	Definition and nature of ethics	Professional Ethics
B A F Y Virtue and theory of punishment	I	Capital punishment	Human values
B A S Y optional Paper V Inductive Logic	III	Modern Logic	Professional Ethics
B A T Y Paper IX Indian philosophy	V	Indian philosophy	Gender
B A F Y Paper II General psychology	II	Basic concepts of psychology	Environmental and sustainability

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

Teacher HOD Principal

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed.

BSPS Sanstha

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya Beed

Name of the Teacher: Gavane Ram Baburao

Name of the Department: philosophy

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed B.S.P.S. Ambajogai

Paper/Course No and Name of the course	Semester	Curriculum Details	Cross cutting issues present in the curriculum(Professional Ethics ,Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum)
B A F Y Paper **I** **Ethics**	I	Definition and nature **of ethics**	Professional Ethics
B A F Y Virtue and theory of punishment	I	Capital punishment	Human values
B A S Y optional Paper V Inductive Logic	III	Modern Logic	Professional Ethics
B A T Y Paper IX Indian philosophy	V	Indian philosophy	**Gender**
B A F Y Paper II General psychology	II	Basic concepts of psychology	Environmental and sustainability

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed.

U.G.C.
Pattern

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya
Ambajogai
Beed

भारतीय व पाश्चात्त्य नीतिशास्त्र

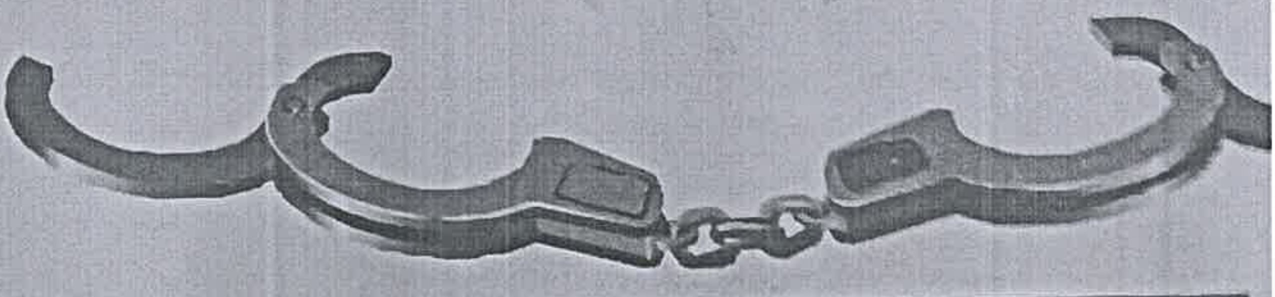

प्रा. विद्या जोशी

Swa. Sawark... B.S.P.S. Ambajogai

अनुक्रमणिका

प्रकरण क्रमांक		पृष्ठ क्रमांक
प्रकरण १	भारतीय नीतिशास्त्राचे स्वरूप (Nature of Indian Ethics)	१ ते १३
प्रकरण २	भारतीय नीतिशास्त्राची धार्मिक आणि तात्त्विक गृहीत तत्त्वे (Religions & Philosophical Postulate of Indian Ethics)	१४ ते १९
प्रकरण ३	पुरुषार्थ विचार (Purusharath - Vichar)	२० ते २४
प्रकरण ४	विधि - निषेध (पूर्वमीमांसा)	२५ ते २९
प्रकरण ५	कर्म (Karma)	३० ते ३९
प्रकरण ६	धर्म (Dharma)	४० ते ४८
प्रकरण ७	जैनांचे नीतिशास्त्र (Jain Ethics)	४९ ते ५६
प्रकरण ८	बौद्धांचे नीतिशास्त्र (Buddhist Ethics : The Four Nobile - Truth & Eight Fold Path)	५७ ते ६२
प्रकरण ९	नीतिशास्त्राची व्याख्या आणि स्वरूप (Western Ethics)	६३ ते ६९
प्रकरण १०	अधिकार आणि कर्तव्ये (Right & Duty)	७० ते ७३
प्रकरण ११	नैतिक निर्णयाचा विषय (Object of Moral Judgement)	७४ ते ७९
प्रकरण १२	सुखवाद (Hedonism)	८० ते ९७
प्रकरण १३	बुद्धिवाद (Rationalism)	९८ ते १०५
प्रकरण १४	शिक्षेचे सिद्धांत (Theory of Punishment)	१०६ ते १११
प्रकरण १५	अतिनितिशास्त्र (Meta - Ethics)	११२ ते १२६

Dnyanadeep Academy
FOR UPSC & MPSC
B.S.P.S.
...arkar Mahavidyalaya, Beed.

मानवी हक्क

* आयोगाने दिलेल्या अभ्यासघटकांनुसार प्रकरणे
* मुद्देसूद वर्णन, भरपूर तालिकांचा समावेश
* आजवरच्या प्रश्नांचा पॅटर्न लक्षात घेऊन रचना
* अभ्यासक्रमाशी संबंधित ताज्या घडामोडींचा विचार
* दर्जेदार संदर्भग्रंथ, शासकीय प्रकाशने व संकेतस्थळांचा वापर

पुस्तक नव्हे, तिसऱ्या पेपरच्या अभ्यासासाठी
ज्ञानदीपच्या बेस्ट क्वालिटी नोट्स

मार्गदर्शक
श्री. महेश शिंदे

लेखन
डॉ. आनंद बोबडे

अनुक्रमणिका

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S.
Ambajogai

क्र.	प्रकरण	पृष्ठ क्र.
1	मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहीरनामा	1
2	बालविकास	41
3	महिला विकास	74
4	युवा विकास	101
5	आदिवासी विकास	117
6	सामाजिकदृष्ट्या वंचित वर्गांचा विकास	152
7	वयोवृद्ध व्यक्तींचे कल्याण	239
8	कामगार कल्याण	258
9	विकलांग व्यक्तींचे कल्याण	281
10	लोकांची पुनर्वसने	295
11	आंतरराष्ट्रीय आणि प्रादेशिक संघटना	304
12	ग्राहक संरक्षण	355
13	मूल्ये आणि नीतीतत्त्वे	371

Bhartiya Shikshan Prasarak Sanstha, Ambajogai

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.

Name of the Teacher: Dr. Rupali B. Kulkarni

Name of the Department: Physics

Paper/Course No and Name of the course	Semester	Curriculum Details	Cross cutting Issues present in the curriculum (Professional Ethics ,Gender, Human values,Environment and sustainability into Curriculum)
B.Sc.-III PAPER XX: Non-conventional energy sources and Optical fiber(Phy-306)	VI	Chapter1. Non-conventional energy sources	Introduction, Biomass, wind energy, tidal energy/Ocean energy, geothermal energy, biogas hydro energy, wind energy, solar energy , Biogas plant-fixed dome type, Wind energy: Introduction to wind energy, terms and definition: wind, wind farm, wind turbine, vertical axis wind turbine (VAWT), horizontal axis wind turbine (HAWT), propeller (wheel), wind mill,types of wind turbines
	VI	Chapter 2.Solar Photovoltaic Systems	Introduction to photovoltaic systems, Solar Cell fundamentals:i)Semiconductor, ii) P-N junction, iii) Generation of electron-hole, pair by photon absorption, iv) I_V characteristics of solar cell Electrical storage: Lead acid battery, basic battery theory

HOD
Dr. Rupali B. Kulkarni

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed.

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

BSPS Sanstha

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya Beed

Name of the Teacher: Dr.Aghav S.S.

Name of the Department: Political Science

Paper/Course No and Name of the course	Semester	Curriculum Details	Cross cutting Issues present in the curriculum(Professional Ethics ,Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum)
POL.SCI. I BASIC CONCEPT OF POLITICAL SCIENCE (BAFY)	I	UNIT I - Citizenship, Rights: Citizenship: Meaning, Types & Acquisition Meaning, Definition & Types of Rights & Duties.	Human Values
POL.SCI. I BASIC CONCEPT OF POLITICAL SCIENCE (BAFY)	I	UNIT II - **Government:** Meaning & Nature,Organs of Government: Legislature, Executive & Judiciary.Types of Government: Unitary, Federal, Parliamentary & Presidential	Human Values
POL.SCI. V Indian Government & Politics (BASY)	III	1. **Indian Constitution:** 1.1) Sources 1.2) Preamble 1.3)Features	Human Values
POL.SCI. V Indian Government & Politics (BASY)	III	2. **Constitutional Provision:** 2.1) Fundamental Rights 2.2) Directive Principles of State Policy	Human Values

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

POL.SCI. VI **International Relation**	III	1 India's Foreign Policy 1.1 Principles **1.2** Objectives	Professional Values
POL.SCI. V Indian Government & Politics (BASY)	III	3. Budgetary Process & Parliamentary Committees: 3.1) Budgetary Process 3.2) Public Accounts Committee 3.3) Estimate Committee	Professional Values
POL.SCI. IX Indian Political Thinkers (BATY)	V	1. **Raja Ram Mohan Roy** 1.1 Architect of Indian Renaissance 1.2 Views on Religion 1.3 Social and Political ideas	Human Values
POL.SCI. IX Indian Political Thinkers (BATY)	V	2. **Dayanand Saraswati** 2.1 Religious and Social Thoughts 2.2 Political Thoughts **3.Gopal Krishna Gokhale** 3.1 Social and Liberal Ideas 3.2 Nationalist Thought	Human Values
POL.SCI. IX Indian Political Thinkers (BATY)	VI	**.Lokmanya Tilak** 4.1 Views on Nationalism 4.2 Political Ideas – Four point Program 4.3 Views on Social Reform **. Mahatma Gandhi** 5.1 Views on Religion 5.2 Concept of Satya, Ahimsa and Satyagraha Concept of Ram Rajya	Human Values Envionment Human Values

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

POL.SCI. X **Western Political Thinkers (BATY)**	V	**1) Plato** Views on: Justice, Communism, Education, Ideal State	Human Values & Envionmental Values
POL.SCI. X **Western Political Thinkers (BATY)**	V	**2) Aristotle** **Views on: State, Citizenship, Revolution** **3) Niccolo Machiavelli** **Human Nature, Advice to Prince, Views on Religion and** **Morality,**	Human Values & Envionmental Values
POL.SCI. X **Western Political Thinkers (BATY)**	v	**4) Thomas Hobbes** Human Nature, Social Contract Theory and Concept of Sovereignty **5.John Locke** **Human nature, Social contract theory**	Human Values & Envionmental Values

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S Ambajogai

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya,
Beed.

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

BSPS Sanstha

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya Beed

Name of the Teacher: Dr.Suhas R.Morale

Name of the Department: Political Science

Paper/Course No and Name of the course	Semester	Curriculum Details	Cross cutting Issues present in the curriculum(Professional Ethics ,Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum)
POL.SCI. II Government & Politics of Maharashtra **(BAFY)**	I	2. **Organization of Government**: 2.1) Executive: Governor & Chief Minister 2.2) Legislature: Composition, Power & Functions 2.3) Judiciary; High Court, Structure & Powers	Human Values
POL.SCI. II Government & Politics of Maharashtra **(BAFY)**	I	3. **Movements in Maharashtra Cooperative Movement, peasant Movement, Dalit Movement**	Human Values
POL.SCI. II Government & Politics of Maharashtra **(BAFY)**	I	**Feminist Movement**	Human Values

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

POL.SCI. X Political Ideologies (BATY)	V	**1. Nationalism**	Human Values
POL.SCI. X Political Ideologies (BATY)	V	**2. Liberalism**	Human Values
POL.SCI. X Political Ideologies (BATY)	V	**3.Democracy** **4. Imperialism**	Human Values & Professional Values

POL.SCI.VII Indian Government & Politics (BASY)	VI	**5) Challenges Before Indian Democracy:** **5.1) Corruption** **5.2) Casteism** **5.3) Communalism** **5.4) Regionalism**	Human Values Environment
POL.SCI. IX Indian Political Thinkers (BATY)		1. **Maulana Azaad** 1.1) Views on Religion & Politics	Human Values
POL.SCI. IX Indian Political Thinkers (BATY)	VI	1.2) Views on Hindu-Muslim Unity 1.3) Idea on Nationalism & " Synthesis Nationalism" 2. **Jawaharlal Nehru** 2.1) Views on Nationalism, Democracy & Socialism	Human Values

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

POL.SCI. IX **Indian Political Thinkers** (BATY)	VI	2.2) Idea on Secularism 2.3) Views on Internationalism **3. M. N. Roy** 3.1) Critique of Marxism 3.2) Radical Humanism or New Humanism	Sustainability
POL.SCI. IX **Indian Political Thinkers** (BATY)	VI	3.3) Radical Democracy **4. Dr. Babasaheb Ambedkar** 4.1) Views on Religion & Society 4.2) Idea of Democracy 4.3) Economic Thought	Human Values Environment
POL.SCI. IX **Indian Political Thinkers** (BATY)	VI	**5.Jayprakash Narayan** 5.1) Views on Socialism & Democracy 5.2) Idea of Total Revolution	Human Values Environment

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S Ambajogai

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya,
Beed.

BSPS Sanstha

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya ,Beed.

Name of the Teacher: Dr. Joshi Suhas Baburao **Cross Cutting**

Name of the Department: Psychology

Paper/Course No and Name of the course	Semester	Curriculum Details	Cross cutting Issues present in the curriculum(Professional Ethics ,Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum)
I Introduction to psychology	I Semester	1 The science of psychology 2 Sensation and Perception 3 Learning 4 Memory	Ethics Gender Human values Environment and sustainability
Bio Psychology	I Semester	1Introduction to biopsychology 2Brain and its Function 3Organization of Nervous Systems 4 Endocrine System	Ethics Gender Human values Environment and sustainability
Psychology of Individual Difference	II Semester	1 Intelligence 2 Personality 3 Motivation and Emotion	Ethics Gender Human values Environment and sustainability
Introduction to Counselling	V Semester	1) Definition of Counseling Psychology 2) Building counseling relationship 3) Working in a counseling relationship 4) Termination of counseling relationship	Ethics Gender Human values Environment and sustainability
Counseling In Action	VI Semester	1)Theories of counseling 2) The Importance of Career counseling 3) Marriage, Couple and Family Counseling 4) College Counseling and student life Counseling	Ethics Gender Human values Environment and sustainability

Teacher HOD Principal

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed.

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
139
★ Beed ★

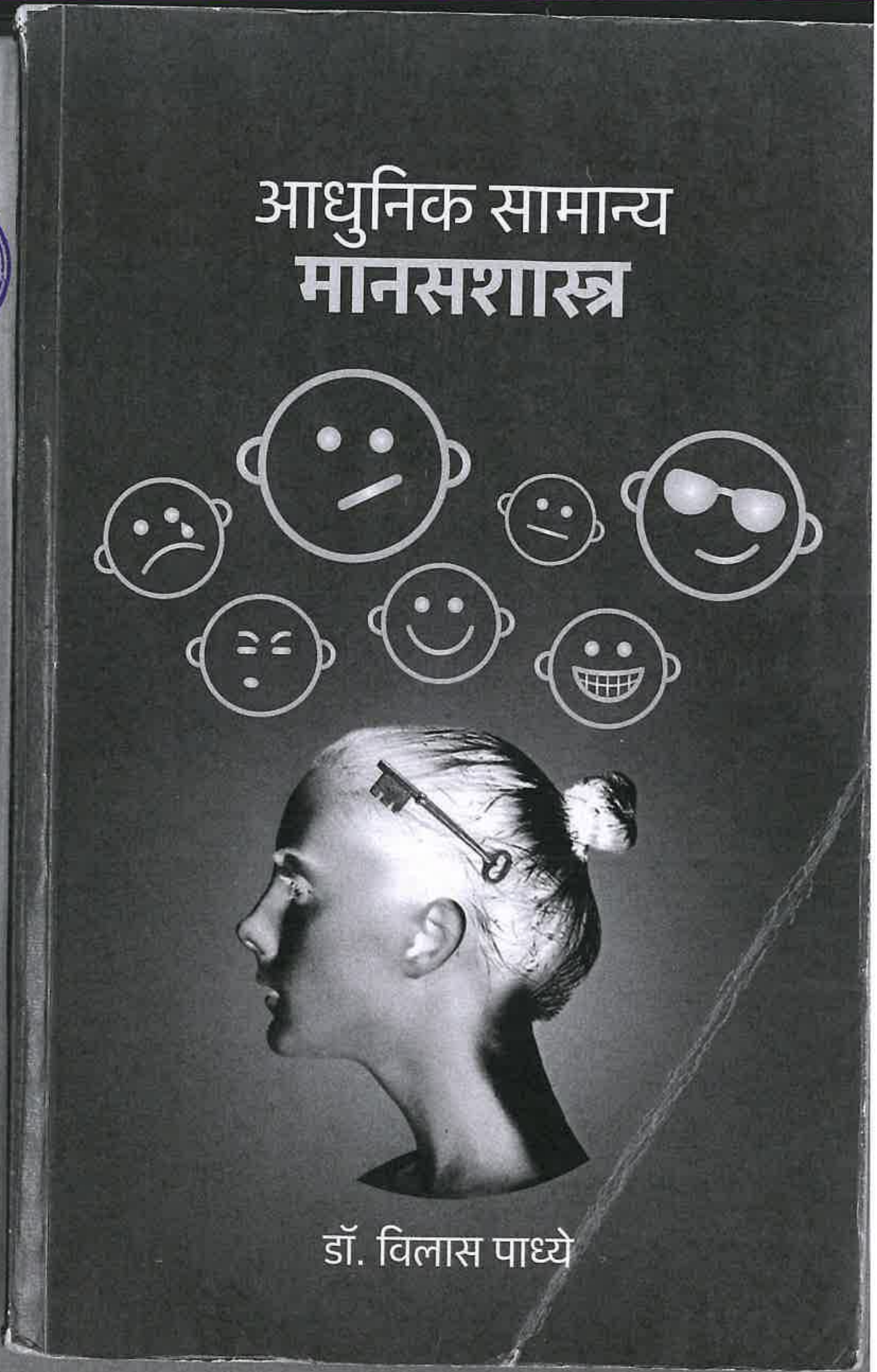

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed.

ात

(आणि शिक्षकदेखील) पाहिले. पहिले जे
ाक हाती घेताच वाचकाच्या हृदयाचे ठोके
ास निर्माण होतो. दुसरे जे कुठलाही मुद्दा
ांची विषयातील गोडी वाढते, दृष्टिकोन
ा मी दोन प्रकारचे विद्यार्थी पाहतो. पहिले
सतो व दुसरे ज्यांना केवळ पदवी नामक
णि त्याकरिता त्यांना इतरांनी लिहिलेल्या
ग्री चालते. हे पुस्तक लिहिण्याचा प्रयास
कारचे लेखक व पहिल्या प्रकारचे विद्यार्थी
ठरवायचं.
कारण म्हणजे गेल्या दहा वर्षांत विषयात
ो वाटचाल बोधात्मक दिशेने वेगाने होत
रे संशोधन मानवी वर्तन व विचारप्रक्रिया
समावेश नवीन आवृत्तीत केला आहे.
देखील समावेश करण्यात आला आहे.
वेद्यार्थ्यांना अनुरोध आहे की त्यांनी कंसात
ते प्रमाण असतात. मराठीतील शब्द
या पुस्तकातील मराठी शब्द महाराष्ट्र
ात दैनंदिन जीवनातील बरीच उदाहरणं,
ा आहेत त्या विद्यार्थ्यांना विषयाची समज
ा हेतूने. त्याचबरोबर भरपूर छायाचित्र,
र्व गोष्टींचा विद्यार्थ्यांना विषयाचे आकलन

बोरूडे सरांचे, ज्यांनी मी पुस्तक लिहावं
ज्ञेचे पालन मात्र केले. आभार त्या अनेक
ऽ विद्यार्थी घडविला. शिक्षक विद्यार्थी
ाद्यार्थ्यांनी माझ्यातील शिक्षक घडविला.
सेल वृंदा आणि वरुणचे. कारण त्याच्या
क्षण हरवून गेले.

– विलास पाध्ये

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya 139 Beed

अनुक्रमणिका

प्रकरण १ ले – मानसशास्त्राचा उगम व व्याख्या १-४४

- संक्षिप्त इतिहास, बदलते स्वरूप, आत्म्यापासून बोधात्मकतेपर्यंतच्या बदलत्या व्याख्या, प्रमुख तत्त्वज्ञ व शास्त्रज्ञांच्या विचारांचा परिणाम
- **महत्त्वाचे दृष्टिकोन**
  * संरचनावाद * कार्यवाद * समाकृती / समग्राकृतिवाद * मनोविश्लेषण * वर्तनवाद * मानवतावादी दृष्टिकोन * बोधात्मक मानसशास्त्र * जैविक दृष्टिकोन * उत्क्रांतिवादी दृष्टिकोन * सामाजिक-सांस्कृतिक दृष्टिकोन * बहुसांस्कृतिक दृष्टिकोन
- **मानसशास्त्राची उद्दीष्टे**
- **मानसशास्त्राचे स्वरूप व व्याप्ती**
- **मानसशास्त्राच्या शाखा**
  * चिकित्सा मानसशास्त्र * सहमंत्रण मानसशास्त्र * औद्योगिक व संघटन मानसशास्त्र * सामाजिक मानसशास्त्र * शैक्षणिक मानसशास्त्र * वैकासिक मानसशास्त्र * प्रायोगिक मानसशास्त्र * जैविक मानसशास्त्र * स्वास्थ्य मानसशास्त्र * न्याय-साहाय्यक मानस शास्त्र * सकारात्मक मानसशास्त्र
- **मानसशास्त्राचे सैद्धांतिक व उपयोजित स्वरूप**
- **अभ्यास पद्धती**
  * प्रयोगपद्धती * निरीक्षण पद्धती * सहसंबंध पद्धती * मुलाखत * प्रश्नावली * सर्वेक्षण पद्धती * व्यक्ता-अध्ययन पद्धती
- **भेटूया काही मानसशास्त्रज्ञांना**
  * विलियम जेम्स * विलहेम वुंड * एडवर्ड टिचनर * सिगमंड फ्रॉईड * कार्ल युंग * वुल्फगँग कोहलर * जे. बी. वॅटसन

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed

प्रकरण २ रे - वर्तनाचे जैविक आधा ४५-९५

◆ **मानवी उत्क्रांती**
* पृथ्वीची निर्मिती ते आधुनिक मानव * उत्क्रांतीचा वर्तनावर होणारा परिमाम

◆ **जनुक : आनुवंशिकतेचे वाहक**
* पेशीची रचना व डीएनए * जननिक विकृती व गुणसूत्रांची असंगती
* प्राण्यांवरील प्रयोग व क्लोनिंग * मानवी जिनोम प्रकल्प

◆ **अंत:स्रावी ग्रंथी**
* पीयूषिका ग्रंथी * अधिवृक्क ग्रंथी * अवटूग्रंथी * पराअवटूग्रंथी
* स्वादुपिंड * जननग्रंथी * पाईनी ग्रंथी

◆ **चेतापेशी : चेतासंस्थेचा मूळ घटक**
* चेतापेशीची रचना → चेतासंधी * चेतापेशीचे प्रकार * माहितीचे आंतरिक वहन : विद्युत प्रक्रिया * चेतापारेषक : माहितीचे रासायनिक वाहक

◆ **चेतासंस्था**
* केंद्रीय चेतासंस्था * सीमावर्ती चेतासंस्था → कायिक चेतासंस्था → स्वायत्त चेतासंस्था

◆ **मेंदू : इंद्रिय व प्रक्रिया**
* पश्च मस्तिष्क → मध्यांग → सेतू → अनुमस्तिष्क → जालरचना बंध * मध्य मस्तिष्क * अग्र मस्तिष्क → चेताक्षेपक → अधश्चेताक्षेपक → किनारी संस्था → प्रमस्तिष्क बाह्यक * अग्रखंड
* ऊर्ध्वखंड * कुंभ खंड * पश्चखंड * प्रमस्तिष्क गोलार्ध

◆ **मेंदूतील क्रियांचे निरीक्षण**
* जैविक पद्धती → प्राण्यांवरील शस्त्रक्रिया → मेंदूस इजा झालेले रुग्ण
* विद्युत-चुंबकीय पद्धती → मस्तिष्क विद्युतलेखी → कॅट स्कॅन → पेट स्कॅन → एम आर आय व स्क्विड

◆ **जैव प्रतिभरण**

प्रकरण ३ रे - संवेदनात्मक प्रक्रिया ९६-१५४

◆ **वेदन : मूळ प्रक्रिया**
* निरपेक्ष सीमामूल्य : कमीत कमी किती ऊर्जा? * भेदनिक सीमामूल्य : दोन उद्दीपकांमधील फरक * वेदन प्रतियोजन : आता काही फरक नाही
* संवेदन : अर्थपूर्ण वेदन

◆ **अवधानात्मक प्रक्रिया : वेचक व स्थैर्यरूपी अवधान**

◆ **विभाजित अवधान : साधनांची वाटणी व स्वयंचलनता**
* स्ट्रूप कार्य * स्वयंचलित विरुद्ध नियंत्रित प्रक्रियण * स्वयंचलनाचा अवधान अभ्युपगम

◆ **ज्ञानेंद्रियांचे ज्ञान**
* डोळ्यांत डोळे टाकू या * कर्णाची रचना व कार्यप्रणाली * स्थितिभान व गतीवेदन * त्वचा वेदन → दाब → तापमान → दु:ख वेदन * गंध व रुची वेदन : रासायनिक आधार

◆ **संवेदन : संघटन व समूहन**
* आकृती-पार्श्वभूमी अनुभव * संवेदनिक समूहन

◆ **संवेदनाचे निर्धारक**
* उद्दीपक व बाह्य परिस्थिती * ज्ञानेंद्रिय व आंतरिक प्रक्रियण
* वैयक्तिक गुणवैशिष्ट्ये → संवेदनात्मक अध्ययन व पूर्वानुभव → न्यास → गरजा व प्रेरणा → बोधात्मक शैली → सांस्कृतिक घटक

◆ **दृष्टिसंवेदनाचे प्रकार**
* रंगसंवेदन * स्थान संवेदन * घनता संवेदन * एकनेत्रीय सूचक
* द्विनेत्रीय सूचक * गती संवेदन

◆ **भासमान गती**
* फाय प्रत्यय * सातत्याभास प्रत्यय * डेल्टा प्रत्यय * गॅमा प्रत्यय
* स्वगती परिणाम

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya 139 Beed

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed.

◆ **संवेदनात्मक स्थिरता**

* आकारमान स्थिरता * रंग स्थिरता * द्युती स्थिरता * आकार स्थिरता

◆ **भास : चुकीचे संवेदन**

* दृष्टी भासाचे प्रकार

◆ **अवसीमीय संवेदन**

◆ **संवेदन संरक्षण व संवेदन दक्षता**

◆ **अतींद्रिय संवेदन**

* दूरमनोसंप्रेषण * अतींद्रिय दृष्टी * पूर्वबोधन * मन:प्रभावगती

प्रकरण ४ थे - अध्ययन १५५-१९४

◆ **अभिजात अभिसंधान**

* अभिजात अभिसंधानावरील प्रयोग * अभिजात अभिसंधान : काही सिद्धांत → उद्दीपक-प्रतिस्थापन सिद्धांत → वृत्त-अपेक्षा सिद्धांत * अभिजात अभिसंधान आणि दैनंदिन जीवन * विलोपन * सहज पुन:प्राप्ती * पुनराभिसंधान * उद्दीपक सामान्यीकरण * विभेदन

◆ **व्यापारक/साधक अभिसंधान**

* धन प्रबलन * ऋण प्रबलन * शिक्षा * लोपन प्रशिक्षण * स्किनरचा प्रयोग * आकारण वर्तन आणि शृंखलीकरण * प्रबलन सारणी * सामान्यीकरण * विभेदन

◆ **ऋण प्रबलन : साधक अभिसंधानामध्ये वापर**

* सुटकेपोटी अध्ययन * अपगम अध्ययन * साधक अभिसंधान आणि दैनंदिन जीवन * उच्चश्रेणी अभिसंधान

◆ **बोधात्मक अध्ययन**

* सुप्त अध्ययन * मर्मदृष्टी अध्ययन * निरीक्षणात्मक अध्ययन

◆ **प्रतिबिंबित चेतापेशी व निरीक्षणात्मक अध्ययन**

◆ **अध्ययनावरील बोधात्मक व प्रेरणात्मक प्रभाव**

◆ **अध्यन संक्रमण**

* धन संक्रमण * ऋण संक्रमण * शून्य संक्रमण * संक्रमण व समान मूलतत्त्वे

◆ **शाब्दिक अध्ययन**

* शाब्दिक अध्ययनाच्या सराव पद्धती * शाब्दिक अध्ययनास प्रभावित करणारे परिवर्त्य → अध्ययन सामग्री → अध्ययन होत असतानाची स्थिती → वैयक्तिक गुणवैशिष्ट्ये

प्रकरण ५ वे - स्मृती १९५-२३५

◆ **स्मृती मापनाच्या पद्धती**

* प्रत्यावाहन * प्रत्याभिज्ञान * पुनरध्ययन

◆ **स्मृतीचे सिद्धांत**

* स्मृती-कार्य सिद्धांत → संकेतन → साठवण → प्रत्यानयन * वृत्त-प्रक्रियण सिद्धांत → वेदनिक नोंद → अल्पकालिक स्मृती → दीर्घकालिक स्मृती * समांतर वितरित प्रक्रियण सिद्धांत * पातळी-प्रक्रियण सिद्धांत → संवेदन → संरचनात्मक → अर्थ → विस्तारीकरण

◆ **अल्पकालिक स्मृती**

* क्रमिक-स्थान परिणाम * शब्द-लांबी परिणाम * खंडविभाजन * पाठांतर/उजळणी

◆ **दीर्घकालिक स्मृती**

* दीर्घकालिक स्मृतीचे प्रकार → अर्थपर स्मृती → घटना स्मृती → क्रियात्मक स्मृती → घोषणात्मक स्मृती * दीर्घकालिक स्मृतीतील संघटन * रचनात्मक प्रक्रिया * दीर्घकालिक स्मृती व प्रत्यानयन → प्रत्यानयन सूचक → पुनर्रचनात्मक प्रक्रिया → साक्षीदाराची साक्षी → संदर्भ-अवलंबी स्मृती → अवस्था-अवलंबी स्मृती → अगदी-ओठावर-घटना → दीर्घकालिक स्मृती व प्रतिमा → फ्लॅशबल्ब स्मृती

◆ **विस्मरण**

* ऱ्हास * दृढीभवन * निरोधन → पुरोगामी निरोधन → प्रतिगामी निरोधन * प्रत्यानयन अपयश * आकृतिबंध व रचनात्मक प्रक्रिया

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya * Beed * 139
Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed

◆ **प्रेरित विस्मरण व स्मृतिलोप**

* बालवयीन स्मृतिलोप * स्वप्नांचा स्मृतिलोप * संरक्षणात्मक स्मृतिलोप * जैविक स्मृतिलोप → कुंभखंड व अश्वमीन यांना क्षती → वार्धक्य अवमनस्कता, अल्झायमर रोग व कोरसॅकॉफ संलक्षण

◆ **स्मृतीचे जैविक आधार**

* चेतासंधींची भूमिका → चेतनी मार्ग → चेतनी सुकरीकरण व निरोधन → चेतासंधीतील संरचनात्मक बदल * प्रथिन रेणूंवरील साठवण व डीएनए

◆ **स्मृतिसुधारविद्या**

→ संकेत → खंडविभाजन → दृष्टी प्रतिमा → अंक-अक्षर खुंट्या → बोधात्मक परास → प्रश्न पद्धती → SQ3R पद्धती → अवधान

प्रकरण ६ वे - प्रेरणा व भावना २३६-२८१

◆ **प्रेरणांचे निर्देशक**

◆ **प्रेरणेचे सिद्धांत**

* प्रचोदन सिद्धांत * प्रलोभन सिद्धांत * इष्टतम-जागरण सिद्धांत
* यर्क्स-डॉडसन नियम

◆ **जैविक प्रेरणा**

* भूक * तहान * लैंगिक प्रेरणा

◆ **सामाजिक प्रेरणा**

* संपादन प्रेरणा * प्रभुत्व प्रेरणा * संलग्नन प्रेरणा * आक्रमण प्रेरणा

◆ **आंतरिक विरुद्ध बाह्य प्रेरणा**

◆ **संघर्ष आणि वैफल्य**

* उपगम-उपगम संघर्ष * अपगम-अपगम संघर्ष * उपगम-अपगम संघर्ष * बहु उपगम-अपगम संघर्ष

◆ **मॅस्लोची गरज अधिश्रेणी**

* जैविक गरजा * सुरक्षा गरजा * प्रेम व तद्भावितेच्या गरजा
* स्व-आदरभावाच्या गरजा * आत्मवास्तविकीकरणाची गरज

◆ **प्रेरणांचे मापन**

* प्रश्नावली * प्रक्षेपण तंत्र * परिस्थितिक चाचण्या

◆ **भावना**

◆ **भावनाविषयक सिद्धांत**

* जेम्स-लँग सिद्धांत * कॅनन-बार्ड सिद्धांत * जेम्स-लँग व कॅनन-बार्ड सिद्धांतांची तुलना * शॅक्टर-सिंगर सिद्धांत * लॅझरसचा सिद्धांत
* विरुद्ध-प्रक्रिया सिद्धांत

◆ **भावनांचा विकास, अभिव्यक्ती व नियंत्रण**

* भाषिक संप्रेषण * अभाषिक संप्रेषण → चेहऱ्यावरील हावभाव → देह-बोली → वाचिक चढउतार व खाणाखुणा → अंतर

◆ **संस्कृती आणि भावना**

◆ **भावनेतील जैविक प्रक्रिया**

◆ **भावनेतील जैविक प्रतिक्रिया व एकसमय बहुरेखी तंत्र (लाय-डिटेक्टर)**

प्रकरण ७ वे - बुद्धिमत्ता २८२-३२५

◆ **बुद्धिमत्तेबाबत सिद्धांत**

* जी-घटक सिद्धांत * बहुघटक सिद्धांत → थर्सटनच्या प्राथमिक मानसिक क्षमता → गिलफर्डचा त्रिमिती सिद्धांत * अधिश्रेणी सिद्धांत
* कॅटल : तरल विरुद्ध स्फटिक बुद्धिमत्ता * स्टर्नबर्गचा त्रिचाप सिद्धांत
* जेन्सनचा द्वि-पातळी सिद्धांत * गार्डनरचा बहुबुद्धिमत्ता सिद्धांत

◆ **बुद्धिमत्ता व चेतनी अभिक्षमता**

◆ **बुद्धिमत्तेचे मापन : बुद्धिमत्ता चाचण्या व बुद्धिगुणांक**

* बिने-सायमन बुद्धिमत्ता चाचण्या → मानसिक वय * बुद्धिगुणांक
* बुद्धिगुणांकाचे वर्गीकरण * विचलन बुद्धिगुणांक * वेश्लरच्या चाचण्या
* समूह चाचण्या

◆ **चांगल्या चाचणीची गुणवैशिष्ट्ये**

* विश्वसनीयता * यथार्थता * प्रमाणीकरण * मानक * वस्तुनिष्ठता

◆ **भावनिक बुद्धिमत्ता**

◆ **बुद्धिमत्ता : अनुवंश व परिस्थितीचा प्रभाव**

* अनुवंश * परिस्थिती * अनुवंश व परिस्थिती : हातात हात

◆ **बुद्धिमत्ता मापन व संस्कृतीची समस्या**

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya * Beed * 139
Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed.

◆ मतिमंदत्व
* मतिमंदत्वाची कारणे * ऐंद्रिय दोषांमुळे उद्भवणारे मतिमंदत्व * मेंदूदोष व मतिमंदत्व * सांस्कृतिक-कौटुंबिक मतिमंदत्व * विशेष प्रशिक्षण

प्रकरण ८ वे - व्यक्तिमत्त्व ३२६-३६६
◆ गुणविशेष व प्रकार दृष्टिकोन
* प्रकार दृष्टिकोन → हिप्पोक्रेटस → क्रेश्मर → शेल्डन → फ्रीडमन व रोझेनमन * गुणविशेष दृष्टिकोन → ऑलपोर्टचा सिद्धांत → कॅटलची घटक उपपत्ती
◆ सिगमंड फ्रॉइड : मनोविश्लेषणात्मक दृष्टिकोन
* अबोध सहजप्रवृत्ती व वर्तन * व्यक्तिमत्त्वाची रचना → इदम → अहम → परमअहम् * अहम् संरक्षण यंत्रणा * विकासाच्या मनोलैंगिक अवस्था → मौखिक अवस्था → गुदावस्था → शिश्न अवस्था → सुप्तावस्था → लिंगनिष्ठ अवस्था
◆ नव-फ्रॉइडवादी
* कार्ल युंग : विश्लेषणवादी मानसशास्त्र * आल्फ्रेड ॲडलर : वैयक्तिक मानसशास्त्र * करन हॉर्नाय : मूलभूत चिंता
◆ मानवतावादी दृष्टिकोन
* कार्ल रॉजर्स * अब्राहम मॅस्लो
◆ अल्बर्ट बॅण्डुरा : सामाजिक अध्ययन सिद्धांत
◆ पंच घटक प्रारूप : एक आधुनिक दृष्टिकोन
◆ व्यक्तिमत्त्व : जैविक व सामाजिक-सांस्कृतिक प्रभाव
* जैविक प्रभाव → जननिक घटक → गुणसूत्रांचा प्रभाव → चेतापरेषक → अंत:स्रावी ग्रंथी → उत्क्रांतिवाद व व्यक्तिमत्त्व
* सामाजिक-सांस्कृतिक प्रभाव
◆ व्यक्तिमत्त्व मापन : साहित्य व पद्धती
* मुलाखत व निरीक्षण * कागद-पेन्सिल चाचण्या * प्रक्षेपण पद्धती
* रोर्शा शाई-डाग चाचणी → कथावस्तू आसंवेदन चाचणी

* * *

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya ★ Beed ★ 139
Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed.

15880

प्रकरण १

मानसशास्त्राचा उगम व व्याख्या
(Origin and Definition of Psychology)

"सायकॉलॉजी? अरे बाप रे... !" मी मानसशास्त्रात एम.ए. करतोय हे सांगायचो तेंव्हापासून ते आज मानसशास्त्राचा प्राध्यापक आहे हे सांगेपर्यंत, गेल्या काही वर्षांत मी इतके 'बाप' आठवताना पाहिले आहेत की, त्या उंचावलेल्या भुवया व खाली ओढलेले ओठ पाहून आता आश्चर्य वाटेनासेच झालेय. सामान्य जनतेत मानसशास्त्राबद्दल जितके आकर्षण आहे तितकेच गैरसमजदेखील आहेत. लोकांना मानसशास्त्र हा खूप गूढ-गुपित-रहस्यमय असा विषय वाटतो. बऱ्याच लोकांची मी अशी धारणादेखील पाहिली आहे की, एखादे पुस्तक वाचल्याप्रमाणे तज्ज्ञ मानसशास्त्रज्ञ हा दोन मिनिटांत इतरांची मनं वाचू शकतो! खरंच? पाहू या.

आज 'सायकॉलॉजी' हा शब्द आपल्या दैनंदिन जीवनात खूपच प्रचलित झालाय. चार-चौघांत गप्पा मारताना सहज कुणी तरी बोलून जातं की, आजकाल लोकांची 'सायकॉलॉजीच' तशी झालीय. घरात एखादा काका-मामा वैतागून सांगतो की डॉक्टरांच्या मते त्याचं सगळं दुखणं 'सायकॉलॉजिकल' आहे. पाच रुपयांच्या साबण वडीपासून ते पंचवीस लाखांची मोटरगाडी विकण्यापर्यंत विक्रेते-जाहिरातदार हे ग्राहकाच्या (Consumer) सायकॉलॉजीचा अभ्यास करीत असतात. एकीकडे आतंकवादी हे एखाद्या सरकारविरुद्ध 'सायकॉलॉजिकल वॉरफेर (युद्ध)' करताना दिसतात, तर दुसरीकडे बलाढ्य देशदेखील युद्धात विमान हल्ले व तोफगोळ्यांच्या हल्ल्याइतकेच महत्त्व 'Psy Ops' (सायकॉलॉजिकल ऑपरेशन्स) ला देताना दिसून येतात. कधी भारतीय क्रिकेट संघ मानसशास्त्रज्ञाची मदत घेताना दिसून येतो तर कधी डॅनियल काहनमनसारख्या बोधात्मक (Cognitive) मानसशास्त्रज्ञाला अर्थशास्त्राचे नोबेल पारितोषिक (२००२) मिळाल्याचे पाहून आश्चर्य वाटते. व्यक्तिमत्त्व विकासापासून तर संमोहनापर्यंत आणि बालसंगोपनापासून तर नोकरीच्या मुलाखतीपर्यंत, मानसशास्त्राच्या विविध तत्त्वांचा उपयोग होताना दिसून येतो आणि हो, मानसिक संतुलन बिघडलेले असो वा कारखान्यात-ऑफिसात उत्पादकता वाढविणे असो, मानसशास्त्रज्ञ आलाच.

सामाजिक समुपदेशन

डॉ. अंजली जोशी - टेंभुर्णीकर

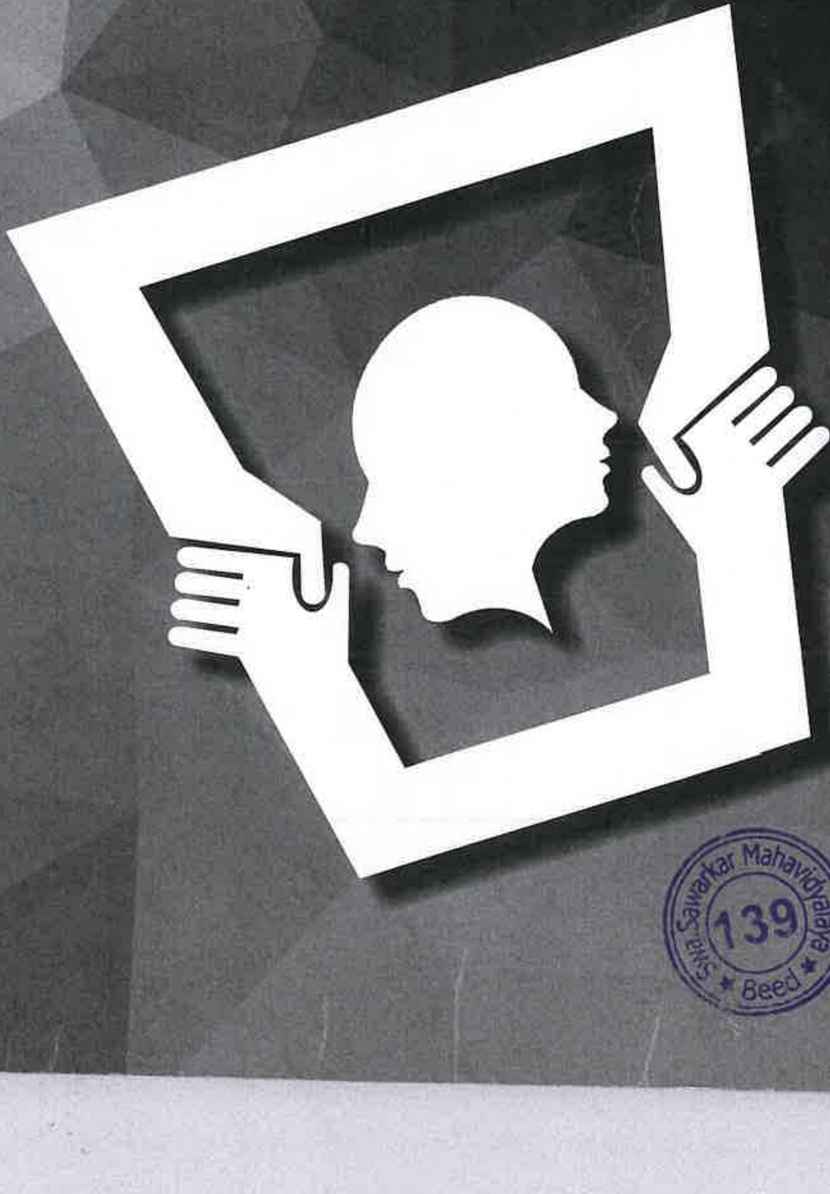

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya 139 Beed

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed.

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya 139 Beed

अनुक्रमणिका

१) सामाजिक समुपदेशन : ओळख — १
* सामाजिक समुपदेशनाची व्याख्या व अर्थ, * सामाजिक समुपदेशनाची आवश्यकता, * सामाजिक समुपदेशनाचे स्वरूप, * मार्गदर्शन व समुपदेशन यातील फरक, * समुपदेशकाचे गुण, * समुपदेशनाची वैशिष्ट्ये, * समुपदेशनाचा उगम

२) सामाजिक समुपदेशन : ध्येय आणि मूलभूत नियम — २३
* समुपदेशनाची ध्येये, * परिणामकारक समुपदेशनाचे मूलभूत नियम

३) समुपदेशन प्रक्रिया — ३५
* समुपदेशन प्रक्रियेतील टप्पे किंवा अवस्था, * सामाजिक समुपदेशनाचे दृष्टीकोन किंवा अवस्था

४) समुपदेशनाच्या विविध अवस्था — ४९
* समुपदेशन प्रक्रिया, * समुपदेशनाचा नमुना

५) सामाजिक समुपदेशन : व्यावसायिक व नैतिक मूल्ये — ६५
* समुपदेशनातील व्यावसायिक व नैतिक बाबी, * मूल्यमापन प्रक्रियेतील नैतिक बाबी

६) समुपदेशन मुलाखत — ७५
* व्याख्या व अर्थ, * समुपदेशनातील मुलाखत तंत्र

७) अभ्यास पद्धतीचे उपयोग — ८४
* व्यक्तिसाह्य अभ्यास पद्धती, * समूह अभ्यास पद्धती

८) समुपदेशनातील मूलभूत संकल्पना — १००
* संवादकौशल्य, * भावनांचे व्यवस्थापन, * संस्कृती आणि मूल्ये, * व्यक्तिमत्त्व विकास, * मूल्य व निती

९) समुपदेशनाचे उपयोजन : अ — १२०
* कुटुंब समुपदेशन, * बाल समुपदेशन, * पालक समुपदेशन, * शाळेतील समुपदेशन, * महाविद्यालयीन समुपदेशन

१०) समुपदेशनाचे उपयोजन : ब — १३४
* व्यसनाधीन व्यक्तीचे समुपदेशन, * महिलांचे अत्याचार विरोधासाठी समुपदेशन, * वृद्धांचे समुपदेशन, * विवाहपूर्व व विवाहोत्तर समुपदेशन, * दोन पिढ्यांसाठी समुपदेशन, * अंधश्रद्धेबाबत समुपदेशन, * व्यावसायिक समुपदेशन, * शेतकऱ्यांचे समुपदेशन, * कौटुंबिक समुपदेशन

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed.

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

BSPS Sanstha

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya Beed

Name of the Teacher: Dr. Bhalerao J. K.

Name of the Department: Public Administration

Paper/Course No and Name of the course	Semester	Curriculum Details	Cross cutting Issues present in the curriculum(Professional Ethics ,Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum)
PA-I Introduction to Public Administration (BAFY)	I	**Unit-I Basic Premise:** 1.1. Meaning, Nature & Scope of Public Administration 1.2 Importance & Evolution of Public Administration	Professional Ethics
		Unit -II Basic Premise : 2.1 Relation of Public Admn. with Political Science 2.2 Pub. Admn. & Private Admn.	Human Values
PA-III Introduction to Public Administration (BAFY)	II	**Unit-I Principles of Organization:** 1.1 Hierarchy 1.2 Span of Control 1.3 Unity of Command	Professional Ethics
		Unit-II Principles of Organization-II 2.1 Co-ordination 2.2 Decision Making **Unit-IV Administrative Behaviour :** 4.1 Motivation 4.2 Morale	Human Values
PA-V Personnel Administration (BASY)	III	**Unit-II Public Service in India :** 1.1 All India Service 1.2 Central & State Service	Professional Values

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya,
Beed.

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human Values, Environment and sustainability into Curriculum

		Unit- V Problems of Presonnel : 5.1 Morle 5.2 Discipline 5.3 Corruption	Human Values
PA-IX Human Resource Development (BATY)	V	**Unit-II Role Of Institutional in HRD :** 2.1 CBSE 2.2 NCERT **Unit-III Means of HRD :** 3.1 higher Education 3.3 Value Education	Professional Values Human Values
PA-XI Administrative Thinkers (BATY)	V	**Unit-V Eltan Mayo :** 5.1 Hawthorne Experiment **Unit- VII F.W. Riggs :** 7.1 Ecological Approch & Prismatic Society	Human Values Environmental
PA-XIV Health Administration in India (BATY)	VI	**Unit-IV Determinants of Health :** 4.1 Safe Drinking Water 4.2 Nutrition	Human Values
PA-XV Resent Trends in Pub.Admn. & Imp. Law (BATY)	VI	**Unit-II Impotantace Laws :** 2.3 Envionment Protction Act-1986	Environment

Professor & Head
Reserach Guide GD-1563
Department of Public Administration
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.S. Ambajogai

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

BSPS Sanstha

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya Beed

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

Name of the Teacher: Shri. Shri. WAGHMARE S.P.

Name of the Department: **Public Administration**

Paper/Course No and Name of the course	Semester	Curriculum Details	Cross cutting Issues present in the curriculum(Professional Ethics ,Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum)
PA-II Indian Administration (BAFY)	I	**Unit-1 : Constitutional Framework:** **1.1** Fundamental rights 1.2 Derivatives Principles of State Policy 1.3 Fundamental Duties	Human Values
		Unit-III Union Government : 3.1 Presedent 3.1 Prime MInister 3.3 Lok Sabha & Rajya Sabha	Professional Values
PA-IV Indian Administration (BAFY)	II	**Unit- II Union- State Relation :** 2.1 Legislation 2.2 Executive 2.3 Financial	Professional Values
		Unit-IV Citizen State Inter Face : 4.1 Right to Information 4.2 Public Grivances 4.3 Citizen Charter	Human Values

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

PA-VI Panchyatiraj & Rural Development (BASY)	III	**Unit-II Panchyatiraj System :** 2.1 Vasantrao Naik Committee 2.2 Zilha Parishad 2.3 Pancyat Samiti 2.4 Gram Panchyat	Professional Values
		Unit- III Rural Development : 3.3 Sant Gadge Baba Gram Swachhta Abhiyan 3.4 Indira Awas Yojna	Human Values
PA-VIII ULSG & Urban Development (BASY)	IV	**Unit- V Problems of Urbanization :** 5.2 Pollution 5.4 Water Supply	Environment
		Unit-VI Urban Development : 6.1 Town Planning 6.2 Slums Improvement Programme	Sustainability

Professor & Head
Reserach Guide GD-1563
Department of Public Administration
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S. Ambajogai

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

BSPS Sanstha

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya Beed

Name of the Teacher: Pri.Dr. Pohekar P. D.

Name of the Department: Public Administration

Paper/Course No and Name of the course	Semester	Curriculum Details	Cross cutting Issues present in the curriculum(Professional Ethics ,Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum)
PA-X Educational Administration in India (BATY)	V	**Unit- I Education :** 1.1 Meaning, Objectives & Importance	Human Values
		Unit-III Institutional of Higher Edu. : 3.1 University Grant Commission 3.2 University 3.3 Colleges	Professional Values
PA-XIII Public Policy & Development (BATY)	VI	**Unit-IV Development :** 4.1 Sustainable Development 4.2 Inclusive Growth 4.3 Providing Urban Amenities in Rural Area	Sustainability
		Unit-V Challenge Before Development : 5.1 Population Exploitation 5.4 Pollution	Environment

Professor & Head
Reserach Guide GD-1563
Department of Public Administration
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, B.S.P.S. Ambajogai, Beed.

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, B.S.P.S. Ambajogai, Beed.

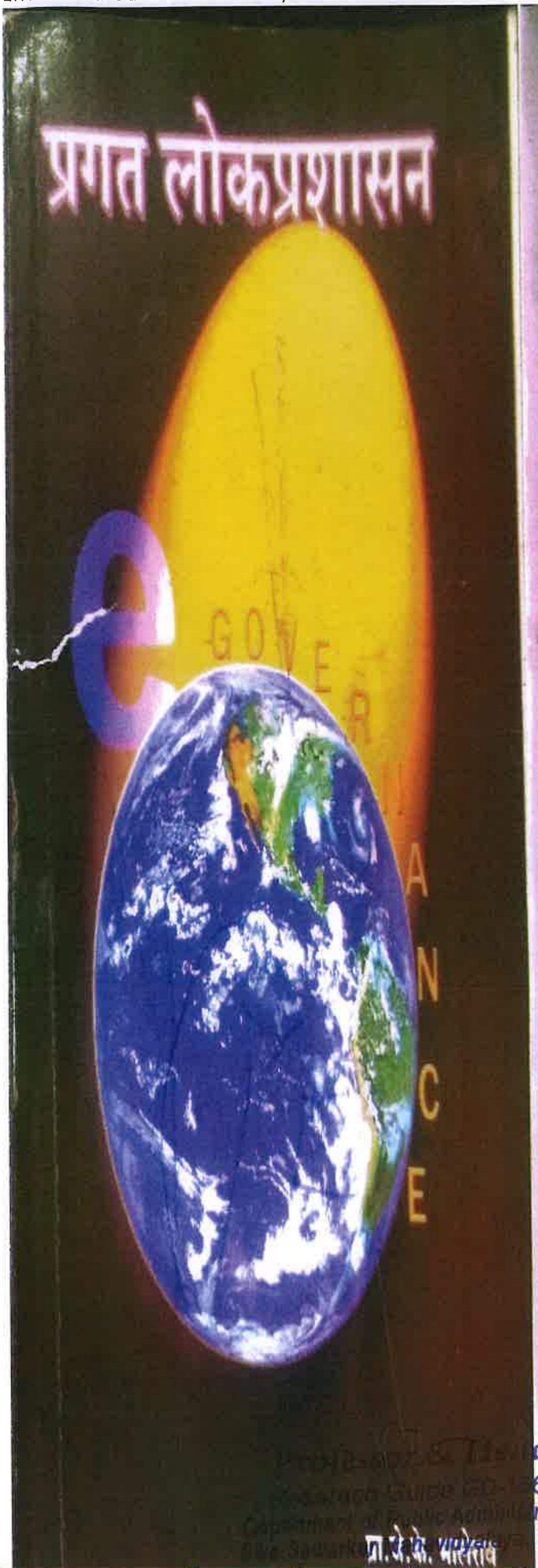

Advanced Public Administration

(Effection form June 2009-10)

B.A. Third year (SYLLABUS)

Paper VIII — Marks - 80

1) New public Administration : Emergence, Elements and Evallction.	01
2) New public Management perspective : Concept, Emergence and principles	11
3) Public Choice Approach : Meaning, Featues	16
4) Good Goverance : Concept, Needs, Features	23
5) E - Governance : Meaning, Featues & Scope	32
6) E - Administration : Concept, Objects and Features merits and demerits.	39
7) Civil Society : Concept, nature and features civil society and India	50
8) Citizens Charter:Concept Elements and principles	58
9) People Participation : Concepts, needs and Tools of poples particiption	65
10) Right to Information : Cencepts, Needs for Transpancy in Administration	72
11) Administrative Reforms : Cencepts, Administrative Reforms commission O&M Objective and function	83
12) Disaster Management : Meaning & Iprtance Disaster Management Authonites in India	103
13) Enviornment Administrative : Meaning & Iprtance Polloution conttrol Board.	117
14) Public Administration in Digital age.	130

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

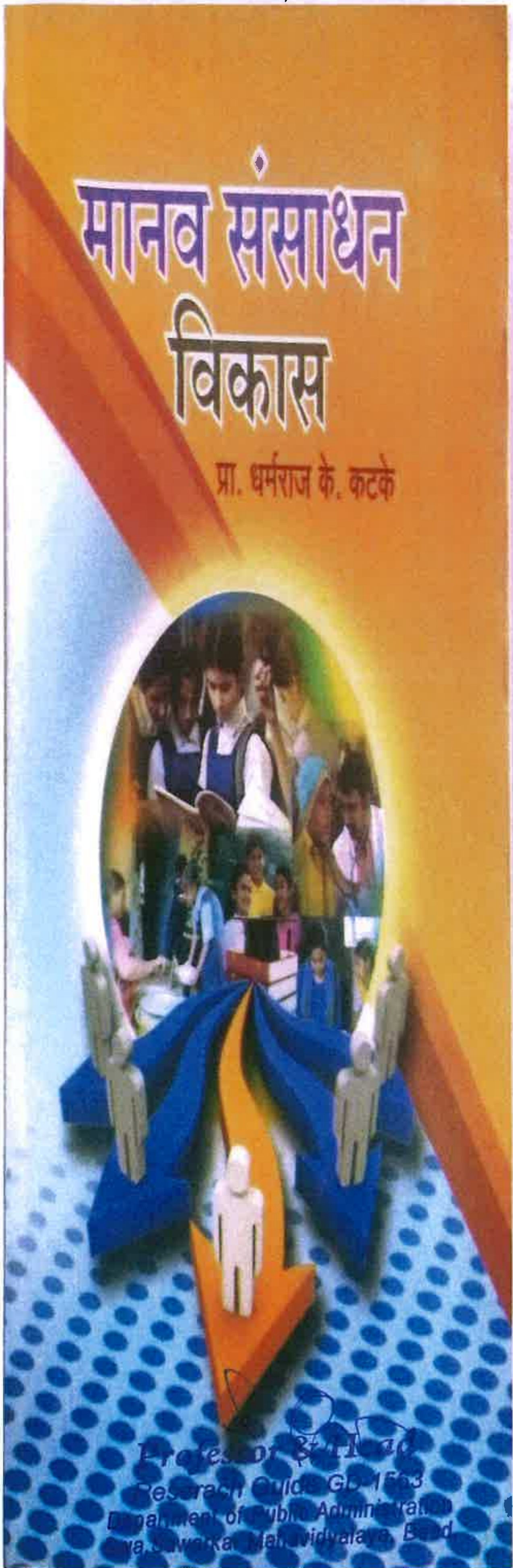

अनुक्रमणिका

१. मानव संसाधन विकास ०७
- मानव संसाधन विकास - अर्थ, व्याख्या व उत्क्रांती
- मानव संसाधन विकास - स्वरूप व व्याप्ती
- मानव संसाधन विकास - उद्दिष्टे आणि महत्व

२. शिक्षण व मानव संसाधन विकास २१
- शिक्षणाचा अर्थ, व्याख्या, महत्त्व
- शिक्षण मानव संसाधन विकासाचे साधन

३. भारतातील शिक्षणपद्धतीचा विकास ३०
- भारतातील वेदकालीन शिक्षण
- बौद्धकालीन शिक्षण
- मध्ययुगीन शिक्षण
- स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शिक्षण
- स्वातंत्र्योत्तर काळातील शिक्षण
- शिक्षणाचा मूलभूत अधिकार
- भारतातील शिक्षण पद्धती

४. विविध सामाजिक घटकांसाठीचे शिक्षण ८१
- सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीयांसाठीचे शिक्षण
- मुलींसाठीचे शिक्षण
- अल्पसंख्यांकासाठीचे शिक्षण

५. भारतातील व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षण १०४
- व्यावसायिक शिक्षणाचा अर्थ व उद्दिष्टे
- व्यावसायिक शिक्षणाचे मानव संसाधन विकासातील महत्त्व
- भारतातील व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षण
- व्यावसायिक शिक्षणाचे धोरण
- महाराष्ट्रातील सद्यस्थिती, व्यवस्था आणि प्रशिक्षण
- व्यावसायिक शिक्षणाच्या समस्या आणि उपाय

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, B.S.P.S. Ambajogai Beed.

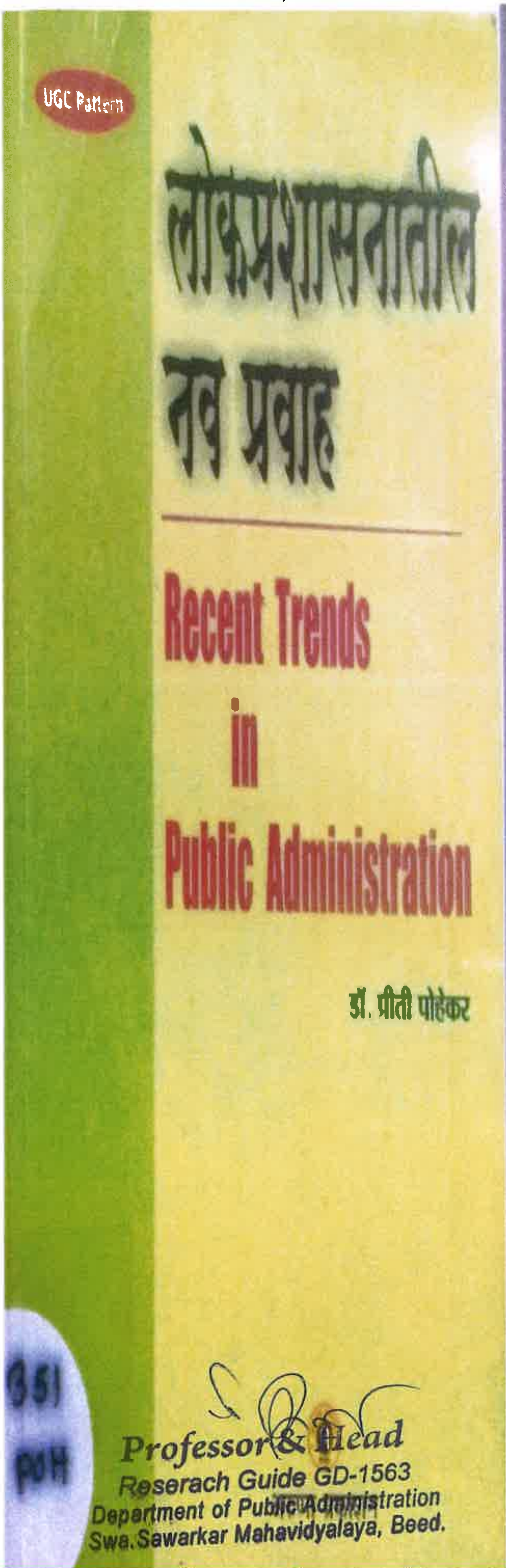

अनुक्रमणिका

१) प्रस्तावना ०१-४९

२) नव लोक प्रशासन ५०-६४

३) लोक प्रशासनातील माहिती तंत्रज्ञानाचा प्रभाव ६५-८८

४) पर्यावरणीय प्रशासन ८९-११६

५) आपत्ति प्रशासन ११७-१४१

६) संघटीत प्रशासन १४२-१५२

७) मानव संसाधन प्रशासन १५३-१७८

८) संघटनात्मक वर्तन १७९-१९३

९) लोक प्रशासन आणि माहितीचा अधिकार १९४-२०८

१०) विकास प्रशासन २०९-२२९

११) लोक प्रशासनातील महत्त्वाचे व उदयोन्मुख मुद्दे २३०-२४९

संदर्भ सूची २५०-२५५

***

Professor & Head
Reserach Guide GD-1563
Department of Public Administration
Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
15889

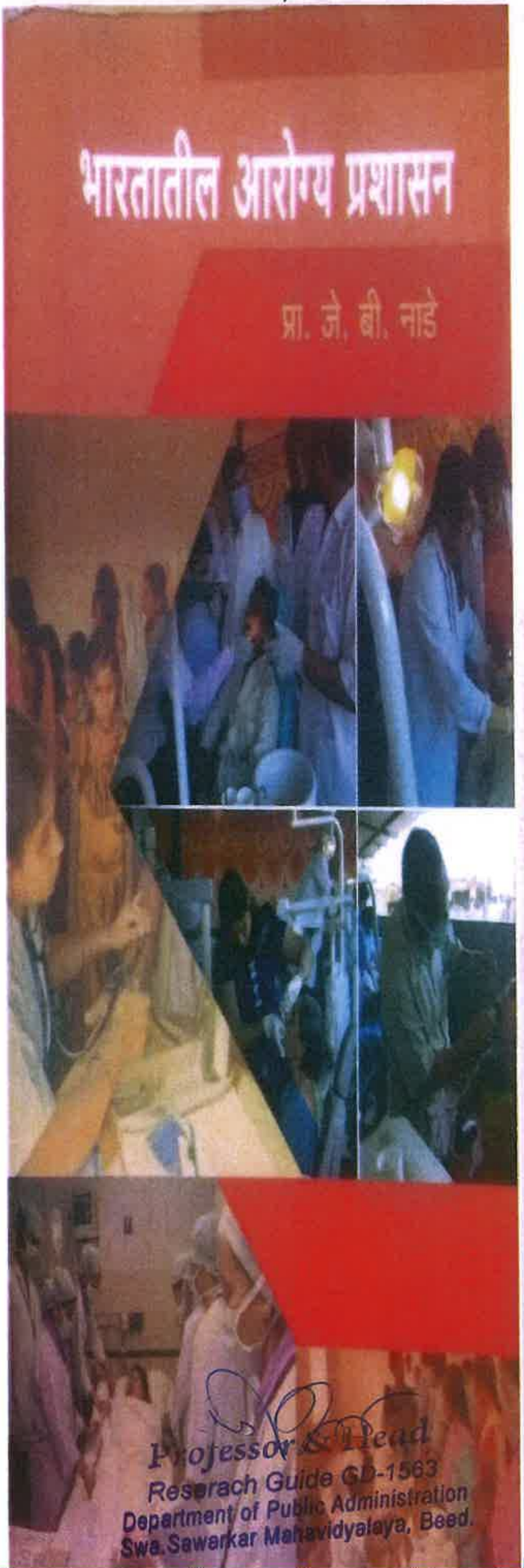

अनुक्रमणिका

	पान क्र.
प्रकरण १ : भारतातील आरोग्य व्यवस्था (Indian Health Care System)	०१ ते २५
प्रकरण २ : आरोग्य व कुटुंब कल्याण मंत्रालय (Health and Family Welfare Ministry)	२६ ते ४८
प्रकरण ३ : राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान (National Rural Health Mission)	४९ ते ५९
प्रकरण ४ : जागतिक आरोग्य संघटना (World Health Organisation)	६० ते ६८
प्रकरण ५ : आरोग्य निर्धारण घटक (Determinants of Health)	६९ ते ९५
प्रकरण ६ : भारतातील सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेसमोरील आव्हाने (Challenges before Indian Health care System)	९६ ते १०२
थोडक्यात पण महत्त्वाचे	१०३ ते १०७
संदर्भ सूची	१०८

Professor & Head
Research Guide GD-1563
Department of Public Administration
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

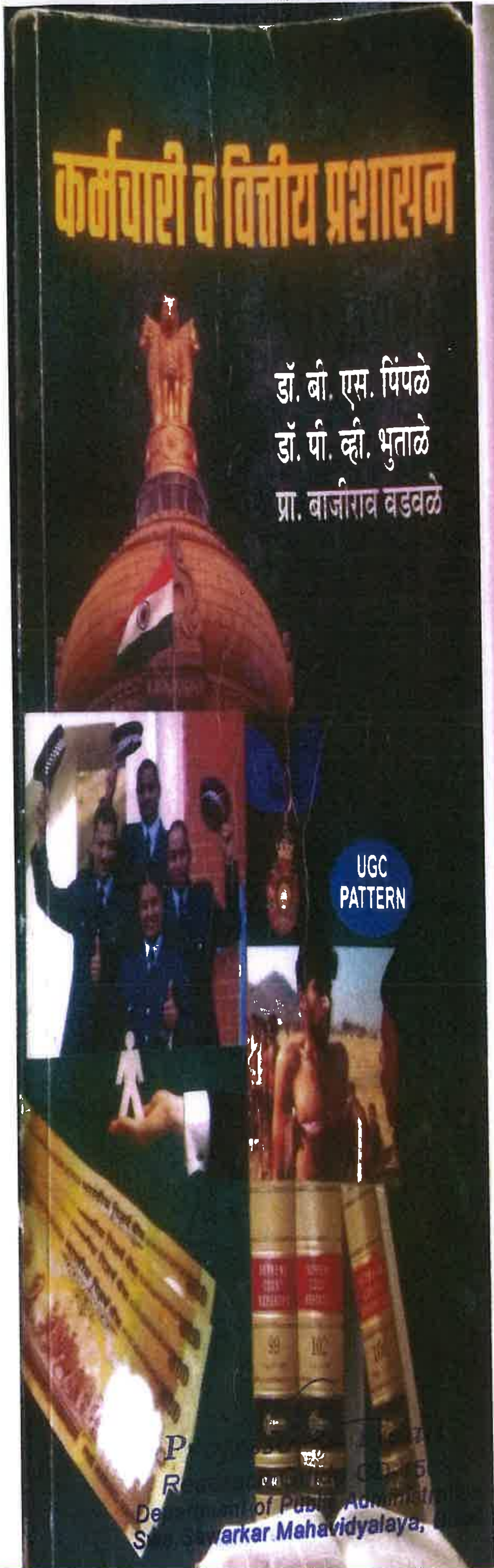

अनुक्रमणिका

१) कर्मचारी प्रशासन....................................०७
- अर्थ, महत्त्व, कार्ये, स्वरूप
- पदवर्गीकरण, कार्यनिष्पत्ती मूल्यांकन
- जीवनवृत्ती विकास, मनुष्यबळ विकास

२) सनदी सेवा....................................३७
- अर्थ, कार्ये, वैशिष्ट्ये

३) भरती....................................४९
- अर्थ, महत्त्व, प्रकार, पद्धती

४) प्रशिक्षण....................................६३
- अर्थ, उद्देश, वैशिष्ट्ये, महत्त्व, प्रकार, पद्धती

५) बढती किंवा पदोन्नती....................................७६
- अर्थ, महत्त्व, तत्त्वे

६) सेवानिवृत्ती....................................८४
- उद्देश व महत्त्व, प्रकार, सेवानिवृत्तीचे लाभ

७) मालक-नोकर संबंध....................................९१
- कर्मचारी संघटना, कर्मचारी संघटनेचे उद्देश व कार्ये
- कर्मचारी संघटनांचे प्रकार

८) कर्मचारी प्रशासनापुढील समस्या १०८
- मनोबल, शिस्त, भ्रष्टाचार, राजकीय तटस्थता

९) वित्तीय प्रशासन....................................१२७
- अर्थ, व्याप्ती, तत्त्वे, महत्त्व, अभिकरणे

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, B.S.P.S. Ambajogai, Beed.

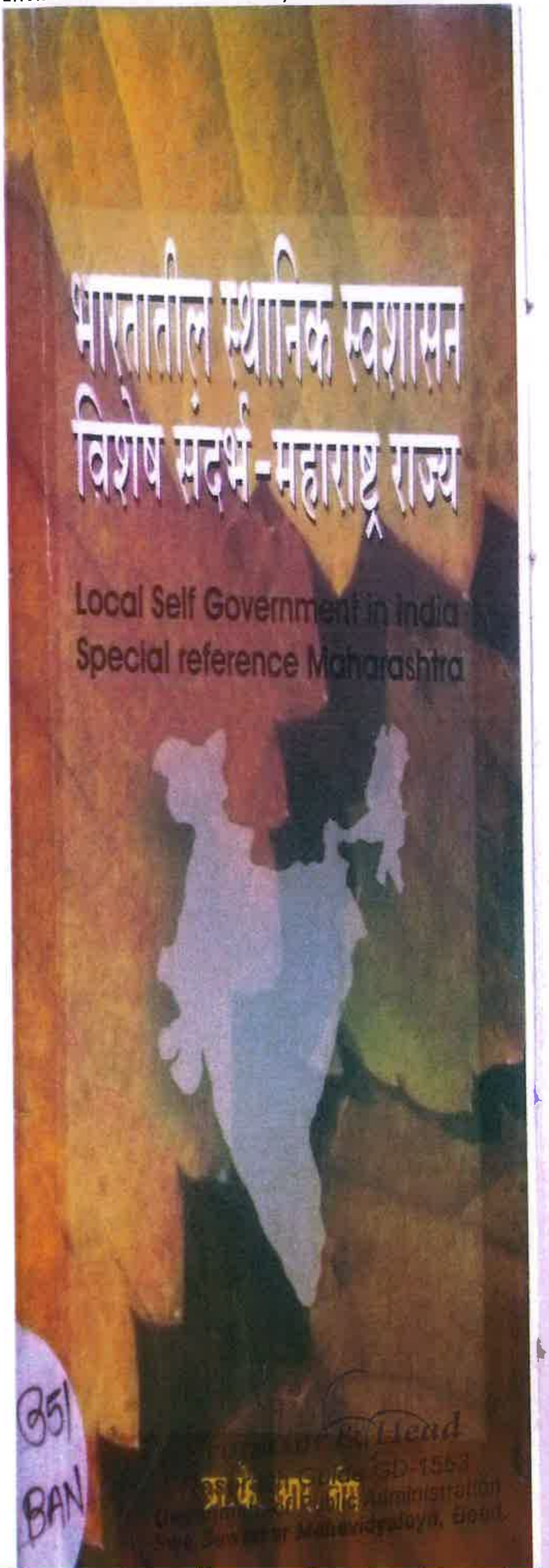

अनुक्रमणिका

१. स्थानिक स्वशासन १

स्थानिक स्वशासनाचा अर्थ व व्याख्या, स्थानिक शासन आणि स्थानिक स्वशासन, स्थानिक स्वशासनाची आवश्यकता, स्थानिक स्वशासनाची वैशिष्ट्ये, स्थानिक स्वशासनाचे महत्त्व, स्थानिक स्वशासन संस्थांची कार्ये, स्थानिक स्वशासनाचे स्वरूप, स्थानिक स्वशासनाचे मूल्यमापन

२. स्थानिक स्वशासनाचा इतिहास ५४

भारतातील स्थानिक स्वशासनाचा इतिहास, प्राचीन भारतातील पंचायतींचा कार्यभाग, मध्ययुगीन काळ, ब्रिटिश शासनाचा कालखंड, लॉर्ड मेयोचा ठराव (१८७०), लॉर्ड रिपनचा ठराव (१८८२) जिल्हा स्थानिक निधी समिती, लॉर्ड हार्डिंजचा ठराव, लोकल बोर्डस्, सामूहिक विकास कार्यक्रम व राष्ट्रीय विस्तार सेवा

३. समित्यांचे अहवाल ८३

बलवंतराय मेहता समिती, वसंतराव नाईक समिती, अशोक मेहता समिती, बोंगिरवार समिती, पी. बी. पाटील समिती.

४. स्थानिक स्वशासनाचे घटनात्मक स्थान ११४

घटनादुरूस्ती – कारणीभूत परिस्थिती – पूर्वपीठिका, ७३ व्या घटनादुरूस्तीची वैशिष्ट्ये, प्रमुख तरतुदी, ७४ वी घटनादुरूस्ती–प्रमुख तरतुदी, जिल्हा नियोजन समिती–महाराष्ट्र जिल्हा नियोजन समिती, महानगर नियोजन समिती

५) ग्रामीण स्थानिक स्वशासन १३७

१. ग्रामसभा – ग्रामसभेचे वर्ष, रचना, कार्ये, अधिकार, बैठका, ग्रामीण भागातील गरिबांच्या उन्नतीसाठी भारत सरकारचे पहाडीचे उपाय.

२. ग्रामपंचायत – निर्मिती, रचना, सभासदांची पात्रता–अपात्रता, कार्यकाल, बैठका, सरपंच, उपसरपंच, त्यांचे मानधन, अधिकार आणि कर्तव्ये, समित्या, ग्रामपंचायतीची कार्ये, उत्पन्नाची साधने, ग्रामपंचायतीचा सचिव, ग्रामपंचायतीवरील नियंत्रण

३. पंचायत समिती – रचना, सभासदांची पात्रता–अपात्रता, कार्यकाल, सभापती, त्यांचे अधिकार आणि कार्ये, गटविकास अधिकारी, पंचायत समितीची कार्ये आणि अधिकार.

४. जिल्हा परिषद – रचना, सदस्यांची पात्रता–अपात्रता, कार्यकाल, बैठका, जिल्हा परिषदेचा अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, त्यांचे अधिकार आणि कार्ये, समित्या, स्थायी समिती, मुख्य कार्यकारी अधिकारी, त्यांचे अधिकार आणि कार्ये, जिल्हा परिषदेचे अधिकार आणि कार्ये, उत्पन्नाची साधने, नियंत्रण.

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

अनुक्रमणिका

प्रकरण १ : मानव संसाधन विकास — १ ते २१
- अ) अर्थ, स्वरूप आणि महत्व
- ब) मानव संसाधन विकास मंत्रालय, रचना कार्ये आणि भूमिका

प्रकरण २ : मानव संसाधन विकासातील संस्थांची भूमिका — २२ ते ३३
- अ) केंद्रिय माध्यमिक शिक्षण बोर्ड (CBSE)
- ब) राष्ट्रीय संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (NCERT)

प्रकरण ३ : मानव संसाधन विकासाची साधने — ३४ ते ७३
- अ) उच्च शिक्षण आणि संशोधन
- ब) व्यावसायिक आणि तंत्र शिक्षण
- क) नैतिक शिक्षण
- ड) व्यक्तिमत्व विकास

प्रकरण ४ : मानव संसाधन व्यवस्थापन — ७४ ते ९३
- अ) अर्थ, स्वरूप, महत्त्व आणि उद्देश
- ब) भरती

प्रकरण ५ : मानव संसाधन नियोजन — ९४ ते १०२
- अ) संकल्पना, आवश्यकता आणि महत्त्व
- ब) नियोजन प्रक्रिया

संदर्भग्रंथ सूची — १०३ ते १०४

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya B.S.P.S. Ambajogai Beed

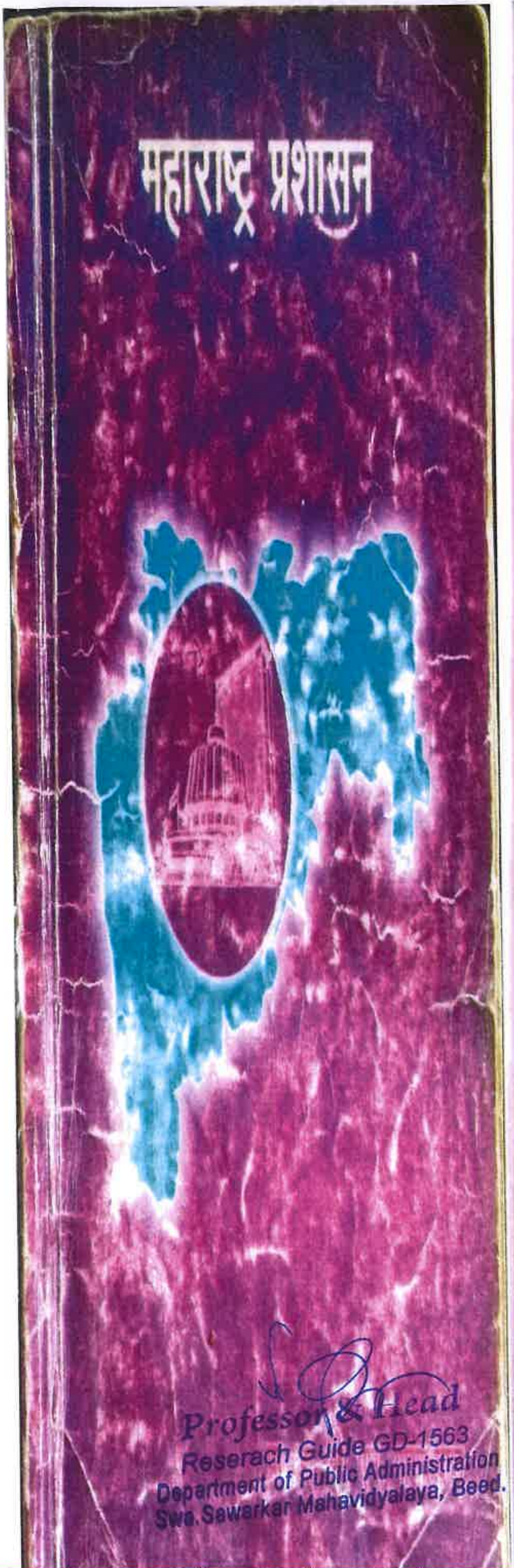

3119

अनुक्रमणिका

प्र. क्र.	प्रकरणाचे नाव	पान क्रमांक
१.	महाराष्ट्र राज्याची उत्पत्ती आणि विभाग, व जिल्ह्यांची निर्मिती व पुनर्रचना.	१
२.	कार्यकारी मंडळ : राज्यपाल, मुख्यमंत्री, मंत्रीमंडळ.	३४
३.	कायदेमंडळ : विधानसभा व विधान परिषद रचना व कार्य.	६७
४.	न्यायमंडळ : उच्च न्यायालय रचना व कार्य.	८९
५.	कायदेशीर संस्था : सामान्य प्रशासन विभाग, महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ, महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ, महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग. संचालनालये : प्रसिद्धी व जनसंपर्क संचालनालय. पर्यटन संचालनालय.	१००
६.	अधिकारी व समित्या : लोकआयुक्त, महाधिवक्ता, लोक लेखासमिती, अनुमान समिती.	१४४
७.	जिल्हा प्रशासन : जिल्हाधिकारी. जिल्हा पोलिस अधीक्षक. जिल्हा व सत्र न्यायालय. रचना, अधिकार व कार्य.	१६२

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

- अनुक्रमणिका -

१. ग्रामीण प्रशासनाचा इतिहास : अर्थ, महत्व आणि कार्ये ०१-३५

२. महाराष्ट्रातील ग्रामीण प्रशासनाची प्रशासकीय संरचना ३६-७८

अ) जिल्हा परिषद - रचना आणि कार्य

ब) पंचायत समिती - रचना आणि कार्य

क) ग्रामपंचायत व ग्रामसभा - रचना आणि कार्य

३. राजकीय आणि प्रशासकीय प्रमुखाचे अधिकार व कार्ये ७९-१०५

अ) जिल्हा परिषद - अध्यक्ष आणि मुख्य कार्यकारी अधिकारी

ब) पंचायत समिती - सभापती आणि गटविकास अधिकारी

क) ग्रामपंचायत - सरपंच आणि ग्रामसेवक

४. ७३ वी घटनादुरुस्ती आणि तिचे परिणाम १०६-११७

५. ग्रामीण प्रशासनाच्या समस्या ११८-१३५

अ) भ्रष्टाचार

ब) वित्तीय समस्या

क) पदाधिकारी व अधिकारी संबंध

६. नागरी प्रशासनाचा इतिहास १३६-१४७

शहरीकरणाचा अर्थ, कारणे आणि परिणाम

७. महाराष्ट्रातील नागरी प्रशासनाची प्रशासकीय संरचना १४८-१७५

अ) महानगरपालिका - रचना आणि कार्य

ब) नगरपालिका - रचना आणि कार्य

क) छावणी मंडळ - रचना आणि कार्य

ड) नगरपंचायत - रचना आणि कार्य

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, B.S.P.S. Ambajogai, Beed.

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

अनुक्रमणिका

भाग अ

लोकप्रशासन : सैद्धांतिक पार्श्वभूमी व विकास

(Public Administration : Theoratical Background & Development)

प्रकरण पहिले — लोकप्रशासन : सामान्य अवलोकन — १

• अर्थ आणि व्याख्या • प्रशासन म्हणजे काय? • प्रशासनाविषयीचे दोन दृष्टिकोन • लोकप्रशासन म्हणजे काय? • लोकप्रशासनाच्या व्याख्या • लोकप्रशासनाचे स्वरूप • लोकप्रशासन शास्त्राची व्याप्ती • पोस्डकॉर्ब सिद्धांत • लोकप्रशासनाचे महत्त्व • लोकप्रशासन शास्त्राचा विकास.

प्रकरण दुसरे — नव - लोकप्रशासन — ४५

• नव-लोकप्रशासन म्हणजे काय? • नव-लोकप्रशासनाच्या विकासाचे टप्पे • नव-लोकप्रशासनाचे घटक

प्रकरण तिसरे — तुलनात्मक लोकप्रशासन — ५६

• तुलनात्मक अभ्यासाची कारणे • तुलनात्मक प्रशासन म्हणजे काय? • लोकप्रशासनाचा तुलनात्मक अभ्यास • तुलनात्मक लोकप्रशासनाचे महत्त्व • तुलनात्मक अभ्यासाचे प्रकार • तुलनात्मक अभ्यासाच्या पद्धती

प्रकरण चौथे — विकास प्रशासन — ६५

• विकास प्रशासन म्हणजे काय? • विकास प्रशासनाचे स्वरूप • विकास प्रशासनाची व्याप्ती • विकास प्रशासन आणि पारंपरिक लोकप्रशासन • विकास प्रशासनाची वैशिष्ट्ये • विकास प्रशासनाच्या अपयशाची कारणे.

प्रकरण पाचवे — आंतरराष्ट्रीय प्रशासन

• प्रस्तावना • आंतरराष्ट्रीय प्रशासनाचे घटक

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, B.S.P.S. Ambajogai, Beed.

अनुक्रमणिका

प्रकरण पहिले :

भारतीय प्रशासनाची उत्क्रांती / ७

(Evolution of Indian Administration)

१) प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक भारत / ७

२) भारतीय प्रशासनाची वैशिष्ट्ये / २२

प्रकरण दुसरे :

घटनात्मक संरचना / ३५

(Constitutional Frame Work)

१) मूलभूत अधिकार / ३५

२) राज्यनितीची मार्गदर्शक तत्त्वे / ५२

३) मूलभूत कर्तव्ये / ५९

प्रकरण तिसरे :

संघीय शासन आणि प्रशासन / ६१

(Union Government and Administration)

१) भारताचे राष्ट्रपती / ६१

२) भारताचे उपराष्ट्रपती / ७६

३) भारताचे पंतप्रधान / ८०

४) पंतप्रधानांचे कार्यालय / ८७

५) केंद्रीय मंत्रिमंडळ / ९०

६) केंद्रीय कार्यदेमंडळ / ९७

७) केंद्रीय मंत्रिमंडळ सचिवालय / १२४

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

Professor & Head
Reserach Guide GD-1563
Department of Public Administration
Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.

मूल्यमापन

प्रकरण ८ लिंडाल फाउनस उर्विक १७०

जीवन परिचय

ग्रंथसंपदा

संघटनेचे सिद्धांत

मूल्यमापन

प्रकरण ९ जॉर्ज एल्टन मेयो १७५

जीवन परिचय

हॉथॉर्न प्रयोग

भावनात्मक आणि मानवीय दृष्टिकोन

कौशल्य : शिकण्याचा एक मार्ग

कामगारांची उद्योगामधील अनुपस्थिती

मूल्यमापन

प्रकरण १० चेस्टर बर्नार्ड १८८

जीवनपरिचय

संघटनेविषयी बर्नार्डचे विचार

औपचारिक संघटना

अनौपचारिक संघटन

अधिकार सिद्धांत

बर्नार्डचे संसूचनविषयक विचार

कार्यकारीचे कार्य

मूल्यमापन

प्रकरण ११ हर्बर्ट सायमन २०४

जीवनपरिचय

सायमनचे प्रशासनासंबंधीचे विचार

वर्तनवादी दृष्टिकोन

निर्णय प्रक्रिया

संसूचन

मूल्यमापन

प्रकरण १२ फ्रेडरिक वॉरन रिग्ज २२५

जीवनपरिचय

पर्यावरणात्मक दृष्टिकोन

तुलनात्मक लोकप्रशासनासंबंधी रिग्ज यांचे विचार

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed

Swa Sawarkar Mahavidyalaya B.S.P.S. Ambajogai Beed.

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

BSPS Sanstha

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya Beed

Name of the Teacher: Dr. Kandale S.C.

Name of the Department: Sanskrit

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

Paper/Course No and Name of the course	Semester	Curriculum Details	Cross cutting Issues present in the curriculum(Professional Ethics ,Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum)
FY – (Optional) Paper IVth Hitopdesh	II	Guiding ethics and values with the help of the two techniques of Mitralabh & Mitrabhed in Panchtantra	Professional Ethics
SY – (Optional) Paper VIIth Shukanasopadesh	IV	A Sermon on economics given by Shukanas to Chandrapida	Professional Ethics
SY – (Optional) Paper VIth Shukanasopadesh	III	Sacrifice of Pativrata Sudakshina and service of Nandini.	Gender

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

TY – (Optional) Paper X, XIVth Drama : Abhidnyaan Shakuntal	X & XIV	The tradition of female character plays in this play which breaks the inequality between men and women	Gender
SY – (Optional) Paper VIth Shukanasopadesh	III	Penance to attain shiva severe from Parvati	Gender
SY – (Optional) Paper VIth Shukanasopadesh	III	Ideal 'Indian Teacher-Student' Tradition	Human Values
FY – (Optional) Paper IVth Aarshkavya	I	Importance of tree conservation and Reservoir construction	Environment and Sustainabilitty

Teacher

HOD

Dr. Sachin Kandale
Head, Department of Sanskrit
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed

Principal

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed.

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Ambajogai, Beed.

criteria 1 crosscutting's professional ethics

''अहो, पंडित हो ! ऐका ! कोणी [illegible] नेहमी वाईट मार्गाने जाणाऱ्या, शास्त्राचा अभ्यास न केलेल्या मुलांना आता नीतिशास्त्राच्या उपदेशाने पुनर्जन्म करावयास समर्थ आहे ?''

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya B.S.P.C. Ambajogai Beed.

काच: काञ्चनसंसर्गात् धत्ते मारकतीं द्युतिम्।

तथा सत्सन्निधानेन मूर्खो याति प्रवीणताम्॥४०॥

ज्याप्रमाणे कांच सोन्याच्या संपर्काने रत्नाचे तेज धारण करतो. त्याप्रमाणे (विद्वानांच्या) सज्ञनांच्या सहवासाने मूर्ख देखील प्रविण (निपुण) होतो.

उक्तं च ... आणि म्हटले आहे ...

हीयते हि मतिस्तात! हीनै: सह समागमात्।

समैश्च समतामेति विशिष्टैश्च विशिष्टताम्॥४१॥

हे वत्स ! नीच लोकांच्या सहवासात राहिल्याने बुद्धी देखील क्षीण होते. आपल्या बरोबरीच्या व्यक्तींशी संगत केल्याने बुद्धी सारखीच राहते आणि श्रेष्ठ लोकांशी संगत धरल्याने बुद्धी श्रेष्ठ (प्रगल्भ) होते.

अत्रान्तरे विष्णुशर्मनामा महापण्डित: सकलनीतिशास्त्र तत्वज्ञो बृहस्पतिरिवाऽब्रवीत् - देव ! महाकुल सम्भूता एतेराजपुत्रा:। तन्मया नीतिं ग्राहयितुं शक्यन्ते।

ह्यानंतर सर्व नीतिशास्त्रांचे नियम जाणणारा विष्णुशर्मा नावाचा मोठा पंडित बृहस्पतीप्रमाणे बोलला, 'महाराज, हे राजपुत्र मोठ्या कुळात उत्पन्न झालेले आहेत. तेव्हा माझ्याकडून नीतिशास्त्रांचे ग्रहण करण्यास समर्थ आहेत.

नाऽद्रव्ये निहिता काचित् क्रिया फलवती भवेत्।

न व्यापार शतेनापि शुकवत्पाठ्यते बक:॥४२॥

अयोग्य व्यक्तीवर वस्तुवर केलेली कोणतीही क्रिया कधीही सफल होत नाही. शेकडो प्रयत्न केले तरी पोपटाप्रमाणे बगळ्याला शिकविता येत नाही.

अस्मिंस्तु निर्गुणं गोत्रे नापत्यमुपजायते।

आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणे: कुत:॥४३॥

अशा या कुळात निर्गुणी अपत्य जन्माला येणे शक्य नाही. कारण की, पद्मराग रत्नांच्या खाणीत काचेची उत्पत्ती कशी काय होणार ?

अतोऽहं षण्मासाभ्यन्तरे तव पुत्रान्नीतिशास्त्राभिज्ञानकरिष्यामि । राजा

कीटोऽपि सुमनः संगादारोहति सतां शिरः।

अश्माऽपि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः॥४४॥

फुलांच्या संगतीने कीडादेखील सज्जनांच्या मस्तकावर आरोहण करतो. मोठ्या लोकांनी विधिपूर्वक स्थापन केलेले दगडदेखील देवत्वाला प्राप्त होतो.

यथोदयगिरेर्द्रव्यं सन्निकर्षेण दीप्यते।

तथा सत्सन्निधानेन हीनवर्णोऽपि दीप्यते॥४५॥

ज्याप्रमाणे उदयगिरीच्या सान्निध्यामुळे वस्तु तेजस्वी होते. त्याचप्रमाणे चांगल्यांच्या संगतीने कमी गुणांचा व्यक्तीदेखील तेजस्वी दिसतो.

गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति, ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः।

आस्वाद्यतोयाः प्रभवन्ति नद्यः समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः॥४६॥

गुण हे गुण जाणणाऱ्यांजवळ गुण होतात. ते गुणहीनाजवळ जाताच दोष होतात. ज्याप्रमाणे मधुर पाण्याने युक्त नद्या वाहतात. परंतु त्या समुद्राला मिळताच न पिण्याजोगे अर्थात् खारट होतात.

तदेतेषामस्मत्पुत्राणां नीतिशास्त्रोपदेशाय भवन्तः प्रमाणम्।

इत्युक्त्वा तस्य विष्णुशर्म्मणो बहुमाने पुरःसरं पुत्रान् समर्पितवान्।

तेव्हा ही माझी मुले नीतिशास्त्र शिकविण्यास तुम्ही सर्व प्रकारे स्वतंत्र आहात. असे म्हणून राजाने आपली मुले विष्णु शर्माला मोठ्या आदराने सम्मानपूर्वक स्वाधीन केली.

- इति प्रस्तावना -

ह्याप्रमाणे प्रस्तावना पूर्ण झाली.

साहसे श्रीः प्रतिवसति।

योग्य साहसात समृद्धी असते.

Principal.
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed.

Dr. Sachin Kandale
Head, Department of Sanskrit
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed

Criteria 1 Crosscuttings Human Values

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya B.S.P.S. Ambajogai, Beed.

स्वाहा–प्राय: स्वाहा का अर्थ है वह ध्वनि जिसका अग्नि में देवताओं के लिए आहुति डालते समय मन्त्र के अन्त में उच्चारण किया जाता है। अर्थात् अग्नि में आहुति डालते समय किया गया शब्दोच्चारण। किन्तु प्रस्तुत सन्दर्भ में स्वाहा का अर्थ अग्नि की पत्नी के रूप में ग्रहण किया गया है।•

अन्वासितम्–यद्यपि आस् धातु अकर्मक है किन्तु अनु उपसर्ग सहित यह सकर्मक हो जाती है।

तयोर्जगृहतुः पादान्राजा राज्ञी च मागधी ।
तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥ 57॥

अन्वय:–मागधी राज्ञी राजा च तयो: पादान् जगृहतु:, गुरुपत्नी गुरुश्च तौ प्रीत्या प्रतिननन्दतु:।

अनुवाद:–मगधराज की पुत्री रानी सुदक्षिणा और राजा दिलीप दोनों ने ही गुरु वसिष्ठ और गुरुपत्नी अरुन्धती के चरण स्पर्श किए। तब दोनों (गुरु वसिष्ठ और उनकी पत्नी अरुन्धती) ने प्रेमपूर्वक राजा-रानी को आशीर्वाद दिया।

टिप्पणियाँ :–

जगृहतु:–धातु ग्रह् +लिट्, अन्य पुरुष द्विवचन। उन दोनों ने छुआ, पकड़ा।

मागधी–(राज्ञी) मगधराज की पुत्री।

तौ–द्वितीया विभक्ति का द्विवचन। वे उन दोनों (दिलीप तथा सुदक्षिणा) को। 'तौ' प्रतिननन्दतु क्रिया का कर्म है।

प्रतिननन्दतु:–प्रति+धातु नन्द्+लिट्, अन्य पुरुष, द्विवचन। उन दोनों (ऋषि, ऋषिपत्नी) ने उन दोनों (राजा-रानी) को प्रसन्न किया, आशीर्वाद दिया अथवा सत्कार किया।

तमातिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम् ।
पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः ॥ 58॥

अन्वय:–मुनि: आतिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम् राज्याश्रममुनिं तं राज्ये कुशलं पप्रच्छ।

अनुवाद:–तब वशिष्ठ ऋषि ने, राज्य को आश्रम समझ उसमें मुनि के समान आचरण करने वाले राजा दिलीप से, जिसकी रथ के हिचकोलों के कारण हुई थकान अतिथि सत्कार से दूर हो गई थी, राज्य के विषय में कुशल-क्षेम पूछा।

टिप्पणियाँ :–

आतिथ्य–यह लम्बा समास है। आतिथ्यस्य (अतिथि सत्कार) क्रिया (षष्ठी तत्पुरुष) इति आतिथ्य-क्रिया, रथ-क्षोभेण (जात:) य: परिश्रम: स: रथक्षोभपरिश्रम:, आतिथ्यक्रियया शान्त: यस्य स आतिथ्यक्रियाशान्त-रथक्षोभपरिश्रम:, तम् (बहुव्रीहि), वह दिलीप जिसकी रथ के हिचकोलों से हुई थकान ऋषि द्वारा किए गए आतिथ्य से दूर हो गई थी। ऋषि के अतिथिसत्कार से दिलीप को मार्ग की थकान दूर हो गई, ऐसे दिलीप को।

पप्रच्छ–धातु प्रच्छ्+लिट्, अन्य पुरुष, एकवचन। पूछा।

विशेष–दुह्, याच् आदि धातुओं के समान प्रच्छ् धातु भी द्विकर्मक है। अत: इसके यहां दो कर्म हैं: 'कुशल' प्रधान कर्म तथा 'आश्रम मुनि' गौण कर्म।

• 'अथाग्नायी स्वाहा च हुतभुक् प्रिया' इत्यमर:।

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed
B.S.P.S. Ambajogai

अनुवादः—मेरे राज्य के सातों अंगों (स्वामी, अमात्य, सुहृत्, कोश, राष्ट्र, दुर्ग, बल) में सर्वथा कुशल ही है क्योंकि मेरी दैवी तथा मानुषी दोनों प्रकार की विपत्तियों को हटाने वाले (स्वयं) आप विद्यमान हैं।

टिप्पणियाँ :–

इस पद्य का अन्वय ध्यानपूर्वक देखिए–(मे राज्यस्य) सप्तस्वXषु शिवं उपपन्नं ननु–मेरे राज्य के सातो अंगों का कुशल उचित होना ही है अर्थात् आप जैसे अथर्वविद्यावेत्ता गुरु के मेरी रक्षा में तत्पर रहने के कारण मेरे राज्य के सातों अंगों में कुशल होना स्वाभाविक ही है।

सप्तस्वXषु–सप्तसु+अंगेषु; सात अंगों में।

विशेष–प्राचीन राजनीतिशास्त्र के ज्ञाताओं याज्ञवल्क्य, चाणक्य आदि के मत में राज्य के सात अंग माने गए हैं। देखिए–

स्वाम्यमात्यो जनो दुर्गः कोशो दण्डस्तथैव च।
मित्राण्येताः प्रकृतयो राज्यं सप्ताXमुच्यते।। (याज्ञवल्क्यस्मृति 1.353)

राज्य के सात अंग इस प्रकार हैं–(1) स्वामी (राजा), (2) अमात्य (मन्त्री), (3) जन (लोग, प्रजा), (4) दुर्ग (किला), (5) कोश (खजाना), (6) दण्ड (सेना) और (7) मित्र (सहायक)।

दैवीनां मानुषीणाम् आपदाम्–दैवी और मानुषी आपत्तियों का।

विशेष–दैवी विपत्तियां जिन पर मनुष्य का वश नहीं होता और जो प्राकृतिक विपत्तियाँ होती है। ये हैं–आग लग जाना, बाढ़ आना, बीमारी का फैलना, अकाल पड़ना आदि ये विपत्तियाँ दैववश होती हैं। अतः उन्हें दैवी विपत्तियां कहा जाता है। मनुष्यों से आने वाली विपतियाँ मानुषी विपत्तियाँ कहलाती हैं। जैसे–चोरी, डाका, बड़ा भारी राज-कर आदि। इस प्रसंग में नीतिज्ञ कामन्दक आचार्य के वचन देखिए–

हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा।
इति पञ्चविधं दैवं मानुषं व्यसनं ततः।
आयुQभ्यश्चौरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात्।
पृथिवीपतिलोभाच्च नराणां पंचधा मतम्।।

उपर्युQ श्लोक में जहां एक और दिलीप राजा की नम्रता एवं शिष्टता व्यQ होती है वहाँ दूसरी ओर पुरोहित वशिष्ठ की महत्त्वपूर्ण स्थिति भी प्रकट होती है। उसमें राजा की दैवी और मानुषी विपदाओं का निराकरण करने की सामर्थ्य थी। प्राचीनकाल में राजपुरोहितों का विशिष्ट स्थान था। वे विद्वान् नीतिज्ञ तथा मन्त्रों के ज्ञाता होते थे। अतएव राजा उन्हें विशेष सम्मान देते थे और विपत्ति के समय उनसे सहायता लेते थे। वशिष्ठ भी राजा दिलीप के ऐसे ही पुरोहित थे। दिलीप उन्हें अपना परम रक्षक मानते थे।

प्रतिहर्ता–दूर करने वाला। प्रति+धातु हृ+तृच्।

तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात्प्रशमितारिभिः।
प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः H 61H

अन्वयः–तव दूरात् प्रशमितारिभि मन्त्रकृत मन्त्रै मे दृष्टलक्ष्यभिद शराः प्रत्यादिश्यन्त इव।

अनुवादः–मन्त्रों की रचना अथवा प्रयोग करने वाले आप गुरु वशिष्ठ के उन मन्त्रों के कारण, जो दूर से ही (मेरे जाने बिना ही) मेरे शत्रुओं का विनाश कर देते हैं, प्रत्यक्ष लक्ष्य (निशाना) को बींध देने वाले मेरे बाण मानो निरर्थक हैं।

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B. S. P. S.
Ambajogai

टिप्पणियाँ :–

मन्त्रकृतः–मन्त्रं कृतवान् इति मन्त्रकृत्, तस्य। मन्त्रों की रचना करने वाले वशिष्ठ के (मन्त्रों से) मन्त्र+धातु कृ+क्विप्, तुक् ("सुकर्म्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः" इस सूत्र से क्विप्)।

दूरात् प्रशमितारिभिः–प्रशमिताः अरयः, तैः प्रशमितारिभिः (बहुव्रीहि) दूरात् तथा।

वे मन्त्र जो दूर से ही शत्रुओं को नष्ट करने की सामर्थ्य रखते हैं। दूर से ही नष्ट कर दिए हैं शत्रु जिन्होंने, ऐसे मन्त्रों से।

प्रत्यादिश्यन्ते–प्रति+आ+धातु दिश्+कर्मणि लट्, अन्य पुरुष; तिरस्कृत, पराजित हो जाते हैं।

दृष्टम्–(दृश्+Q) दृष्टं च तत् लक्ष्यम् इति दृष्टलक्ष्यम् (कर्मधारय), दृष्टलक्ष्यं भिन्दन्ति इति दृष्टलक्ष्यभिदः (उपपद तत्पुरुष)। "**शराः**" का विशेषण। (मेरे वे तीर) जो केवल दिखाई देने वाले लक्ष्य को ही बींध सकते हैं (परन्तु वशिष्ठ के मन्त्र अदृश्य लक्ष्य को भी नष्ट कर सकते हैं)।

विशेष–प्रस्तुत श्लोक में द्वितीय वशिष्ठ की महिमा का बखान कर रहे हैं। राजा के बाण तो केवल ऐसे ही लक्ष्य को बींध सकते हैं जो आँखों से देखा जा सके या जिसका शब्द कानों से सुना जा सके। परन्तु वशिष्ठ के मन्त्र अद्भुत वर्चस्वयुQ हैं। उनकी इस दिव्यशQि के कारण राजा के तीर व्यर्थ-से हो गए हैं क्योंकि शत्रु-नाश का जो कार्य राजा के तीर करते हैं वह वशिष्ठ ऋषि के मन्त्र ही परोक्ष में कर देते हैं। अतः राजा को शत्रुओं के नाश के लिए अपने धनुष पर बाण ही नहीं चढ़ाना पड़ता। इस प्रकार वशिष्ठ के मन्त्रों की शQि के कारण दिलीप के बाण जैसे व्यर्थ बन गए हैं।

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु ।
वृष्टिर्भवति सस्यानामवग्रहविशोषिणाम् H 62H

अन्वयः–**होतः**, त्वया विधिवत् अग्निषु आवर्जितं **हविः** अवग्रहविशोषिणाम् सस्यानां **वृष्टिः** भवति।

अनुवादः–हे हवन करने वाले मेरे गुरु ! आपके द्वारा विधिपूर्वक यज्ञाग्नि में डाली हुई (घी) आहुति **अवग्रह** (सूखा, वर्षा का अभाव) के कारण सूखने वाले अन्न के लिए वृष्टि (वर्षा) रूप हो जाती है।

टिप्पणियाँ :–

होतः–धातु हु+तृच्–होतृ (हवन करने वाला) शब्द का सम्बोधन में एकवचन हे यज्ञ करने वाले गुरु।

आवर्जितम्–आ उपसर्ग+धातु वृज्+णिच् +Q।

अवग्रह– अव+धातु ग्रह+अप्। विशोषिणां=वि+शुष्+णिनि। अवग्रहेण (सूखा, अकाल) विशोषितुं शीलम् एषाम् इति अवग्रह विशोषिणः (उपपद तत्पुरुष समास) तेषाम्। 'सस्यानां' का विशेषण। वह खेती जो सूखा (वर्षा के अभाव) के कारण सूख रही है।

विशेष–यह माना जाता है कि अग्नि में डाली हुई आहुति सूर्य में चली जाती है और वह फिर बादल बनकर जल के रूप में पृथ्वी पर बरसती है। देखिए–

"अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः॥" (मनुस्मृति)

देखें गीता–"यज्ञाद्भवति पर्जन्यः।"

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, B.S.P.S. Ambajogai, Beed

दिलीप के हितैषी वशिष्ठ ऋषि निरन्तर यज्ञ करते रहते हैं अतः उनके राज्य में अकाल का कोई भय नहीं है। इस प्रकार दैवी आपत्ति से वह सदा बचा रहता है।

पुरुषायुषजीविन्यो निरातंका निरीतयः।
यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् H 63H

अन्वयः–मदीयाः प्रजाः यान् पुरुषायुषजीविन्यः निरातVI निरीतयः, तस्य त्वद् ब्रह्मवर्चस हेतुः।

अनुवादः–मेरी प्रजाएँ जो मनुष्य की पूर्ण आयु तक जीने वाली होती हैं, निर्भय रहती हैं एवं अतिवृष्टि, अनावृष्टि आदि उपद्रवों से बची रहती हैं, इन सबका कारण आपका ब्रह्मतेज ही है।

टिप्पणियाँ :–

मदीयाः–अस्मद्+छ

पुरुषायुष–पुरुषस्य आयुः पुरुषायुषं (पुरुषायुस्+अच्), पुरुषायुषं जीवन्ति इति पुरुषायुषजीविन्यः, पुरुषायुष+जीव+णिनि। प्रजा का विशेषण। वह प्रजा जो पुरुष को पूरी अर्थात् सौ साल तक जीती है। पुरुष की आयु सौ साल तक मानी गई है, **''शतायुर्वै पुरुषः।''** दिलीप के राज्य में लोग अपनी पूर्णायु भोगकर मरते हैं, किसी की अकाल मृत्यु नहीं होती है।

निरीतयः–निर्गताः ईतिभ्यः इति निरीतयः (प्रादि समास), आतंको से रहित। प्रजाः का विशेषण। छह प्रकार की ईतियां (आतंक) मानी गई हैं: (1) अतिवृष्टि (अत्यधिक वर्षा जिससे बाढ़ आकर खेत बह जाएँ), (2) अनावृष्टि (वर्षा का अभाव, सूखा), (3) मूषिका (चूहों से डर), (4) शलभाः (टिfiयों से खेती का नाश), (5) शुकाः (तोते आदि पक्षियों से अन्न तथा फलों की हानि) (6) प्रत्यासन्नाश्च राजानः (हमला करने को तैयार पड़ोसी सीमावर्ती राजा) ये छः ईतियों मानी गई हैं। देखिए नीतिज्ञ कामन्दक आचार्य के वचन–

''अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभाः शुकाः।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः॥

ब्रह्मवर्चस्–ब्रह्मणः वर्चः ब्रह्मवर्चसम्, ब्रह्मतेज।

प्रस्तुत श्लोक में उपर्युQ 60 वें श्लोक के विचार को ही विशद रूप में प्रकट किया है। ऋषि वशिष्ठ के मन्त्रों के बल से न केवल दिलीप राजा शत्रुओं से निश्चिन्त हैं अपितु अन्य आपदाओं जैसे अतिवृष्टि आदि से उनका राज्य सुरक्षित है।

त्वयैव चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।
सानुबन्धाः कथं न स्युः संपदो मे निरापदः H 64H

अन्वयः–ब्रह्मयोनिना गुरुणा त्वया एव चिन्त्यमानस्य निरापदः मे सम्पदः सानुबन्धाः कथं न स्युः।

अनुवादः–ब्रह्मा से जन्म लेने वाले आप जैसे गुरु मेरी इस प्रकार देखभाल करने के कारण (और इसी कारण से) विपत्तियों से मुQ हुई मेरी (मुझ दिलीप की) सम्पतियाँ सदा अविच्छिन्न (निरन्तर) क्यों न बनी रहेंगी।

टिप्पणियाँ :–

ब्रह्मयोनिना–ब्रह्मा योनिः यस्य सः (बहुव्रीहि) तेन, जिसका जन्म ब्रह्मा से है। ब्रह्मा के दस मानस पुत्रों में से एक वसिष्ठ हैं।

चिन्त्यमानस्य–चिन्त्+कर्मणि शानच्, षष्ठी विभQ, एकवचन। (मेरी) देखभाल किये जाने पर। आप जब मेरा ध्यान रखने वाले हैं।

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed

Dr. Sachin Kandale
Head, Department of Sanskrit
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed

Criteria 1 Crosscutting's Gender

४५८

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

पाठ 3

महाकाव्य रघुवंश (प्रथम सर्ग): मूल, अनुवाद तथा टिप्पणियाँ

(पाठ दो से आगे का भाग)

तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा ।
पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥ 31॥

अन्वयः–तस्य मगधवंशजा दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना अध्वरस्य (पत्नी) दक्षिणा इव सुदक्षिणा इति पत्नी आसीत्।

अनुवादः–उस राजा की मगधवंश में उत्पन्न, दाक्षिण्य (पति की चित्तवृत्ति के अनुकरण में कुशल) के कारण प्रसिद्ध 'सुदक्षिणा' इस नाम वाली पत्नी थी, जैसे यज्ञ की पत्नी दक्षिणा (लोक प्रसिद्ध है)।

टिप्पणियाँ :

मगधवंशजा–मगधानां वंशः इति मगधवंशः (षष्ठी तत्पुरुष), मगधवंशे जाता (उपपद तत्पुरुष) जिसका जन्म मगधों के (राज) घराने में हुआ था, ''सुदक्षिणा' का विशेषण है। इससे सुदक्षिणा की कुलीनता प्रकट होती है। वह नृपति दिलीप के अनुरूप कुल-गुण-शील वाली थी। मगधवंश+जन्+ड्+टाप्। उपपद सप्तम्यन्त होने पर जन् धातु में ड् प्रत्यय आता है। इस विशेषण से सुदक्षिणा के मातृकुल की उच्चता का द्योतन होता है।

दाक्षिण्य-रूढेन–दक्षिणस्य भावः दाक्षिण्यम्। दाक्षिण्य की परिभाषा है–''परच्छन्दानुवर्तित्वम्'' अर्थात् दूसरों की चित्तवृत्ति का अनुकरण करने का गुण, शालीनता। दिलीप की पत्नी सुदक्षिणा अपने पति की चित्तवृत्ति के अनुकूल कार्य करती थी। दाक्षिण्येन रूढम् दाक्षिण्यरूढम् (तृतीया तत्पुरुष), तेन। वह नाम (सुदक्षिणा) जैसे उनके दाक्षिण्य (शालीनता) गुणा के कारण प्रसिद्ध या प्रचलित हो गया था। इसी दाक्षिण्य गुण के कारण मानो उसका 'सुदक्षिणा' यह वैयक्तिक नाम सार्थक था अर्थात् वह यथानाम तथागुण थी।

अध्वरस्य–अध्वानं (स्वर्गमार्गं) राति ददाति इति अध्वरः अर्थात् स्वर्ग की ओर ले जाने वाला। अध्वर शब्द की दूसरी व्युत्पत्ति है–न ध्वरः, अध्वरः अथवा, न ध्वरति इति अध्वरः। यज्ञ-हवन आदि।

दक्षिणा–यज्ञ में पुरोहितों को दिया जाने वाला एक प्रकार का यज्ञ-शुल्क। यज्ञ कराने वाले पुरोहित को यज्ञ के अन्त में शुल्क के रूप में प्रदान किया जाने वाला धन या द्रव्य; यज्ञ में 'दक्षिणा' को इतना महत्त्व दिया गया है कि उसको यज्ञ-पत्नी माना गया है। दक्षिणा के बिना यज्ञ अधूरा समझा जाता है। देखिए–

दक्षिणा यज्ञपत्नी च दीक्षा सर्वत्र पूजिता।
यया विना ही विश्वेषु सर्वं कर्म हि निष्फलम्॥

दक्षिणा के साथ सुदक्षिणा की तुलना, सुदक्षिणा की अत्यधिक पवित्रता की सूचक है। जिस प्रकार दक्षिणा के बिना यज्ञ निष्फल होता है, उसी प्रकार सुदक्षिणा के बिना दिलीप के धार्मिक यज्ञादि कर्म सफल नहीं होते थे।

कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि ।
तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥ 32॥

अन्वयः–वसुधाधिपः महति अवरोधे (सति) अपि मनस्विन्या तया लक्ष्म्या च आत्मानं कलत्रवन्तं मेने।

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. Ambajogai

अनुवादः–पृथ्वी के स्वामी (राजा) दिलीप बहुत-सी रानियों के होते हुए भी उदात्त मन वाली रानी सुदक्षिणा और राजलक्ष्मी से ही स्वयं को पत्नीवान् मानते थे।

टिप्पणियाँ :–

अवरोधः–अवरुध्यते इति अवरोधः; अव+रुध+घञ्। इस शब्द का अर्थ (1) राजा का महल तथा (2) महल में रहने वाली रानियाँ, दोनों ही लिया जाता है। रानियों के अर्थ में प्रयुक्त 'अवरोध' शब्द समूह-वाचक संज्ञा का काम करता है, जैसे सेना, श्रेणी आदि शब्द।

लक्ष्म्या–राजलक्ष्मी तथा पृथ्वी को राजा की पत्नी माना जाता है क्योंकि राजा राजकीय ऐश्वर्य का स्वामी और भोक्ता होता है। अतः दिलीप मनस्विनी सुदक्षिणा तथा राजलक्ष्मी को ही अपनी पत्नियाँ समझता था। जिस प्रकार दिलीप पृथ्वी को महत्त्व देता था वैसे ही सुदक्षिणा को। यह पद महारानी सुदक्षिणा के प्रति महाराज दिलीप की भावना का द्योतक है।

वसुधाधिपः–वसुधायाः अधिपः (षष्ठी तत्पुरुष), पृथ्वी का स्वामी, अर्थात् राजा दिलीप।

कलत्रवन्तम्–कलत्रम् अस्य अस्ति इति कलत्रवान्, तम् कलत्रवन्तम्; कलत्र+मतुप्, पत्नी वाला; वह जिसकी पत्नी है। 'वाला' के अर्थ में 'मतुप्' प्रत्यय है। इसी प्रकार के भाव की अभिव्यंजना महाकवि कालिदासकृत अभिज्ञान-शाकुन्तलम् में हुई है–

"परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे।
समुद्ररसना चोर्वी सखी च युवयोरियम्।।"

विशेष–संस्कृत भाषा में लिX शब्द के अर्थ में नहीं, प्रत्युत शब्द में होता है। इसी कारण से 'पत्नी' अर्थ को प्रकट करने वाले 'कलत्रं' 'दारा' 'पत्नी' इन तीन शब्दों का एक ही अर्थ होने पर भी लिंग भिन्न-भिन्न हैं। 'कलत्रं' नपुंसकलिंग है, 'दारा' पुल्लिंग है और 'पत्नी' स्त्रीलिंग है। परन्तु इन तीनों भिन्न-भिन्न शब्दों का अर्थ स्त्रीलिंग 'पत्नी' नपुंसकलिंग है।

तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः ।
विलम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः H 33H

अन्वयः–स आत्मानुरुपायां तस्यां (सुदक्षिणायां) आत्मजन्मसमुत्सुकः (सन्!) विलम्बितफलैः मनोरथैः कालं निनाय।

अनुवादः–अपनी मनोनुकूल उस सुदक्षिणा में पुत्र के जन्म के लिए उत्सुक राजा ने देर से फल देने वाला (पुत्र प्राप्ति रूप) मनोरथ (अभिलाषा) करते हुए समय व्यतीत किया (राजा ने पुत्र की प्राप्ति की असफल आशा में बहुत समय बिताया अर्थात् दीर्घकाल तक उन्हें पुत्र-प्राप्ति नहीं हुई)।

टिप्पणियाँ :–

आत्मानुरूपायाम्–अनुगतं रूपमस्या इति अनुरुपा, आत्मनः अनुरुपा इति आत्मानुरुपा (षष्ठी तत्पुरुष), **तस्याम्**, अपने अनुरूप; सुदक्षिणा का विशेषण है। जिसमें दिलीप जैसे राजा की रानी बनने के योग्य गुण थे।

आत्मजन्म–श्रुति (वेद) पुत्र के विषय में कहती है **'आत्मा वै पुत्रनामाऽसि'**; अन्यत्र भी पुत्र के विषय में कहा है, **आत्मा वै जायते पुत्रः**। हिन्दुओं का विश्वास है कि पिता स्वयं पुत्र के रूप में अपनी पत्नी से पैदा होता है। भाव यह है कि पुत्र पिता का ही प्रतिबिम्ब होता है। पुत्र में पिता प्रकट होता है। (सन्तान सम्+ तन् (फैलाना) उस प्रकार से अपने ही अस्तित्व का विस्तार है। एक अर्थ में, इसी प्रकार मनुष्य अपने

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.S. Ambajogai

अमरत्व की सिद्धि चाहता है। इस समस्त पद का दो प्रकार से विग्रह किया जा सकता है जिससे इस पद के दो अर्थ होते हैं।

(1) आत्मनो जन्म इति आत्मजन्मा (षष्ठी तत्पुरुष)। आत्मजन्मनि (पुत्ररूपेण उत्पत्ती) समुत्सुकः–पुत्र के रूप में जन्म लेने के लिए उत्सुक (सप्तमी तत्पुरुष)।

(2) आत्मनः जन्म यस्यासौ आत्मजन्मा पुत्र (बहुव्रीहि) अर्थात् जिसका अपने से जन्म है। आत्मजन्मनि (पुत्रे) समुत्सुकः–पुत्र के जन्म के लिए उत्सुक। प्रसित तथा उत्सुक के साथ तृतीया अथवा सप्तमी आती है।

विलम्बितफलैः– विलम्बितं फलं येषां ते (बहुव्रीहि समास) तैः। यह समस्त पद 'मनोरथैः' का विशेषण है। वे (मनोरथ) जिनकी सफलता में विलम्ब (देरी) हो रहा है। अर्थात् देर के बाद सफल होने वाली कामनाएँ।

निनाय–नि+लिट्, अन्य पुरुष, एकवचन; व्यतीत किया, बिताया।

सन्तानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता ।
तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ॥ 34॥

अन्वयः–तेन सन्तानार्थाय विधये स्वभुजात् अवतारिता जगतः गुर्वी धूः सचिवेषु निचिक्षिपे।

अनुवादः–पुत्र की प्राप्ति के निमित्त धार्मिक अनुष्ठान करने के लिए राजा दिलीप ने अपनी भुजाओं से उतारा हुआ (प्रजापालन रूप) पृथ्वी का भारी बोझ मन्त्रियों के ऊपर रख दिया (उन्हें सौंप दिया)।

टिप्पणियाँ :–

सन्तानार्थाय–सन्तानाय इति सन्तानार्थः, तस्मै, सन्तानार्थाय। सन्तानः अर्थः प्रयोजनं यस्य सः सन्तानार्थः तस्मै सन्तानार्थाय (मल्लिनाथ)।

विधये–विधिः–धार्मिक अनुष्ठान (के लिए), चतुर्थी विभक्ति एकवचन।

गुर्वी–गुरु+ङीप् (उ के अन्त होने वाले विशेषण में विकल्प से ङीप् आता है) 'गुरु' से निष्पन्न स्त्री प्रत्ययान्त विशेषण, भारी।

निचिक्षिपे–नि उपसर्ग+क्षिप् धातु+कर्मणि लिट्, अन्य पुरुष एकवचन, (मन्त्रियों को) सौंप दिया, (उन पर) डाल दिया।

अवतारिता–अव+तॄ+णिच्+0 +क्त, उतारा हुआ; 'धूः' (भार) का विशेषण है।

अथाभ्यर्च्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया ।
तौ दम्पती वसिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम् ॥ 35॥

अन्वयः–अथ प्रयतौ तौ दम्पती पुत्रकाम्यया विधातारम् अभ्यर्च्य गुरोः वसिष्ठस्य आश्रमं जग्मतुः।

अनुवादः–तदन्तर पवित्र हुए दिलीप तथा सुदक्षिणा ने पुत्र की कामना से भगवान् ब्रह्म जी की पूजा करके अपने कुलगुरु वशिष्ठ जी के आश्रम की ओर (पुत्रप्राप्ति के उपाय जानने के हेतु) प्रस्थान किया।

टिप्पणियाँ :–

विशेष– 35 से 46 श्लोक तक में राजा दिलीप और उनकी रानी सुदक्षिणा की वशिष्ठाश्रम के प्रति यात्रा एवं मार्ग का हृदयंगम वर्णन किया गया है।

अभ्यर्च्य–अभि उपसर्ग+अर्च् धातु+ल्यप् पूजा आराधना करने के पश्चात्।

तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या
॥ २-२०॥

मार्ग में राजा दिलीप द्वारा आगे को गई और उनकी पटरानी सुदक्षिणा से आगे जाकर ली हुई (अगवानी की गई) वह नन्दिनी सुदक्षिणा और दिलीप के बीच में दिन और रात के मध्य में स्थित सन्ध्याकाल की भांति शोभित हुई॥२०॥

प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ।
प्रणम्य चानर्च विशालमस्याः शृङ्गान्तरं द्वारमिवार्थसिद्धेः ॥ २-२१॥

अक्षतों से युक्त पात्र को हाथ में लिये रानी सुदक्षिणा ने उत्तम दूध वाली उस नन्दिनी की प्रदक्षिणा तथा वन्दना कर उसके चौड़े दोनों सीगों के मध्यभाग का, पुत्राप्तिरूप प्रयोजन सिद्ध होने के द्वार की भांति जानकर पूजन किया ॥ २१॥

वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्यां प्रत्यग्रहीत्सेति ननन्दतुस्तौ ।
भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि ॥ २-२२॥

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, B.S.S. Ambajogai, Beed.

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed.

Dr. Sachin Kandale
Head, Department of Sanskrit
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed

Criteria 1 Crosscutting's professional ethics

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

शुकनासोपदेश:

(शुकनास का उपदेश), कादम्बरी का ही एक अंश है। गीता की तरह शुकनासोपदेश का भी स्वतंत्र महत्व है। यह एक ऐसा उपदेशात्मक ग्रंथ है जिसमें जीवन दर्शन का एक भी पक्ष बाणभट्ट की दृष्टि से ओझल नहीं हो सका। इसमें राजा तारापीड का नीतिनिपुण एवं अनुभवी मन्त्री शुकनास राजकुमामार चन्द्रापीड को राज्याभिषेक के पूर्व वात्सल्य भाव से उपदेश देते हैं और रूप, यौवन, प्रभुता तथा ऐश्वर्य से उद्भूत दोषों से सावधान रहने की शिक्षा देते हैं। यह प्रत्येक युवक के लिए उपादेय उपदेश है।

चन्द्रापीड को दिये गये शुकनासोपदेश में कवि की प्रतिभा का चरमोत्कर्ष परिलक्षित होता है। कवि की लेखनी भावोद्रेक में बहती हुई सी प्रतीत होती है। शुकनासोपदेश में ऐसा प्रतीत होता है मानो सरस्वती साक्षात मूर्तिमती होकर बोल रही हैं। इसमें बाणभट्ट की शब्दचातुरी प्रदर्शित हुई है।

शुकनासोपदेश का नायक राजकुमार चन्द्रापीड है, जो सत्व, शौर्य और आर्जव भावों से युक्त है। शुकनास एक अनुभवी मन्त्री हैं जो चन्द्रापीड को राज्याभिषेक के पूर्व वात्सल्यभाव से उपदेश देते हैं। वे उसे युवावस्था में सुलभ रूप, यौवन, प्रभुता एवं ऐश्वर्य से उद्भूत दोषों के विषय में सावधान कर देना उचित समझते हैं। इसे युवावस्था में प्रवेश कर रहे समस्त युवकों को प्रदत्त 'दीक्षान्त भाषण' कहा जा सकता है।

'शुकनासोपदेश', कादम्बरी का प्रवेशद्वार माना जाता है। इसमें लक्ष्मी की ब्याजस्तुति ब्याज निन्दा का अत्यन्त मनोरम वर्णन है। 'गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति' इस उक्ति को चरितार्थ करने वाला यह साहित्य है। इसके अध्ययन से काव्यात्मक तत्व का तो ज्ञान होता ही है, साथ में तत्कालीन सामाजिक ज्ञान भी प्राप्त होता है।

लक्ष्मी के बारे में शुकनासोपदेश का एक अंश देखिये-

आलोकयतु तावत् कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम्। इयं हि सुभटखड्गमण्डलोत्पलवनविभ्रमभ्रमरी लक्ष्मी: क्षीरसागरात्पारिजातपल्लवेभ्यो रागम्, इन्दुशकलादेकान्तवक्रताम्, उच्चै: श्रवसश्चंचलताम्, कालकूटान्मोहनशक्तिं मदिराया मदम्, कौस्तुभमणेर्नैष्ठुर्यम्, इत्येतानि सहवासपरिचयवशात् विरहविनोदचिह्नानि गृहीत्वैवोद्गता। न ह्येवंविधमपरिचितमिह जगति किंचिदस्ति यथेयमनार्या। लब्धापि खलु दु:खेन परिपाल्यते। दृढगुणपाशसन्दाननिस्पन्दीकृता अपि नश्यति। उद्दामदर्पभटसहस्रोल्लासितासिलतापंजरविधृता अप्यपक्रामति। मदजलदुर्दिनान्धकारगजघटितघनघटापरिपालिता अपि प्रपलायते। न परिचयं रक्षति।

नाभिजनमीक्षते। न रूपमालोकयते। न कुलक्रममनुवर्तते। न शीलं पश्यति। न वैदग्ध्यं गणयति। न श्रुतमाकर्णयति। न धर्ममनुरुध्यते। न त्यागमाद्रियते। न विशेषज्ञतां विचारयति। नाचारं पालयति। न सत्यमनुबुध्यते। न लक्षणं प्रमाणीकरोति। गन्धर्वनगरलेखा इव पश्यत एव नश्यति।

(...हे प्रजा का कल्याण चाहने वाले (राजकुमार), पहले लक्ष्मी (की प्रकृति) को ही देखें। यह लक्ष्मी योद्धाओं एवं शस्त्रों के समूह रूपी कमल पर भ्रमण करने वाली मधुमखी है। वह क्षीरसागर से निकली है (और अपने साथ निकलने वाले अन्य वस्तुओं के गुण उसने धर लिये हैं।) उसने पारिजात वृक्ष के पल्लवों से लाल रंग (आनन्द के लिये आकर्षण का गुण) ले लिया, चन्द्रमा की कला उसकी एकान्तवक्रता ले ली, उच्चैःश्रवा से उसकी चंचलता ग्रहण कर लिया, कालकूट से मोहने की शक्ति और मदिरा (वारुणी) से उसका मद ले लिया, कौस्तुभ मणि से उसकी कठोरता (निठुरता) ले ली। इस प्रकार की दूसरी अपरिचित वस्तु संसार में और कोई नहीं है जैसी यह अनार्या है। यह पाकर भी दुःख से बचाई जाती है। सन्धिविग्रहादि दृढ़ बन्धनों से बाँधकर निश्चल की गई भी यह पलायन कर जाती है। उत्कट अभिमानी योद्धाओं की उठाई गई हजारों तलवारों के समूहरूपी पिंजड़े में बन्दी करके रखी गई भी (यह अनार्या लक्ष्मी) गायब होती जाती है। मदजल की निरन्तर होने वाली वर्षा के कारण दुर्दिन जैसा अन्धकार बना देने वाली हाथियों की घनी घटाओं से घिरी हुई भी भाग जाती है। (यह दुष्टा लक्ष्मी) जान पहिचान की रक्षा नहीं करती, उत्तम कुल का भी ध्यान नहीं रखती, सुन्दरता को नहीं देखती, कुलक्रम का अनुगमन नहीं करती, शील को नहीं देखती, पाण्डित्य को नहीं गिनती, शास्त्रों के (ज्ञान) को नहीं सुनती, धर्म का अनुरोध नहीं करती, त्याग का आदर नहीं करती, विशेषज्ञता को नहीं विचारती, आचरण का पालन नहीं करती, सत्य को नहीं जानती, सामुद्रिक शास्त्रानुसार छत्रचामरादि चिह्नों को भी प्रमाणित नहीं करती है। गन्धर्व नगरलेखा की भाँति देखते-देखते यह नष्ट हो जाती है।)

शुकनासोपदेश का सार

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed.

Dr. Sachin Kandale
Head, Department of Sanskrit
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed

Criteria 1 Crosscuttings Gender

सुरयुवतिसंभवं किल मुनेरपत्यं तदुज्झिताधिगतम् ।
अर्कस्योपरि शिथिलं च्युतमिव नवमालिकाकुसुमम् ॥ ८ ॥

४३. विदूषकः —(विहस्य) यथा कस्यापि पिण्डखर्जूरैरुद्वेजितस्य तिन्तिण्यामभिलाषो भवेत्, तथा स्त्रीरत्नपरिभोगिणः भवत इयमभ्यर्थना ।

४४. राजा—न तावदेनां पश्यसि येनैवमवादीः ।

४५. विदूषकः —तत्खलु रमणीयं यद्भवतोऽपि विस्मयमुत्पादयति ।

४६. राजा—वयस्य, किं बहुना ?

चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा
रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृता नु ।
स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे
धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥ ९ ॥

४७. विदूषक :—यद्येवं, प्रत्यादेश इदानीं रूपवतीनाम् !

४८. राजा—इदं च मे मनसि वर्तते ।

अनाघ्रातं पुष्पं, किसलयमलूनं कररुहै,—
रनाविद्धं रत्नं, मधु नवमनास्वादितरसम् ।
अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं
न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥१०॥

४९. विदूषकः—तेन हि लघु परित्रायतामेनां भवान् । मा कस्यापि तपस्विन इङ्गुदीतैलचिक्कणशीर्षस्य हस्ते पतिष्यति ।

५०. राजा—परवती खलु तत्रभवती । न च संनिहितोऽत्र गुरुजनः ।

५१. विदूषकः—अथ भवन्तमन्तरेण कीदृशस्तस्या दृष्टिरागः ?

५२. राजा—निसर्गादेवाप्रगल्भस्तपस्विकन्याजनः । तथापि तु

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

नवमालिकेचं फूल देठापासून सैल व्हावं आणि रुईच्या झाडावर पडावं, त्याप्रमाणं ऋषिकन्येचा जन्म अप्सरेपासून झाला असून तिने त्या कन्येचा त्याग केल्यानंतर ऋषीला ती सापडली, म्हणूनच ती ऋषिकन्या होय. (८)

४३. विदूषक—(हसून) एखाद्याला खजुराचा वीट यावा आणि चिंचेवर त्याची वासना जावी, त्याप्रमाणं सुंदर सुंदर स्त्रियांचा उपभोग घेतल्यावर तुला ही वांछा झालेली दिसते.

४४. राजा—तू तिला पाहिलं नाहीस, म्हणून तू असं बोलत आहेस.

४५. विदूषक—तुला सुद्धा ज्यानं भुरळ घातली आहे ते सुंदर असलंच पाहिजे.

४६. राजा—मित्रा, फार काय सांगावं ?

जगातली सारी सौंदर्यं मनात एकत्र करून विधात्यानं प्रथम तिचं चित्र काढलं आणि मग त्या चित्रात प्राण ओतला, असं तर झालं नसेल ना ? विधात्याच्या अपार सामर्थ्याचा आणि तिच्या सौंदर्याचा विचार मनात आल्याबरोबर स्त्रीसौंदर्याची ही काही निराळीच मूस असली पाहिजे असं वाटू लागतं मला ! (९)

४७. विदूषक—असं असलं तर आता साऱ्या रूपवतींचा पाणउतारा झाला म्हणायचा !

४८. राजा—आणि असाही विचार माझ्या मनात आला की—

कसलाही उणेपणा नसलेलं तिचं सौंदर्य म्हणजे ज्याचा सुवास कोणीही घेतलेला नाही असं फूल, नखांनी न खुडलेली कोवळी लुसलुशीत पालवी, वेज न पाडलेलं रत्न, ज्याची गोडी कुणीच चाखलेली नाही असा ताजा मध, किंवा पुण्याचं संपूर्ण फळ ! विधाता कुणाला या सौंदर्याचा उपभोक्ता करणार आहे हे काही ध्यानात येत नाही माझ्या ! (१०)

४९. विदूषक—तर मग ताबडतोब तिची काळजी घे. नाही तर इंगुदीच्या तेलानं ज्याचं डोकं तुळतुळीत झालं आहे अशा एखाद्या तपस्व्याच्या तावडीत सापडायची ती !

५०. राजा—ती तर अगदी पराधीन आहे. दुसरं म्हणजे तिचे वडीलही इथे नाहीत.

५१. विदूषक—बरं पण, तिच्या नेत्रांत तुझ्याविषयी कोणता भाव दिसला तुला ?

५२. राजा—तापस[illegible]ा स्वभावतःच अल्लड असतात. तरी सुद्धा,

१०१. अनसूया—ततो वसन्तोदारसमये तस्या उन्मादयितृ रूपं प्रेक्ष्य—(इत्यर्धोक्ते लज्जया विरमति ।)

१०२. राजा—परस्तातदवगम्यत एव । सर्वथाऽप्सरःसंभवैषा ।

१०३. अनसूया—अथ किम् ।

१०४. राजा—उपपद्यते ।

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य संभवः ?
न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥ २६ ॥

(शकुन्तलाऽधोमुखी तिष्ठति ।)

१०५. राजा—(आत्मगतम् ।) लब्धावकाशो मे मनोरथः । किंतु सख्याः परिहासोदाहृतां वरप्रार्थनां श्रुत्वा धृतद्वैधीभाव-कातरं मे मनः ।

१०६. प्रियंवदा—(सस्मितं शकुन्तलां विलोक्य नायकाभिमुखी भूत्वा ।) पुनरपि वक्तुकाम इवार्यः ।

(शकुन्तला सखीमङ्गुल्या तर्जयति ।)

१०७. राजा—सम्यगुपलक्षितं भवत्या । अस्ति नः सच्चरितश्रवण-लोभादन्यदपि प्रष्टव्यम् ।

१०८. प्रियंवदा—अलं विचार्य । अनियन्त्रणानुयोगस्तपस्विजनो नाम ।

१०९. राजा—इति सखीं ते ज्ञातुमिच्छामि—

वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदानाद्
व्यापाररोधि मदनस्य निषेवितव्यम् ?
अत्यन्तमेव मदिरेक्षणवल्लभाभि-
राहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः ? ॥ २७ ॥

११०. प्रियंवदा—आर्य, धर्मचरणेऽपि परवशोऽयं जनः । गुरोः पुनरस्या अनुरूपवरप्रदाने संकल्पः ।

१११. राजा—(आत्मगतं सहर्षम् ।) न दुरवापेयं खलु प्रार्थना ।

भव हृदय साभिलाषं संप्रति संदेहनिर्णयो जातः ।
आशङ्कसे यदग्निं तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥ २८ ॥

११२. शकुन्तला—(सरोषमिव) अनसूये, गमिष्याम्यहम् ।

१०१. अनसूया—नंतर उन्मादक वसंत ऋतूमध्ये तिचं धुंद करणारं रूप पाहून—(अर्धवट बोलून लाजेमुळे थबकते.)

१०२. राजा—आलं लक्षात पुढं काय झालं ते. म्हणजे ही अप्सरेची कन्या आहे हे नक्की !

१०३. अनसूया—हो.

१०४. राजा—बरोबरच आहे.

पृथ्वीवरील स्त्रियांमध्ये असलं रूप कसं शक्य आहे ? दीप्तीमुळे उज्ज्वल असलेलं तेज पृथ्वीपासून निर्माण होत नसतं ! (२६)

(शकुन्तला खाली मान घालून उभी राहते.)

१०५. राजा—(स्वगत) माझा मनोरथ सफळ व्हायला आता जागा आहे. तथापि हिच्या मैत्रिणीनं थट्टेनं पतीविषयीची हिची जी अभिलाषा बोलून दाखवली ती ऐकून द्विधा झालेलं माझं मन साशंक झालं आहे.

१०६. प्रियंवदा—(हसून शकुन्तलेकडे पाहते; दुष्यंताकडे वळून) महा-राजांना पुन्हा काही तरी बोलायची इच्छा असल्यासारखी दिसते !

(शकुन्तला मैत्रिणीला बोटाने दटावते.)

१०७. राजा—बरोबर ओळखलंत तुम्ही. थोर लोकांच्या जीवनाविषयी ऐकायला मिळावं या लोभानं आणखीही काही विचारायचंय् मला.

१०८. प्रियंवदा—मग विचार कसला करता ? तपस्वी लोकांना काही विचारायचं असेल तेव्हा कसलाही संकोच बाळगण्याचं कारण नाहीं अगदी.

१०९. राजा—तुमच्या मैत्रिणीविषयी मला हे समजावून घ्यायची इच्छा आहे की—प्रीतीच्या विकासात विघ्न उत्पन्न करणारं यतींचं व्रत विवाह होई-पर्यंतच ही पाळणार आहे, की मादक डोळ्यांमुळे मोहक दिसणाऱ्या हरिणींच्या सहवासात ही कायमचीच राहणार आहे ? (२७)

११०. प्रियंवदा—महाराज, धर्माचरणाच्या बाबतीत देखील ही स्वतंत्र नाहा. शिवाय हिला अनुरूप वराला देण्याचा हिच्या पित्याचा निश्चय झालेला आहे.

१११. राजा—(आनंदाने, स्वगत) खरं म्हटलं, तर माझी इच्छा काही अशक्य कोटीतील नाही.

मना, अभिलाषा बाळगायला हरकत नाही. आता संशय फिटला आहे. ज्याला तू अग्नी समजत होतास ते स्पर्शाला सुखकर असं रत्न आहे हे ! (२८)

११२. शकुन्तला—(कष्टक्या रागाने) अनसूये, जाईन

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed B.S.P.S. Ambajogai
Principal Swa. Sawarkar Mahavidyalaya Beed
Dr. Sachin Kandale Head, Department of Sanskrit Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed

Criteria 1 crosscutting
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed
B.S.P.S. Ambajogai

पार्वतीची घोर तपश्चर्या

पार्वती कांहीं काळ निराश झाली खरी; पण तिनें शंकरप्राप्तीचा मार्ग सोडून दिला नाहीं. रूपानें साधलें नाहीं तें तपानें साधावयाचें असें तिनें ठरविलें. मोठ्या मिनतवारीनें मातापितरांपासून अनुज्ञा घेऊन ती तपोवनात गेली व तेथें तिनें घोर तप आरंभिलें. वास्तविक पाहिलें तर कोठें या अधिराजाच्या कन्येची सुकुमार तनु आणि कोठें हें मुनींनाहि दुःसाध्य उग्र तप! पण तिचा निश्चयच तसा पक्का होता. तिनें आपले रत्नहार व उंची वस्त्रें फेंकून दिलीं व वृक्षांचीं खरखरीत वल्कलें परिधान केलीं. रेशमासारख्या मऊ आणि सुगंधी केशांच्या जटा बांधल्या. रत्नखचित कमरपट्टा टाकून कमरेला मुंजतृणाची तिपेड दोरी आवळली. ज्या नाजुक हातांनीं तिचें रोज ओष्ठप्रसाधन चालावयाचें, किंवा फार झालें तर मऊ मऊ चेंडू तिनें झेलावयाचे, त्या हातांनीं ती तीक्ष्ण दर्भ खुडूं लागली. आणि रुद्राक्षमाला धारण करूं लागली. उंची गाद्यागिर्द्यांवर लोळतांना फुलांच्या पाकळ्या

Scanned with OK

सुद्धां जिच्या अंगाला रुताव्या ती आतां साध्या कठीण स्थंडिलावर उशाला फक्त हात घेऊन पडत असे! ती जातीनें झाडांना पाणी घाली व हरिणांना चारा देई. हें तिचें तप तपस्विजनांच्याहि कुतूहलाचा विषय झालें. पुढें पुढें तर तिनें फारच देहदंडन आरंभिलें. उन्हाळ्यांत भोंवतीं चार अग्नि पेटवून सूर्याकडे दृष्टि लावून बसावें, पावसाळ्यांत उघड्या मैदानांत शिळेवर बसून पर्जन्य-वृष्टि चालू असतां रात्रीच्या रात्री काढाव्या आणि हिवाळ्यांत बर्फासारख्या गार पाण्यांत गळ्याइतकें उभें रहावें असा तिचा क्रम होता. आहार तर तिनें अजिबात सोडलाच होता. तपाची आतां पराकाष्ठा झाली. तिनें लावलेल्या झाडांना सुद्धां फळें आलीं; पण तिनें जोपासलेल्या मनोरथाला मात्र फळच नव्हे तर फूलहि येण्याचें चिन्ह दिसेना.

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed.

Dr. Sachin Kandale
Head, Department of Sanskrit
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed

Criteria 1 Crosscutting's Environment

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S. Ambajogai

युधिष्ठिर उवाच

आरामाणां तडागानां यत् फलं कुरुपुङ्गव ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तोऽद्य भरतर्षभ ॥१॥

अर्थ :- युधिष्ठिर म्हणाले, कुरुकुलपुंगव! भरतश्रेष्ठ! उद्यान लावण्याचे आणि जलाशय बनवण्याचे जे फळ असते ते मी आता तुमच्या मुखातून ऐकू इच्छितो.

भीष्म उवाच,

सुप्रदर्शा बलवती चित्रा धातुविभूषिता ।
उपेता सर्वभूतैश्च श्रेष्ठा भूमिरिहोच्यते ॥२॥

अर्थ :- भीष्म म्हणाले- राजन! जे दिसायला सुंदर असेल, जेथील माती अधिक प्रबळ आहे, अधिक अन्नधान्य देणारी आहे जी बरीच धातूंनी सुशोभित केलेली आहे आणि जिथे सर्व प्राणी वास्तव्य करतात तीच भूमी उत्तम असल्याचे म्हटले जाते.

तस्याः क्षेत्रविशेषाश्च तडागानां च बन्धनम् ।
औदकानि च सर्वाणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥३॥

अर्थ :- अशा भूमिंशी संबंधित विशेष शेत, त्यात निर्माण करण्यात येणारे विविध जलाशय, विहिरी, इ. बाबतीत मी क्रमाने आपल्याला सांगतो.

तडागानां च वक्ष्यामि कृतानां चापि ये गुणाः ।
[illegible] ॥४॥

तडागानि च सर्वाणि दिशन्ति श्रियमुत्तमाम् ॥७॥

अर्थ :- तलावाला चार ही प्रकारच्या प्राण्यांसाठी खूप मोठा आधार समजावे. सर्व प्रकारचे जलाशय उत्तम संपत्ती प्रदान करतात.

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S.
Ambajogai

देवा मनुष्यगन्धर्वाः पितरोरगराक्षसाः ।
स्थावराणि च भूतानि संश्रयन्ति जलाशयम् ॥८॥

अर्थ :-देवता, मनुष्य, गंधर्व, पितर, नाग, राक्षस तसेच समस्त स्थावर प्राणी जलाशयाचा आश्रय घेतात.

तस्मात् तांस्ते प्रवक्ष्यामितडागे ये गुणाः स्मृताः।
या च तत्र फ़लावप्तिर्ऋषिभिः समुदाहृता ॥९॥

अर्थ :- त्यामुळे ऋषींनी तलाव बनविण्याने ज्या फळाची प्राप्ती होते तसेच जो लाभ होतो ते मी सर्व तुला सांगतो.

वर्षाकाले तडागे तु सलिलं यस्य तिष्ठति ।
अग्निहोत्रफलं तस्य फलामाहुर्मनीषिणः ॥१०॥

अर्थ :- ज्याने निर्माण केलेल्या तलावामध्ये संपूर्ण वर्षाकाळात (वर्षभर) पाणी वाहते त्याच्यासाठी महर्षीपुरुष अग्निहोत्राच्या फळाची प्राप्ती सांगतात.

शरत्काले तु सलिलं तडागे यस्य तिष्ठति ।
गोसहस्रस्य स प्रेत्य लभते फलमुत्तमम् ॥११॥

अर्थ :- ज्याने निर्माण केलेल्या जलाशयात शरद ऋतू पर्यंत पाणी रहाते, तो मृत्युच्या पश्चात हजार गोदानाचे फळ मिळवतो.

हेमन्तकाले सलिलं तडागे यस्य तिष्ठति ।

अर्थ :- विश्वात त्याचे नाव होते. परलोकात पितर त्याचा सन्मान करतात. तसेच देवलोकी गेल्यानंतर सुद्धा इथे त्याचे नाव नष्ट होत नाही.

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed.
B.S.P.S.
Ambajogai

अतीतानागते चोभे पितृवंशं च भारत ।
तारयेद् वृक्षरोपी च तस्माद् वृक्षांश्च रोपयेत् ॥२६॥

अर्थ :- हे भरतनंदन, वृक्ष लावणारा पुरुष आपल्या मृत्यू पावलेल्या पूर्वजांना, भविष्यात होणाऱ्या संततीचा, पितृकुळाचा उध्दार करतो. म्हणून वृक्ष लावले पाहिजेत.

तस्य पुत्रा भवन्त्येते पादपा नात्र संशयः ।
परलोकगतः स्वर्गं लोकांश्चाप्नोति सोऽव्ययान् ॥२७॥

अर्थ :- जे वृक्ष लावतात त्यांच्यासाठी वृक्ष हे पुत्ररूप असतात. यात संशय नाही त्याच्यामुळे परलोकात गेल्यावर त्याला स्वर्ग तसेच अक्षययश प्राप्त होते.

पुष्पैः सुरगणान् वृक्षाः फलैश्चापि तथा पितॄन् ।
छायया चातिथीं तात पूजयन्ति महीरुहः ॥२८॥

अर्थ :- तात, वृक्षगण आपल्या फुलांनी देवतांची, फळांनी पितरांची आणि सावलीने अतिथींची पूजा करतात.

किन्नरोरगरक्षांसि देवगन्धर्वमानवाः ।
तथा ऋषिगणाश्चैव संश्रयन्ति महीरुहान् ॥२९॥

अर्थ :- किन्नर, नाग, राक्षस, देवता, गंधर्व, मनुष्य आणि ऋषींचा समुदाय हे सर्व वृक्षांचा आश्रय घेतात.

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed.

पुष्पिताः फलवन्तश्च तर्पयन्तीह मानवान् ।
वृक्षदं पुत्रवद् वृक्षास्तारयन्ति परत्र तु ॥३०॥

Dr. Sachin Kandale
Head, Department of Sanskrit
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya B.S.P.S. Ambajogai Beed.

BSPS Sanstha

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya Beed

Name of the Teacher: Prof. Shinde N. B.

Name of the Department: Sociology. Paper B. A. II, B. A. I

Academick Year 2022-2023

Paper/Course No and Name of the course	Semester	Curriculum Details	Cross cutting Issues present in the curriculum(Professional Ethics ,Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum)
B.A.F.Y .Sociology.Paper.II *Individual and society.	SEM II	individual and society	
B. A. II, problem of rural India. Paper.	I Sem 4	1.Norms and values Culture. Socialization. Socity Institutional issues Women's violence. Rural women status. Dowry.	• Gender,Human Values. • Human Values. • ProfessionalEtichs,Human Values. • Gender,Human Values. • Gender,Human Values • Human Values • Scientific Approch,Professional Etichs. • Human Values.

Details on Institutional Integrating Cross cutting Issues Relevant to Professional Ethics, Gender, Human values, Environment and sustainability into Curriculum

B.A.S.y. development and sociology.	SEM II	Development and sociology.	
B. A. I , social institution.	Sem I	, concept purpose activities on development. Sustainable development. Contract marriage intercast marriage. Live and relationship.	• Human Values. • Human Values, Professional Etichs. • Human Values. • Environmental. • Human Values. • Human Values. Sustainability. • Human Values, Professional Etichs. • Human Values. • Human Values.

Teacher

HOD

Principal

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyalaya
Beed.

B.S.P.S. Ambajogai
Swa. Sawarkar Mahavidyalaya Beed

Swa Sawarkar Mahavidyalaya, Beed
B.S. Ambajogai

सामाजिक संस्था

डॉ. सुरेंद्र ठाकुर / डॉ.श्वेतांबरी कनकदंडे

समाजशास्त्र विभाग
(प्रा. शिंदे. एन.बी.)

सारांश : भारतीय विवाह प्रकारात सार्वत्रिकता आढळते, प्रौढ विवाह आढळतो. परंतु बालविवाह पूर्णपणे नष्ट झाले आहेत असे म्हणता येणार नाही. विवाहबाह्य संबंधांना भारतीय परंपरेत व्यभिचार समजले जाते. कारण विवाहामध्ये व्यक्तीपेक्षा समाजहित महत्त्वाचे मानले जाते.

b) विवाह संस्थेमधील सद्यकालीन परिवर्तन करार विवाह आणि आंतरजातीय विवाह

(Contract marriage & Inter-caste marriage)

सर्वसाधारणपणे व्यक्तीच्या कायम स्वरूपाच्या गरजा पूर्ण करणाऱ्या यंत्रणेला 'सामाजिक संस्था' असे म्हणतात. भारतीय समाजव्यवस्थेत ढोबळमानाने सात विश्वव्यापी सामाजिक संस्था आहेत. जसे की, कुटुंब संस्था, अर्थ, राज्य, स्तरीकरण, शिक्षण, धर्म आणि विवाह संस्था होय. प्रत्येक सामाजिक संस्थेचा मूळ उद्देश हा गैर, अवैध, असंमत व अनैतिक मार्गाला आळा घालून समाजमान्य मार्गाने मूलभूत प्राथमिक व कायमस्वरूपी गरजा पूर्ण करणे होय. विवाह संस्था ही सुद्धा इतर अनेक सामाजिक संस्थासारखी व्यक्तीच्या कायमस्वरूपी व प्राथमिक गरजा पूर्ण करून व्यक्तीच्या स्वैर वर्तनावर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न करीत आली आहे. विशेषत: कामवासनेसारख्या भावनेवर नियंत्रण ठेवून निरोगी शारीरिक संबंधाची जोपासना करण्याचे अनन्यसाधारण कार्य विवाहसंस्था करीत आल्याचे सर्वज्ञात आहे. निरोगी, मर्यादित व सुदृढ शारीरिक संबंध ठेवणे हे मानवांच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यासाठी जसे हिताचे ; तसे ते समाजाच्या स्वास्थ्यासाठी, सातत्यासाठी व कल्याणासाठीसुद्धा अनिवार्य आहे. थोडक्यात, समाजमान्य व समाजसंमत मार्गाने शारीरिक कामवासनेची पूर्तता करून समाजाचे अस्तित्व टिकविण्याच्या दृष्टीने अस्तित्वात असलेल्या नियमांचा समुच्चय म्हणजे 'विवाह संस्था' होय.

प्रत्येक समाजात विवाह संस्थेच्या माध्यमातून व्यक्तींच्या लैंगिक वर्तनाचे निर्देशन, निर्धारण व नियमन होत आलेले आहे. प्रत्येक समाजाच्या रूढी, परंपरा, श्रद्धा, मूल्ये व नियमने ही सारखी असतात. कारण ती काळानुरूप काहीशी सातत्याने बदलत असल्याचे दिसते. कालानुरूप समाजात असणारे विवाहाचे स्वरूप जोडीदार निवडीचे विवाहाच्या पद्धती या बदलत असल्याचे जाणवते.

त्याचाच एक परिणाम म्हणून प्राचीन काळी अस्तित्वात असलेल्या एकविवाह, बहुविवाह पद्धतीमध्ये क्रमाक्रमाने परिवर्तन झाल्याचे आढळते. वधू संपादन करण्याच्या पद्धती म्हणून क्रयविवाह पद्धती (Marriage by purchase), सेवाविवाह पद्धती (Marriage by serve) आणि विनिमय पद्धती या समाजात खोलवर रुजलेल्या होत्या; पण काळानुरूप त्यांच्यातही संरचनात्मक व प्रकार्यात्मक अशा दोन्हीही स्वरूपाचे बदल झाल्याचे जाणवते. रूढ संप्रदायाविरुद्ध वधू संपादन करण्याच्या पद्धती म्हणून अपहरण विवाह पद्धती, परीक्षा विवाह पद्धती, सहपलायन विवाह पद्धती, हठागमन विवाह पद्धती व परिविक्षा विवाहपद्धती इत्यादींचा विचार होत असला तरी कालानुरूप काही विवाह पद्धतींचे आवाहन संपुष्टात आल्याचे आढळते, तर काही विवाह पद्धतीमध्ये कालानुरूप काहीसे बदलही झाल्याचे जाणवते. म्हणून आज कंत्राट विवाहपद्धती व आंतरजातीय विवाह पद्धती अधिक प्रचलित होत असल्याचे आढळते.

सद्यकालीन समाजव्यवस्थेत अस्तित्वात असणारा व प्रचलित असणारा एक विवाह प्रकार म्हणजे कंत्राट विवाह पद्धती हा होय. 'कंत्राट' या शब्दाच्या उच्चारावरून एक बाब लक्षात येते की, या विवाहात 'काळ किंवा वेळ' ही निश्चित व महत्वपूर्ण मानून या विवाहाला पाहिले जाते. कंत्राट किंवा करार विवाहान्वये एक स्त्री आणि एक पुरुष विवाह बंधनात एकमेकांशी ठरावीक काळापर्यंत बांधला जाऊन संसार करीत असल्याचे आढळते.

करार विवाहाच्या माध्यमातून विवाह बंधनात असलेल्या स्त्री व पुरुष या दोहोंवरही काहीशा जबाबदारीचे बंधन टाकले जात असून, त्यांना काहीसे अधिकारही प्रदान झालेले आहेत. विशेष म्हणजे करार विवाहाच्या माध्यमातून स्त्री व पुरुष दोहोंनाही निश्चित ठरवून दिलेल्या किंवा निश्चित केलेल्या अटींची पूर्तता करण्याचे बंधन असते. अनेकदा करार विवाह हा कायदेशीर किंवा व्हॅलीड असत नाही असे समाजव्यवस्थेत बोलले जाते; पण प्रत्यक्षात वस्तुस्थिती ही वेगळी आहे. कारण मुळात हा विवाह प्रकारच मर्यादित प्रमाणात भारतीय समाजव्यवस्थेत रुजल्याचे व असल्याचे पाहावयास मिळते. याउलट आंतरजातीय विवाह प्रकाराचे प्रमाण हे अधिक असून, ते प्रशंसनीय आहे. आंतरजातीय विवाह म्हणजे ज्या विवाह प्रकारात दोन वेगवेगळ्या जातीमधील स्त्री अगर पुरुष विवाह बंधनाने बांधले जातात तेव्हा त्याच्या विवाहाला आंतरजातीय विवाह असे

Vidyalaya, B.S.P.S.

म्हणतात. आंतरजातीय विवाहाचे ढोबळ मानाने अनुलोम विवाह आणि प्रतिलोम विवाह असे दोन प्रकार आहेत. अनेकदा आतंरजातीय विवाहातील स्त्री ही उच्चवर्णीय जातीतील असून, ती कनिष्ठ जातीतील पुरुषाशी विवाहबद्ध होते, तर बऱ्याचदा उच्चवर्णीय जातीतील पुरुष असून तो कनिष्ठ जातीतील स्त्रीशी विवाहबद्ध होत असतो. भारतीय समाजव्यवस्थेत उच्चवर्णीय स्त्रीचे कनिष्ठ जातीतील पुरुषाशी विवाहबद्ध होण्याचे प्रमाण हे अधिक असून, इतर प्रकार तुलनेने कमी असल्याचे आढळते.

सांगायचे तात्पर्य हेच की, करार विवाह असो अथवा आंतरजातीय विवाह असो या दोन्ही विवाह प्रकारांत स्त्री आणि पुरुष हे दोघेही एकत्रित येऊन कौटुंबिक जबाबदारी सामोपचाराने सांभाळत जीवन निर्वाह करीत असल्याचे आढळते.

इ. स. १८७२ मधील विशेष विवाह कायद्याने कोणत्याही स्त्री-पुरुषाला आपल्या जातीबाहेरील व्यक्तीशी विवाह करण्याचे पुरेसे संरक्षण देण्यात आले, तर इ. स. १९४९ च्या हिंदू विवाह सुधारित कायद्यान्वये कोणत्याही स्त्री व पुरुषाचे विवाह जात, धर्म व उपजातीच्या आधारे रद्दबातल वा अवैध ठरविता येणार नाही.

c) विवाह संस्थेमधील मुद्दे

लिव्ह इन रिलेशनशिप (Live in Relationship)

Live in Relationship म्हणजे विवाह न करता एक स्त्री व एका पुरुषाने एकत्र राहणे होय. Live in Relationship ला 'सिव्हिल युनियन' असाही शब्द वापरला जातो. घाईने लग्न करण्यापेक्षा अशा लग्नानंतर निर्माण झालेल्या सहजीवनाच्या समस्या उद्‌भवण्यापेक्षा काही काळ एकत्र राहून परस्परांना आजमावण्याचा किंवा समजून घेण्याचा मार्ग ते पत्करतात, तसेच परस्परांवर विश्वास वाटला तर लग्न करतात. कारण कोणतीही सामाजिक संस्था, व्यवस्था आत शिरण्यास अवघड आणि बाहेर पडण्यास सोपी असेल तरच ती निर्दोषतेकडे जाऊ शकते, असे समाजशास्त्रज्ञांचे मत आहे. विवाहसंस्था ही प्रवेशासाठी सोपी आहे; पण या संस्थेमधून बाहेर पडण्यासाठी अनेक प्रकारची प्रक्रिया, गुंतागुंत, मनस्ताप, सामाजिक प्रवाह, कायदे यांचा सामना करावा लागतो.

आपल्याकडे कोणत्याही चौकटीबाहेरील गोष्टीस अनैतिकता समजले जाते; चूकीचे अथवा गैर समजले जाते किंवा समाजबाह्य वर्तन समजले जाते. त्यामध्ये आता एक नवीन संकल्पना उदयास आली. ज्यामध्ये कोणतीही नवी सामाजिक रचना आली की, त्यास 'पाश्चात्य फॅड' म्हटले जाते. लिव्ह इन रिलेशनशिपला अनैतिक म्हणून तुच्छ लेखणारे, हीन समजणारे भरपूर लोक आहेत; पण हे फॅड नसून समाजाची गरज आहे, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती वाटणार नाही. पाश्चात्य देशात अनेकदा विद्यापीठात शिक्षण घेणारे विद्यार्थी घर सोडून बाहेर राहतात; परंतु त्यांच्याकडे शिक्षण चालू असताना लग्न करून संसार करण्याइतके आर्थिक पाठबळ नसत. आजही पाश्चात्य देशात ही पद्धत दिसून येते. अशावेळी एकत्र राहून आर्थिक व्यवहार दोघं मिळून पार पाडतात. बरेचदा घरे भाड्याने देणारेही जोडप्यांनाच घर भाड्याने देतात. त्यामुळे हा पर्याय सोपा वाटू लागतो. पाश्चात्य देशातही हेच झाले. लिव्ह इन रिलेशनशिपचा पर्याय सोपा, सरळ वाटू लागला. कारण तिथे स्त्री, पुरुषांचे मुक्त लैंगिक व्यवहार सर्रास चालू असतात. त्यामुळे तिथे लिव्ह इन रिलेशनशिप हे लैंगिक गरजांच्या पूर्ततेचे माध्यम म्हणून पाहण्याचा कल पाश्चिमात्यात दिसत नाही.

या नात्याच्या (Relation) संदर्भात समाजात काही प्रश्न उभे राहिले. Live in Relationship मध्ये असताना मुल जन्मास आले, तर त्याच्या कायदेशीर व्यवस्थेचे काय, वारसा कसा मिळणार, वडिलांचे नाव, तसेच या संबंधातून बाहेर पडल्यानंतर स्त्रियांच्या निराधारतेचा प्रश्न, कायदा नसल्यामुळे सुरक्षेचा प्रश्नही आहे.

आज या नात्याला कायद्याचे संरक्षण नाही व अंकुशही नाही. एकीकडे समाजाकडून स्वागत आहे, तर तसाच विरोध असून, या नात्याचा पूर्णत: स्वीकारही नाही. त्यामुळे ही पूर्णपणे गुंतागुंतीची प्रक्रिया असल्याने दिसून येते. परीणामत: Live in Relationship सारख्या नात्याला वाहण्यासाठी लागणारी प्रगल्भता, आत्मनिष्ठा, परंपरा नाकारण्याची धमक ज्यांच्यात असेल तीच व्यक्ती असे नाते पुढे नेऊ शकते, असे म्हणावे लागेल.

जोडीदारांची निवड (Selection of mates)

स्त्री आणि पुरुष यांचा विवाह करण्याचा आणि वैवाहिक आयुष्य जगण्याचा अधिकार हा समाजसंमत असा अधिकार आहे. पण जोडीदारांची निवड करताना समाजपरत्वे अनेकविध नियम व बंधने असल्याचे भारतीय समाजात सार्वत्रिक

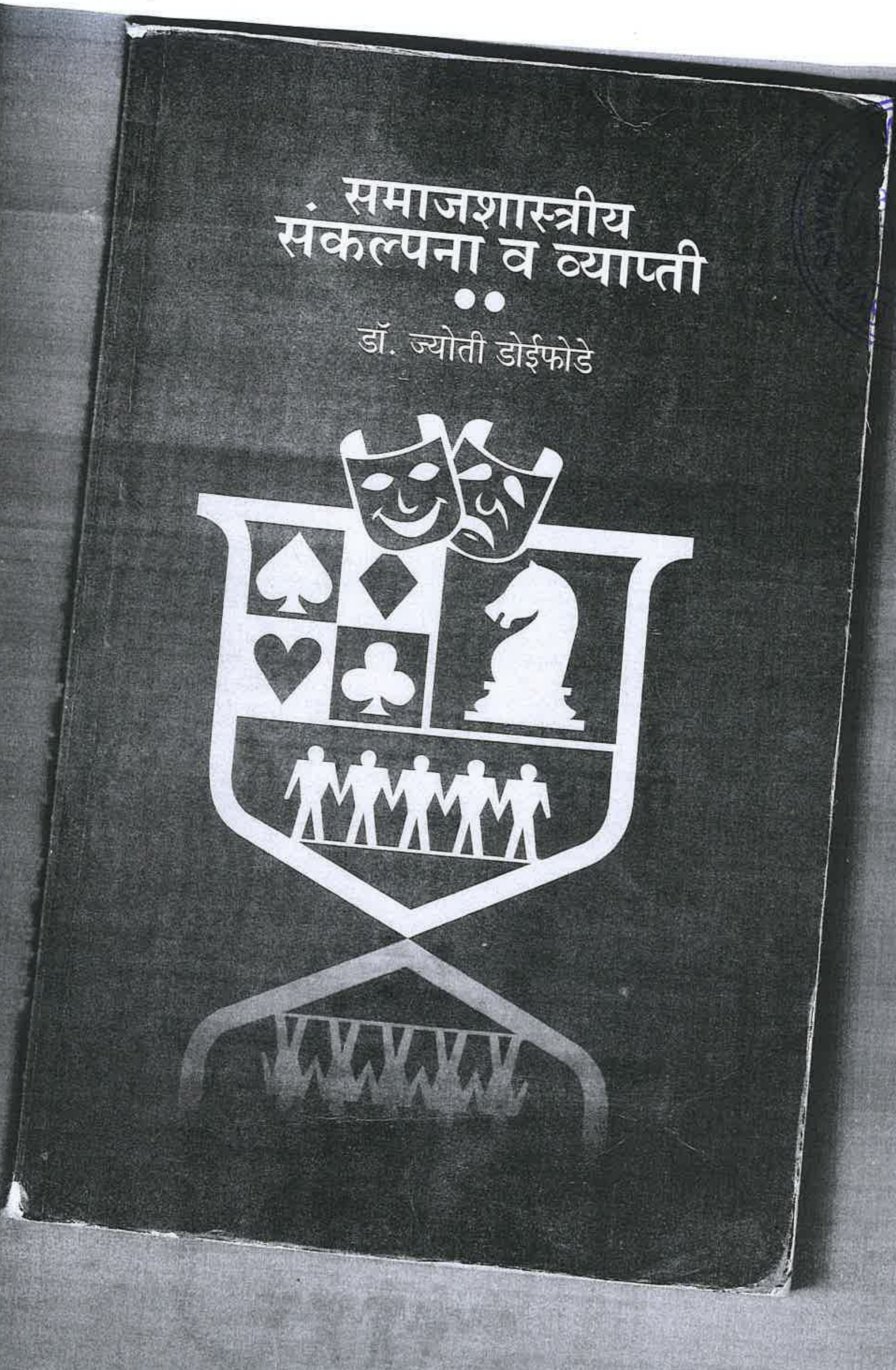

havidyalaya, Beed.
S.P.S.
ajogai

संस्कृतीमुळेच आंतरक्रिया घडून येणे शक्य होते. कारण भाषा हा संस्कृतीचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. भाषेद्वारेच आंतरक्रिया घडतात. विचारांची देवाण-घेवाण होते. व्यक्तीमध्ये आशय संप्रेषण साधते व समाजव्यवहार सुखाने पार पाडतात. याच अर्थाने संस्कृतीचा निर्माता, भोक्ता या नात्याने व्यक्ती आणि संस्कृती यांच्यात घनिष्ठ सहसंबंध आहेत. व्यक्ती संस्कृती घडवते, तर संस्कृती व्यक्तीला घडवते हेच या दोहोतील साहचर्याचे द्योतक होय.

संस्कृती :

प्रास्ताविक (Introduction) :

मानवी समाजाचे मूलधन म्हणजे संस्कृती होय. मानवी जीवन जगण्याची पद्धती म्हणजे संस्कृती होय. संस्कृती ही व्यक्तिमत्त्व विकासाचा मूलभूत पाया आहे. विश्वात जेवढे मानवी समूह आहेत त्या प्रत्येक ठिकाणी संस्कृतीचे अस्तित्व आढळते. म्हणूनच 'संस्कृती' हे मानवी समाजाचे अविभाज्य लक्षण मानले जाते. समाजाचा अभ्यास करणाऱ्या समाजशास्त्राच्या दृष्टीनेही 'संस्कृती' ही अत्यंत महत्त्वाची संकल्पना ठरते. म्हणूनच या प्रकरणात आपण संस्कृती या संकल्पनेचा शास्त्रीयदृष्ट्या परिचय करून घेणार आहोत. संस्कृतीचा अर्थ, स्वरूप, घटक, प्रकार, संस्कृतीचा वैगळलेपणा या बाबींचा अभ्यास करणार आहोत. संस्कृतीप्रमाणेच जिच्या प्रभावातून व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाला विशिष्ट आकार प्राप्त होतो, त्या व्यक्तिमत्त्वाचा अर्थ, स्वरूप, व्यक्तिमत्त्वास प्रभावी असणारे घटक, संस्कृती आणि व्यक्तिमत्त्व यांच्यातील पारस्परिकता व्यक्तिमत्त्व विकासात आनुवंशिकता आणि पर्यावरणाची भूमिका आदी बाबींचा अभ्यास आपण करणार आहोत.

मानवी समाज व मानवेतर समाज यातील मूलभूत फरक म्हणजे मानवी समाजाला संस्कृती असते व मानवेतर समाजाला संस्कृती नसते. आपले जीवन अधिक सहज सोपे व सुखाचे जावे या दृष्टीने मानवाने प्रारंभीच्या काळापासून आपल्या कुशाग्र बुद्धिमत्तेचा वापर केला. सभोवतालच्या पर्यावरणातून आपल्या सुखसोयींसाठी अनेक वस्तूंची निर्मिती त्याने केली. स्वप्रयत्नाने आपले जीवनमान कसे जगावे, काय खावे, प्यावे, कपडालत्ता, घरदार, विविध उपकरणे, वाहने, वास्तुसाहित्य, शिल्प, कला यांची निर्मिती केली. याबरोबरच या बाबींच्या संदर्भातील आपल्या काही श्रद्धा, विचार, भावना, मूल्ये यांचाही विस्तार केला. या सर्वांतून मानवी समाजाची जी जीवन जगण्याची पद्धती साकारली किंवा मानवनिर्मित विश्व तयार झाले ते म्हणजेच संस्कृती होय. हाच मानवी समाज व मानवेतर समाजातील मूलभूत फरक होय.

व्यक्ती एकाकी जीवन जगू शकत नाही, ती समाजात राहूनच लहानाची मोठी होते. त्यामुळे संस्कृतीची निर्मिती जशी मानवनिर्मित आहे, तसेच संस्कृती ही समाजात राहूनच व्यक्ती आत्मसात करते म्हणजे ती शिकते. शिकवते व एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे तिचे हस्तांतरणही करते. म्हणूनच संस्कृती ही प्रत्येक मानवी समाजाचे अविभाज्य अंग ठरते, पण समाजपरत्वे, समूहपरत्वे, प्रांतपरत्वे संस्कृतीत भिन्नताही आढळते. तसेच संस्कृती ही परिवर्तनशील असल्याने तिच्यात तिचे परिवर्तन झालेलेही आढळते. एकंदरीत कोणत्याही मानवी समाजाचा अभ्यास करावयाचा असेल तर त्या समाजाची संस्कृती ध्यानात घ्यावी लागते. म्हणूनच मानवशास्त्रातही संस्कृती ही संकल्पना अभ्यासली जाते.

'संस्कृती' या शब्दाचा वापर आपण आपल्या दैनंदिन व्यवहारातही नेहमीच करतो. सामान्यपणे उच्चभ्रू, सुशिक्षित व्यक्तीच्या संदर्भात ती व्यक्ती 'सुसंस्कृत' आहे व अशिक्षित व्यक्ती ही 'असंस्कृत' आहे, अशा अर्थाने 'संस्कृती' या शब्दाचा वापर आपल्या नित्याच्या जीवनमानात केला जातो. एखाद्या व्यक्तीने असभ्य वर्तणूक केली असता 'तुला काही संस्कृती आहे का नाही?' असेही बोलले जाते, तर बऱ्याच वेळेस सांस्कृतिक कार्यक्रम, कला, शिल्प यांनाच केवळ संस्कृती म्हणण्याचा प्रघात आढळतो. सर्वसामान्य अर्थाने दैनंदिन व्यवहारात 'संस्कृती' या शब्दाचा वापर सर्रास होत असला तरी समाजशास्त्राच्या क्षेत्रात 'संस्कृती' ही संकल्पना एका निश्चित अर्थाने वापरली जाते. समाजशास्त्राच्या दृष्टीने संस्कृतीचा नेमका अर्थ ध्यानात घेण्यासाठी संस्कृतीच्या विविध व्याख्या व संस्कृतीचा शास्त्रीय अर्थ यांचा अभ्यास पुढीलप्रमाणे करता येईल.

संस्कृतीची व्याख्या आणि अर्थ (Definations and Meaning of Culture) :

संस्कृतीच्या व्याख्या करताना अनेक मानवशास्त्रज्ञ व समाजशास्त्र वेगवेगळ्या बाबींवर विशेष भर देतात. त्यामुळे या दोन्ही क्षेत्रात संस्कृतीच्या अनेक व्याख्या आढळतात. त्यापैकी काही निवडक व्याख्यांचा परामर्श आपण घेणार आहोत.

१) **एडवर्ड टायलर** - "समाजाचा एक सदस्य म्हणून मानव जे ज्ञान कला, श्रद्धा, नीतितत्त्वे, कायदे, परंपरा आणि इतर क्षमता, सवयी तसेच इतर तत्सम गोष्टी संपादित करतो, त्या सर्वांच्या संमिश्र एकीकरणास संस्कृती असे म्हणतात."

"Culture is that complex whole which includes knowledge, belifs, art, morals, law, customs and any other capabilities and habits aquired by a man as a member of society."

२) **हरस्कोव्हिटस** - "संस्कृती वातावरणाचा मानवनिर्मित भाग आहे."

"Culture is the man made part of envioronment."

३) **हार्टन आणि हंट** - "ज्याचे सामाजिक अध्ययन होते आणि ज्यात समाजातील सदस्यांचा सहभाग असतो असे सर्व काही म्हणजे संस्कृती होय."

"Culture is everything which is society learnt and shared by the members of society."

Sawarkar Mahavidyalaya B.S.P.S. Dombivali

करण्यासाठी तिच्या अनेक उद्दिष्टांची पूर्तता होण्यासाठी तिला ज्या ठिकाणी व्यक्तींशी आंतरक्रिया कराव्या लागतात. त्यातूनच सामाजिक गट निर्माण होतात. समाजात असे अनेक गट-उपगट असतात. ते लहान-मोठे, औपचारिक-अनौपचारिक, प्राथमिक-दुय्यम, संघटित-असंघटित, ऐच्छिक-अनैच्छिक संदर्भगट असे अनेक प्रकारचे गट-उपगट असतात. समाजातील अनेकविध प्रकारचे सामाजिक गट, अनेकविध उपगट यांच्या एकत्रीकरणातून समाजसंरचना उदयास सेते. व्यक्तीला आपल्या दर्जानुरूप भूमिका वठविण्याचे स्थळ म्हणजे सामाजिक गट होय.

समाजसंरचनेच्या मूलभूत घटकातील या गट-उपगटात दोन किंवा त्यापेक्षा अधिक व्यक्तींचे एकत्रीकरण असते. व्यक्ती व्यक्तीत सतत आंतरक्रिया होत असतात. त्या व्यक्तींना परस्परांच्या अस्तित्वाची, दर्जाची भूमिकांची जाणीव असते. विशिष्ट हेतूंच्या पूर्ततेसाठी त्या सर्व व्यक्ती एकत्रित येऊन कार्य करीत असतात. आपसातील आंतरक्रियांची त्यांना जाणीव असावी लागते. त्या आंतरक्रिया अर्थपूर्ण आहेत याची जाणीव त्यांना असावी लागते. प्रत्येक गट-उपगटातील व्यक्तींना एक विशिष्ट स्थान असते व त्यानुसार प्राप्त दर्जा व भूमिका या परस्पर संबंधित असतात व त्या सर्व व्यक्तीदेखील आपले वर्तन, परस्परांतील आंतरक्रिया त्या त्या समूहातील नियमांप्रमाणेच करीत असतात. म्हणजेच प्रत्येक गट उपगटातील या विविध दर्जांची रचना होय. त्या विविध गट-उपगटातील भूमिकांची संरचना असते. म्हणूनच परस्पर संबंधित दर्जे व भूमिकांची संरचना यालाच गट-उपगट म्हणतात व अशा गट-उपगटांची मिळून समाजसंरचना उदयास येते म्हणून गट उपगट हे समाजसंरचनेचे मूलभूत घटक ठरतात.

म्हणूनच समाजशास्त्रीय परिभाषेत केवळ व्यक्तींचे एकत्रीकरण म्हणजे गट उपगट नव्हे तर पारस्परिक आंतरक्रिया दोन किंवा अधिक व्यक्तीत असणारे [illegible] स्वरूपाचे संबंध म्हणजे सामाजिक गट-उपगट होय. अर्थात असे गट-उपगट त्यातील सदस्यांपेक्षा अधिक स्थिर असतात. व्यक्ती बदलल्या तरी समूह कायम टिकून राहतो म्हणजे भूमिकांप्रमाणेच हे विविध गट-उपगट अधिक स्थिर स्वरूपाचे असतात. म्हणून ते समाजसंरचनेचे मूलभूत घटक ठरतात व अशा परस्पर संबंधित गट-उपगटातून समाजसंरचना निर्माण होते.

प्रत्येक गट-उपगटाची एक संरचना असते. त्यांची काही विशिष्ट अशी [illegible] असतात व सर्व सदस्य मिळून त्या उद्दिष्टपूर्तीसाठी आपापल्या भूमिका वठवित असतात. त्यासाठी विविध सदस्यांमध्ये कामाची विभागणी केली जाते. त्या त्या गट-उपगटात सदस्यांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी विशिष्ट नियमावली केलेली असते. त्या त्या गट-उपगटातील नियमनांनी व मूल्यांनी नियंत्रण ठेवलेले असते. नियमनांचा भंग करणाऱ्यांना कमी-अधिक शिक्षा तर चांगले काम करणाऱ्याला बक्षीस, शाबासकी, प्रशस्ती पत्र याद्वारे गौरविले जाते. म्हणून समाजसंरचनेचा तिसरा मूलभूत घटक म्हणून नियमने यांचा अभ्यास आता करूयात.

नियमने (Norms) – कोणतीही समाजसंरचना अस्तित्वात येण्यासाठी व्यक्ती वर्तनावर काही निर्बंध लादणे आवश्यक असते. त्याशिवाय ती समाजव्यवस्था शांत, स्थिर, सुरळीत चालू शकत नाही. व्यक्तीच्या स्वैर गैरवर्तनावर समाजाने घातलेले बंधन यालाच सामाजिक नियमने म्हणतात. व्यक्तीला मनाला वाटेल तसे वागता येत नाही. व्यक्तीला दर्जे प्राप्त झाले तरी भूमिका वठविताना त्या त्या समूहातील नियमांप्रमाणे वागावे लागते. समाज अपेक्षित वर्तन घडून येण्यासाठी समाज जी बंधने व्यक्तीवर लादतो. त्यालाच सामाजिक नियमने म्हणतात.

समाजातील व्यक्तींना विशिष्ट दर्जे प्राप्त झालेले असतात. त्या त्या दर्जानुसार व्यक्ती आपल्या भूमिका वठविण्यासाठी विविध गट-उपगटांची समास बनलेली असते; पण आपला दर्जा कोणता? आपली भूमिका कोणती? आपण कोणाशी कोणत्यावेळी कोणत्या प्रसंगी कसे वागावे याचे मार्गदर्शन ही नियमने करतात. व्यक्तीच्या समूहातील वर्तनरीती, वर्तनपद्धती ठरविण्याचे व त्याची अंमलबजावणी करण्याचे काम ही नियमने करतात. समाजाने मान्यता दिलेल्या या वर्तनरीती असतात. व्यक्तीच्या स्वैर, स्वार्थी वर्तनावर मर्यादा घालणारा हा अमूल प्रकार असतो. समाजव्यवस्था सुरळीत चालावी. कोणावरही अन्याय होऊ नये. प्रत्येक समूहातील सदस्यांनी समाज अपेक्षित वर्तन करावे. समाजात शांतता, सुव्यवस्था टिकून राहावी यासाठीच ही नियमने महत्त्वाची असतात. अर्थात ही नियमने त्या त्या समाजातील संस्कृतीनुरूप ठरतात. स्थळ व काळ सापेक्ष असतात. समाजातील व्यक्तींनी वेगवेगळ्या प्रसंगी वेगवेगळ्या स्थानांवर असणाऱ्या लोकांशी कसे वागावे याविषयी संस्कृतीने घालून दिलेले वर्तनविषयक नियम म्हणजेच ही सामाजिक नियमने होत. प्रत्येक समाजातील सदस्य त्याचे पालन करणे हे आपले कर्तव्य मानतात. त्यामुळेच समाजात शांतता, सुव्यवस्था, सातत्य, स्थिरत्व, एकता निर्माण होते. म्हणूनच समाजसंरचनेचा तिसरा मूलभूत घटक ठरतो. त्याचा आपण संक्षिप्त रूपात परिचय करून घेऊ.

सामाजिक नियमनांच्या व्याख्या व अर्थ :

1) जॉन्सन यांच्या मते, "वर्तनावर मर्यादा घालणारा, मनात बाळगलेला अमूर्त आकृतिबंध म्हणजे नियमन होय." (A norm is an abstract pattern, held in the mind that sets certain limits for behaviour - Harry Johnson)

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya B.S.P.S. Ambajogai Beed

मार्गदर्शक तत्त्वांचा अवलंब करतात. त्यांना नियमने म्हणतात." (Norms are the guidelines people follow in their relations with one another - Light and keller)

शेरिफ आणि शेरिफ, "अपेक्षित वर्तन प्रकारांशी संबंधित अशी मानदंड स्वरूपी सामान्यीकरणे म्हणजे सामाजिक नियमने होत." (Standardized generalizations conceming expectedf mods of behaviour - sherif and sherif)

हॉर्टन आणि हंट, "व्यक्तीच्या वर्तनाविषयीच्या समूहाच्या अपेक्षा म्हणजे नियमन होय." (A norm is a group expection of behaviour - Horton and hunt)

रॉबर्ट बीरस्टिड, "सामाजिक नियमन म्हणजे सामाजिक परिस्थितीत आपण सहभागी होत असताना आपल्या वर्तनाचे नियंत्रण करणारा आदर्श होय."

सदरलँड वुडवर्ड आणि मॅक्सवेल यांनीही रॉबर्ट बीरस्टिड सारखेच नियमनांना एक आदर्श मानला आहे. त्यांच्यामते "सामाजिक नियमने म्हणजे समूहानेच समूहातील सदस्यांच्या वर्तनासाठी विकसित केलेले व स्वीकारलेले आदर्श होत."

वरील सर्व व्याख्यांचा आधारे सामाजिक नियमने ही संकल्पना संक्षिप्तरूपाने पुढील मुद्यांच्याद्वारे अधिक स्पष्ट करता येईल.

* समाजातील व्यक्तींनी कसे वागावे व कसे वागू नये हे ठरविण्याचा वर्तनरीती, वर्तनपद्धती म्हणजे सामाजिक नियमने होय.
* सामाजिक नियमने ही मानवी समाजाचा अविभाज्य घटक ठरतो.
* रोजच्या जीवनातील विशिष्ट प्रसंगीच्या वर्तनपद्धती निश्चित करते म्हणजे सामाजिक नियमन होय.
* म्हणूनच सामाजिक नियमने ही वर्तनाविषयीचे आदर्श असतात.
* सामाजिक नियमने अमूर्त असतात.
* सामाजिक नियमनांमुळे व्यक्ती वर्तनावर मर्यादा घातल्या जाते व तिला कसे वागायचे कसे वागायचे नाही याचे मार्गदर्शनही होते.
* व्यक्ती - वर्तनाविषयीच्या समूहाच्या अपेक्षा म्हणजे सामाजिक नियमने होय.
* प्रत्येक समाजाच्या संस्कृतीनुसार त्या त्या समाजाची सामाजिक नियमने विकसित होत असतात. म्हणजेच सामाजिक नियमनेही स्थळ, काळ सापेक्ष असतात.
* नियमने ही सामाजिक संबंधाविषयीची मार्गदर्शक तत्त्वे असतात.
* म्हणनच नियमने ही मापदंडस्वरूपी सामाजीकरणे असतात.
* ... ... समाजाची
* नियमने ही आदेशात्मक व निषेधात्मक स्वरूपाची असतात.
* तशीच ती संबंधात्मक आणि नियंत्रणात्मक अशा दोन प्रकारची असतात.
* नियमने ही औपचारिक व अनौपचारिक, लिखित-अलिखित अशा दोन्ही स्वरूपाची असतात.
* नियमनांचा भंग केल्यास संबंधित व्यक्तीला दंड, शिक्षा केली जाते.

अशा प्रकारे सामाजिक नियमने ही व्यक्तीच्या वर्तनाविषयीच्या समूहाच्या अपेक्षा होय. मुलांनी आईवडील व वडीलधाऱ्या मंडळींचा मान राखावा. गुरुजनांशी आदराने वागावे. अतिथी देवो भव मानावे. परिचित व्यक्तीची भेट झाल्यास त्याचे हसून स्वागत करावे. परंपरेने चालत आलेल्या रूढींचे पालन करावे. कायद्यांचे पालन करावे, चोरी करू नये. प्रामाणिक असावे. नीतिवान, शीलवान असावे, व्यभिचारी असू नये. आनंदाच्या क्षणी पेढे वाटावे अशी सामाजिक नियमनांची अनेक उदाहरणे आहेत. आता आपण सामाजिक नियमनांची वैशिष्ट्ये यांचा अभ्यास करू.

नियमनांची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Norms) :

सामाजिक नियमनांची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

* सार्वत्रिकता
* अमूर्तता
* समाजमान्यता
* मूलभूत गरजांची पूर्तता
* मुलभरीत्या आत्मीकरण
* स्थळ, काळ, परिस्थिती व सामाजिक स्थान सापेक्ष
* परिवर्तनीयता
* वर्तनविषयीची मार्गदर्शक तत्त्वे व आदेश तत्त्वे

सार्वत्रिकता – प्रत्येक मानवी समाज मग तो आदिवासी, ग्रामीण, नागरी, पौर्वात्य, पाश्चिमात्य कोणताही असो. प्रत्येक मानवी समाजात नियमने ही असतातच त्याशिवाय समाजरचना अस्तित्वात येऊ शकत नाही. म्हणून सार्वत्रिकता हे सामाजिक नियमनांचे वैशिष्ट्य सांगता येईल; पण तरीही समाजपरात्वे त्या त्या समाजाच्या संस्कृतीनुसार या नियमनांचे स्वरूप हे वेगवेगळे असते. समाजातील बहुसंख्य लोक त्याचे पालन करतात. समाजपरत्वे, संस्कृतीपरत्वे या नियमनांचे स्वरूप वेगवेगळे असले तरी सामाजिक नियमनांचे अस्तित्व सर्व मानवी समाजात आढळतेच.

अमूर्तता – सामाजिक नियमने ही जशी सार्वत्रिक स्वरूपाची असतात. तशीच ती ...

Swa. Sawarkar Mahavidyalaya, Beed
B.S.P.S. Ambajogai

BSPS

SWA.SAWARKAR MAHAVIDYALAYA, BEED

Academic Year:2018-19

Name of the Teacher: G. M. Dhond

Name of the Department: Zoology

Paper/Course No. and Name of the Paper	Semester	Curriculum Details	Cross Cutting Issues Present in the Curriculum (Professional Ethics, Gender, Human Values, Environment and Sustainability,
B.Sc. TY Zoology ZOL-501 Paper No: XV Ecology	V	1 Concept and Terminologies used in the ecology 2 Abiotic Environmental factors: Light, Temperature, Adaptation to salinity and moisture 3 Biotic environmental factors: Interaction/Association: Competition, Predation, Parasitism, Commensalism, Mutualism 4 Population: Concept, characteristics, growth regulations 5 Community: Concepts, Structure Characteristics, Community succession 6) Study of Ecosystems: Concept, component, food chain, food web ecological pyramids. Brief introduction to: Pond ecosystem, Marine Ecosystem, Forest Ecosystem, Desert Ecosystem	1 Knowledge and importance of environmental, ecological factors. 2 Knowledge and importance of animal associateship and dependency. 3 Study, knowledge, and importance of different ecosystems 4 Abilities to analyze mechanism and research work 5 Ensures environmental awareness.

Teacher In charge

HOD

Principal

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyala,
Beed.

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S Ambajogai

BSPS

SWA.SAWARKAR MAHAVIDYALAYA, BEED

Academic Year:2019-20

Name of the Teacher: G. M. Dhond

Name of the Department: Zoology

Paper/Course No. and Name of the Paper	Semester	Curriculum Details	Cross Cutting Issues Present in the Curriculum (Professional Ethics, Gender, Human Values, Environment and Sustainability,
B.Sc. TY Zoology ZOL-501 Paper No: XV Ecology	V	1 Concept and Terminologies used in the ecology 2 Abiotic Environmental factors: Light, Temperature, Adaptation to salinity and moisture 3 Biotic environmental factors: Interaction/Association: Competition, Predation, Parasitism, Commensalism, Mutualism 4 Population: Concept, characteristics, growth regulations 5 Community: Concepts, Structure Characteristics, Community succession 6) Study of Ecosystems: Concept, component, food chain, food web ecological pyramids. Brief introduction to: Pond ecosystem, Marine Ecosystem, Forest Ecosystem, Desert Ecosystem	1 Knowledge and importance of environmental, ecological factors. 2 Knowledge and importance of animal associateship and dependency. 3 Study, knowledge, and importance of different ecosystems 4 Abilities to analyze mechanism and research work 5 Ensures environmental awareness.

Teacher In charge

HOD

Principal

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S Ambajogai

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyala, Beed.

BSPS

SWA.SAWARKAR MAHAVIDYALAYA, BEED

Academic Year: 2020-21

Name of the Teacher: G. M. Dhond

Name of the Department: Zoology

Paper/Course No. and Name of the Paper	Semester	Curriculum Details	Cross Cutting Issues Present in the Curriculum (Professional Ethics, Gender, Human Values, Environment and Sustainability,
B.Sc. TY Zoology ZOL-501 Paper No: XV Ecology	V	1 Concept and Terminologies used in the ecology 2 Abiotic Environmental factors: Light, Temperature, Adaptation to salinity and moisture 3 Biotic environmental factors: Interaction/Association: Competition, Predation, Parasitism, Commensalism, Mutualism 4 Population: Concept, characteristics, growth regulations 5 Community: Concepts, Structure Characteristics, Community succession 6) Study of Ecosystems: Concept, component, food chain, food web ecological pyramids. Brief introduction to: Pond ecosystem, Marine Ecosystem, Forest Ecosystem, Desert Ecosystem	1 Knowledge and importance of environmental, ecological factors. 2 Knowledge and importance of animal associateship and dependency. 3 Study, knowledge, and importance of different ecosystems 4 Abilities to analyze mechanism and research work 5 Ensures environmental awareness.

Teacher In charge

HOD

Principal

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S Ambajogai

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyala, Beed.

BSPS

SWA.SAWARKAR MAHAVIDYALAYA, BEED

Academic Year:2021-22

Name of the Teacher: G. M. Dhond

Name of the Department: Zoology

Paper/Course No. and Name of the Paper	Semester	Curriculum Details	Cross Cutting Issues Present in the Curriculum (Professional Ethics, Gender, Human Values, Environment and Sustainability,
B.Sc. TY Zoology ZOL-501 Paper No: XV Ecology	V	1 Concept and Terminologies used in the ecology 2 Abiotic Environmental factors: Light, Temperature, Adaptation to salinity and moisture 3 Biotic environmental factors: Interaction/Association: Competition, Predation, Parasitism, Commensalism, Mutualism 4 Population: Concept, characteristics, growth regulations 5 Community: Concepts, Structure Characteristics, Community succession 6) Study of Ecosystems: Concept, component, food chain, food web ecological pyramids. Brief introduction to: Pond ecosystem, Marine Ecosystem, Forest Ecosystem, Desert Ecosystem	1 Knowledge and importance of environmental, ecological factors. 2 Knowledge and importance of animal associateship and dependency. 3 Study, knowledge, and importance of different ecosystems 4 Abilities to analyze mechanism and research work 5 Ensures environmental awareness.

Teacher In charge

HOD

Principal

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyala,
Beed.

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya, Beed. B.S.P.S Ambajogai

BSPS

SWA.SAWARKAR MAHAVIDYALAYA, BEED

Academic Year:2022-23

Name of the Teacher: G. M. Dhond

Name of the Department: Zoology

Paper/Course No. and Name of the Paper	Semester	Curriculum Details	Cross Cutting Issues Present in the Curriculum (Professional Ethics, Gender, Human Values, Environment and Sustainability,
B.Sc. TY Zoology ZOL-501 Paper No: XV Ecology	V	1 Concept and Terminologies used in the ecology 2 Abiotic Environmental factors: Light, Temperature, Adaptation to salinity and moisture 3 Biotic environmental factors: Interaction/Association: Competition, Predation, Parasitism, Commensalism, Mutualism 4 Population: Concept, characteristics, growth regulations 5 Community: Concepts, Structure Characteristics, Community succession 6) Study of Ecosystems: Concept, component, food chain, food web ecological pyramids. Brief introduction to: Pond ecosystem, Marine Ecosystem, Forest Ecosystem, Desert Ecosystem	1 Knowledge and importance of environmental, ecological factors. 2 Knowledge and importance of animal associateship and dependency. 3 Study, knowledge, and importance of different ecosystems 4 Abilities to analyze mechanism and research work 5 Ensures environmental awareness.

Teacher In charge

HOD

Principal

Swa.Sawarkar Mahavidyalaya Beed. B.S.P.S Ambajogai

Principal
Swa.Sawarkar Mahavidyala,
Beed.

B.Sc. V Semester
Course Code - ZOL- 501
PAPER: XV
ECOLOGY

---

1. Introduction :- **02**
   - Definition, basic concept, terminology used in ecology.

2. Abiotic environmental factors. **08**
   - Temperature; Concept, temperature fluctuation in different environment. Range of temperature tolerance, effect of temperature on animals, Thermal adaptation.
   - Light-Concept, Light variation in different environment, effect of light on animals.
   - Adaptation to salinity and moisture

3. Biotic environmental factors :- **08**
   - Competition: - Definition, types, intraspecific and interspecific composition.
   - Predation: - Definition, characteristics of predation.
   - Commensalisms: - Definition and types with examples.
   - Mutualism: - Definition and example.
   - Parasitism: - Definition and types with examples.

4. Population :- **06**
   - Definition and basic concepts
   - Characteristics of population; Density, Natality, Mortality, Dispersion and Age distribution.
   - Population growth.
   - Population regulation.

5. Community :- **06**
   - Definition, basic concept and types.
   - Structure of community; producer, consumers and decomposers.
   - Characters; ecological niche, diversity, abundance, dominance, ecotone, edge effect.
   - Community succession; example of succession and climax

6. Ecosystem :- **15**
   - Definition, concept and types.
   - Components of ecosystem,
   - Dynamics of ecosystem: - primary production, secondary production, food chain, food web, tropic level, energy of flow, ecological pyramids.
   - Brief introduction to major ecosystems: - Marine ecosystem, Pond ecosystem, Forest ecosystem and Desert ecosystem.

Total Periods 45

B.Sc. V Semester

Course Code - ZOL- 503
PAPER: XVII

ECOLOGY (PRACTICAL)

---

1. Estimation of productivity of pond ecosystem using white and dark bottle method. **02**

2. Determine the following parameters of soil. **04**
   - pH
   - Alkalinity
   - Chlorinity
   - Salinity
   -

3. Analysis of DO, CO_2, Salinity, Chlorinity of water sample. **04**

4. Study of animal association ship with example (Charts/photo) -Competition, mutualism, parasitism, predation and commensalisms. **01**

5. Estimation of population density by Quadrate method on field and by Simulation method. **04**

6. Preparation of permanent slides of following
   Spirogyra, Verticella, Odogonium, Daphnia, Cyclops, Mysis, Cypris, keretella

7. Project report: - Forest or fresh water ecosystem.

Total practical periods: - 15